

RODALOM TÖRTÉNET

1989 2

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf. 2. szám

Új folyam XX. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője,
1052. Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

FRIED ISTVÁN: Goethe és Kazinczy	229
KECSKÉS ANDRÁS: Torkos László és követői a magyar verselméleti gondolkodás történetében	266
JOLSVAI ANDRÁS: Kölcsey, a kritikus és az olvasóközönség	296

FORUM

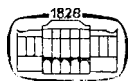
WÉBER ANTAL: Emlékezés Pándi Pálra	310
DÁVIDHÁZI PÉTER: Oltványi Ambrus emléke	319
MONOSTORY KLÁRA: Irodalomtudományunk lehetőségeiről	323

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 2. szám

Új folyam XX. 2. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

GOETHE ÉS KAZINCZY

(GOETHE MAGYAR RECEPCIÓJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE)

1. Nem mondhatjuk azt, hogy Goethe „hatása” a magyar irodalomra a kutatásnak teljesen elhanyagolt területe lenne.¹ És azt sem mondhatjuk, hogy Kazinczy Ferencnek, a magyar felvilágosodás irodalma második hulláma vezéregyéniségének, a neoklasszicizmus „törvényalkotójá”-nak Goethefordításait, Goethéről és általában a német irodalomról megfogalmazott nyilatkozatait, ezzel kapcsolatos levélrészleteit ne regisztrálta volna a kutatás.² Megszorításképpen ehhez annyit tehetünk, hogy főleg a regisztrálás, az olykor pusztá leltárszerű felsorolás és kevésbé az értékelés bizonyult a kutatás meghatározó módszerének. A kutatók tehát ritkán vállalkoztak elemzésekre, annak a problémának a felvetésére: *miért*³ fordította ezt vagy azt a Goethe-verset vagy -színdarabot Kazinczy. Fordításával pótolta-e valami „hiányt” a

¹ Összefoglaló jelleggel, bár sok hiánnyal: Jakob Bleyer: *Goethe in Ungarn*. In: *Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft* 1932. Bd. 18. 114–133; Vö. még: Jókay Zoltán: *Goethe in Ungarn — Ein literaturhistorischer Überblick*. In: *Goethe in Ungarn*. München 1932; Habis György: *Goethe magyar utókora. I. Kazinczy nemzedéke*, Bp. 1942. (Több kötet nem jelent meg.)

² Riedl Frigyes: *Kazinczy Ferenc és a német irodalom*. Budapesti Szemle 1878, 18: 120–152; Czeizel János: *Goethe és Kazinczy*. Budapest 1912. Különlenyomat; Lajos Némedi: *Kazinczy und Goethe. Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1968. 87–116. Kazinczy életrajzának adatait nagy részben az alábbi műből vettük: Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. I. kötet. Saját — kéziratári — kutatásainkkal egészítettük ki Váczy adatait.

³ E kérdésekről vö.: Fried István: *Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata*. Irodalomtörténeti Közlemények 1982. 263–274.

magyar irodalomban? Egyik vagy másik fordítása beleilleszkedik-e a klasszika típusú magyar irodalom megtervezéséért, kiteljesítéséért folytatott küzdelembe? Egyszóval a recepció következményeit alig-alig látjuk. Ennek következtében a német klasszika és a klasszika felé törekvő vagy a klasszika ellenében, a hagyományosabb irodalomfelfogás jegyében alkotó magyar írók „érintkezései” a német irodalommal, illetve elfordulásai a német irodalomtól manapság nemigen kerültek az érdeklődés homlokterébe. Mindez összefügg a recepcióesztétika viszonylag kései és bizonytalan alkalmazásával a magyar irodalomtudományban. Összefügg továbbá a komparatiztika régebben, a pozitivizmus szellemében művelt területeinek elhanyagolásával. És általában azzal az averzióval, amellyel a magyar irodalomtudomány a genetikusnak vélt kapcsolatformák iránt élt. S helyette a tipológiaiának nevezett kapcsolatformákat részesítette előnyben.⁴ És mert a Goethe útját felvázoló magyar kutatás megelégedett az adatok részleges teljességű összegyűjtésével, és nem tért ki a Goethe-fordítók alappozíciójának megrajzolására; továbbá lényegében a Goethe-recepciót kiragadta az irodalmi folyamatból, és nemelemezte a Goethe-fordítók, a Goethe vonzaskörében alkotók mögött jól megfigyelhető gondolati, esztétikai és filozófiai hátteret: így ma még csak olykor elszórt, semmiképpen sem folyamatot alkotó adatokat, a legjobb esetben adatsorokat, hiányos bibliográfiai összeállításokat tudunk e tárgykörben felmutatni. Mindössze annyi engedményt tehetünk, hogy néhány résztanulmányt ezt magasabb színvonalon reprezentálja.

Mint hogy a magyar irodalomtudomány, illetve a magyar germanisztika adósságai közé tartozik a felvilágosodás német – magyar érintkezéseinek monográfiasorozatban történő feltárása, dolgozatunk inkább szempontokat kísérel

⁴ A kapcsolattörténeti kutatás értékelése, helye a komparatiztikában: erről vö. monográfiánk első két fejezetét: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp. 1979.

meg kidolgozni ennek a szintetikus vizsgálódásnak módszertani alapvetéséhez. Erre jó „kísérleti terep”-nek bizonyulhat Kazinczy Goethe-recepciója néhány vonásának bemutatása. A hangsúly nem Goethe alkotói helyzetének körvonalazására esik, hanem Kazinczyéra. A lényeges számkra nem a Goethe-művek esztétikai vagy eszmei „üzenete”. Pontosabban szólva: nem elsősorban ez. Hanem az, hogy ez az üzenet milyen „időszerű” elemeket tartalmazott a XIX. század első három évtizede magyar író-olvasója számára. Tehát az tetszik lényegesnek: miféle költő-gondolkodó eszményt látott Kazinczy Ferenc Goethében, és ezt milyen (irodalmi és nem irodalmi) eszközökkel próbálta szemléletessé tenni kortársai számára. Kételkedünk az olyan kiindulópont helyességében, amely a bármily korszerű és meggyőző Goethe-életmű elemzésekre alapít, és innen szemlélve a Goethe-művek kisugárzását, konstatálja a fordítások számát és jelentőségét. A recepcióvizsgálatnak a befogadó felől kell elindulnia, nyilvánvalóan szem előtt tartva a befogadott életmű vagy életműrészlet, esetleg egyes művek adott korban érvényesnek tartott jellegzetességeit.

2. Adott esetben, Kazinczy és Goethe kapcsolatrendszerében nem a közös alkotói-gondolkodói vonások, nem az akár csak távolról hasonló pozíció eredményezi, hogy Kazinczy – éppen a magyar nyelvújítás, a nyelvi neológizációval, szóalkotással, tükörszavak meghonosításával jellemezhető irodalmi nyelvi törekvések korszakában – a kiérlelt, bonyolult, költői filozófia irodalmi kifejezésére már régebben alkalmasnak bizonyult német nyelvi mozgalmakat, illetve azok eredményét tartotta követendőnek. Hiszen ezekben a német nyelvi mozgalmakban (Gottschedtől Goetheig, Wielandig, Adelungig) fel lehetett fedezni az új típusú költészetre, a prozódiai problémák megoldására, és nem utolsósorban a nyelvi, műfaji-műnemi, szorosabb értelemben vett poétikai és esztétikai újítások honosítására történt – sikeres – kísérletet. Kazinczy nem a teoretikus aspektusából szemléli-adaptálja a Goethe-életmű hozzá el-

jutott részeit. Jóllehet igen határozott elképzeléseket körvonalaz (elsősorban levelezésében) az irodalom helyéről, jelentőségéről a társadalomban, a világban. Kazinczy nem teoretikus, nem par excellence nyelvész, nem filozófus, nem az elmélet, nem a számítások embere. Gondolkodását jól jellemzi a Goethe–Schiller–Xéniák modorában írt „Kant és Homér” c. epigrammája:

„Kell”! mond Kant ridegen, s „tedd, mert kell!” A'
Maeonida
„Tedd, mert szép, mert jó, mert igaz” erre tanít.
Angyalokat gyúr majd sárból a' celta Prometheus,
Adni nemesb embert a' nagy öregnek elég.⁵

Racionalizmus versus esztétika, filozófia versus költészet, kanti kategorikus imperativus versus Shaftesbury „esztétikai theodiceája”,⁶ Kant versus Homérosz, újkori észelvőség versus görögség (antikvitas), illetve görögség- és antikvitas-élmény. S mindehhez a „celta Prometheus” emberteremtő tehetsége, azaz a költőnek, a második teremtőnek, a prométheuszi lénynek elsőbbsége a racionalitás észközpontú, teoretikus alapállású bölcselőjével szemben. Körülbelül ebben a körben jelölhetjük ki Kazinczy alaphelyzetét, és ez az alaphelyzet mutat – persze, távolról s nem a költői nagyságrendet tekintve – némi hasonlóságot a Goethéével, akinek empirizmusa majdnem ugyanilyen módon szegült szembe pl. a newtoni analízissel. S aki Schiller olykor elvont kantianizmusával szemben a szenzualista, winckelmanni fogantatású antikvitasélményben lelte meg költészetét, egyéniségét megújító, megifjító lehetőségeit. S ahogy Kazinczy a Maeonidára esküszik, akár a nagy tekintélyű Kant ellentében is, úgy Goethe „Doch Homeride zu sein, nur als letzter,

⁵ Kazinczy Ferenc *Válogatott Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Szauder Mária. Bp. 1979. 68.

⁶ W. H. Bruford: *Culture and Society in Classical Weimar 1775–1806*. Cambridge 1962. 32–34.

ist schön', fejezte ki pontosan-félreérthetetlenül álláspontját. De ennél tovább is mehetünk. A rokon hangvétél, a rokon élményvilág, a tapasztalásnak az elmélet fölé helyezése, sőt a költői teremtőképesség (amely azért igényli a szabályokat) középponti szerepe nem kizárólag hasonló tendenciák következménye, hanem mindenekelőtt a magyar Goethe-recepció jellegével van összefüggésben. Annak a költőideálnak megközelítésében ölt testet a magyar Goethe-recepció, akit Kazinczy nem győz mértékül állítani kortársai (és önmaga) elé. Azt a „tisztá ízetű”⁷ klasszicizmust jelöli meg Kazinczy ideáltípusként, amelyet Goethe költészetének tanulmányozása közben, Goethe lírai versei fordításakor ismert meg tüzetesebben. Nem egyoldalú Goethe-másolásra került sor. Mind a lefordított versek, színdarabok tudatos válogatásról-mérlegelésről tanúskodnak, mind pedig a Goethe-értelmezések vallanak teremtő-alkotó egyoldalúságra.

3. „... was ist von Göthe nicht göttlich!” – kiált föl Kazinczy egy levelében – „Egmont, Stella, Geschwister, Clavigo, Wilh. Meister, Hermann und Dorothea, Faust, Carneval in Rom, Werther, etc. und alles, alles! Mir ist er der Proteus, der alles wird, was er werden will, und er mag seyn, was er will, so ist er doch überall Göthe!”⁸ Tekintsünk el attól, hogy pl. a Parabasis c. versben Goethe ilyeténképpen festette meg a maga önarcképét. Inkább vessünk egy pillantást a felsorolt művekre: színdarabokra túlnyomórészt, amelyeket Kazinczy maga tolmácsolt, némelyiken évtizedekig munkálkodva, több változatban kidolgozott. Említi a Faustot, amelyet nem mert fordítani, talán nem is állt egészen közel hozzá a tudásvágyó ember merész szellemi és földi kalandja. A Werther, ifjúkorának nagy élményét, amely helyett egy wertheriádát ültetett át magyar nyelvre, mert a gyöngécske mű általa adott válto-

⁷ Kazinczy Ferenc levelezése (a továbbiakban: *KazLev*) XX. 194.

⁸ *KazLev* VII. 182. Kazinczy német nyelvű levele.

zatába szabadon írhatta bele a maga élményvilágát. A Werther tolmácsolásába csak 1790-ben kezdett bele, de néhány lapnyi töredék maradt ránk Kazinczy kísérletében, a kéziraton érezhető a küszködés a míves goethei prózával.⁹ A *Carneval in Rom* Kazinczy készítette variánsa is bekerült reprezentatív kilenc kötetes fordításgyűjteményébe.¹⁰ Még ennél is érdekesebbnek tetszik a költő ideáltípusa. A költő: Proteus. Sokféle és változatlanul egy, Goethe szavával: immer wechselnd, fest sich haltend. Ám ez az ideáltípus mégis elsősorban az, aki Kazinczy Goethe-rajongásában egy ízlésforma és egy esztétikai alapállás reprezentánsává emelkedik. Nem pusztán kedves olvasmányélmény-emlékként merül föl egy szívesen olvasott vagy fordított író néhány fontos műve. A költői teremtés lehetőségei az igazi költő, azaz Goethe esetében nem ellentétei a megvalósított költői életműnek, mert a létrejött mű maga a szintézis, életnek és alkotásnak egysége.

4. Másutt az *Iphigenia Taurisban* c. színmű kapcsán olvashatunk tanulságos sorokat. Előlegezésül annyit, hogy Kazinczy életvitelét, legszemélyesebb ügyeit is igyekezett az irodalom, a művészet aspektusából szemlélni, és Goethével ellentétben gyakorta élete sorsfordulóit is egy-egy irodalmi mű áttételén keresztül látta-láttatta. Ismerőseiben szeretett világirodalmi olvasmányainak figuráit vélte fölfedezni. Egyik leányának (Goethe színdarabja hősnőjéről véve a mintát) az *Iphigénia* nevet adta, egy fia pedig Rousseau Emilje után lett a pedagógiai regény címszereplőjével azonos nevű. Ezek után a levélrészlet:

„Halljad Göthét Iphigenieben, az Isteni Iphigenieben, az új kor legfelségesebb, leggöröggebb, leg-Raphaelibb mívében.”¹¹

⁹ A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt) van. Vö. még: Sashegyi Oszkár: *A Werther útja Magyarországon*. Egyetemes Philológiai Közöny 1943. 394–403.

¹⁰ *Kazinczy Ferenc Munkái*. Pest 1814–1816. 1–9. kötet.

¹¹ *KazLev* XII. 350.

Három tényezőt vont össze egy mondatba Kazinczy: Goethe Iphigeniájának verses változatát, a művet, amelyért rajong, a mű legvonzóbbnak vélt jellemzőjét, a görögséget – és Raffaellót, az olasz festőt. Az *első* tényezővel viszonylag röviden végezhetünk: Kazinczy kísérletet tett Goethe színművének magyar átültetésére,¹² de itt csak töredék az eredmény, és ezt a töredéket életében nem adta közre. Találgatásokra vagyunk utalva: megriadt-e Kazinczy az Iphigenia magyar tolmácsolásának nyelvi nehézségei előtt, vagy pedig pusztán műhelytanulmányként fogta föl a fordítástöredéket: mintha ki akarná próbálni nyelvi-költői erejét, ama bizonyos klasszikai szint és tónust, görögséget, amelyet Goethe művein érzett.

A *második* tényező behatóbb vizsgálatot érdemelne, ti. a Kazinczy által képviselt és felfogott antikvitás-értelmezés, pontosabban szólva, görögség-értelmezés.¹³ Aligha választható ez el attól az élménytől, amelyet Winckelmann olvasása jelentett Kazinczy számára. Általában az antik irodalom és művészet részben Winckelmann művei, részben pedig az újabb német szövegkiadások és kommentárok révén jutottak el Kazinczyhoz. Itt csak utalhatunk arra, hogy a göttingai egyetemnek sok – kiváló – magyar hallgatója volt, akik visszatérve Magyarországra népszerűsítették az ókortörténész Heyne (más vonatkozásban Schlözer) gondolatait, akik közvetítették Heyne auktor-kiadásait és értelmezéseit. Ezek között az egykori göttingai diákok között számos olyat találunk, aki Kazinczyval levelezett; aki Kazinczyval az irodalom és az esztétika kérdéseiről nézetet cserélt. Hadd említsük meg a maga korában neves Rummy Károly György nevét, Heyne tanítványát és levelezőtársát, aki különböző

¹² Közölve: *Kazinczy Ferenc Összes Kötteményei*. Kiadja: Abafi Lajos. II. Bp. 1879. 216–222.

¹³ E téren sem rendelkezünk jó előtanulmányokkal. Egy régebbi szakmunka az adatgyűjtés szintjén marad: Borzsák József: *Az ókori klasszikusok és Kazinczy*. Bp. 1906.

magyarországi líceumokban tanított görög irodalmat, poétikát, latin nyelvet, és akinek esztétikai cikkei magyarországi német nyelvű és magyar folyóiratokban egyként megjelentek.¹⁴ Ezek az esztétikai cikkek nem önálló szemléletükkel jeleskednek, valójában csupán kompilációk. A göttingai neohumanista esztétikai gondolat és antikvítás-értelmezés pedagógiai célú népszerűsítéséről van szó. Rummy Goethét is felkereste levelével, stilisztikájában pedig Goethét mércéül állította olvasói elé. Erre a göttingai fogantatású antikvítás-értelmezésre utal vissza Kazinczy görögség-kultusza is, amely felerősödik Winckelmann antik plaszticitásra vonatkozó elemzéseinek megismerésével. Rummy tanulmányaiban szintén hivatkozik Winckelmannra, és lelkesen elemzi Raffaello festményeit. Azokat a festményeket, amelyek Goethe és Kazinczy képzőművészeti érdeklődésében is nagy szerephez jutnak. Hadd említsük meg Schedius Lajost, a pesti egyetem esztétikai tanszékének professzorát, aki görög nyelvet is tanított az egyetemen, és aki az 1790-es esztendőben, illetve a XIX. század elején szintén Winckelmanntól ihletve nevelte az antikvítás tiszteletére hallgatóit.¹⁵ Az esztétikai tanszék elnyeréséért kiírt pályázatra beadott dolgozatában programszerűen fogalmazta meg az esztétikai értékről vallott felfogását.¹⁶ Ama göttingai neohumanista antikvítás-kultusz jegyében szólt, amelyet a legpregnansab-

¹⁴ István Fried: *Karl Georg Rummy und Weimar. Arbeiten zur deutschen Philologie* 1970. 47–56.; Uő.: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahre 1806*. Magyar Könyvszemle 1974. 262–268. Uő.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pest-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. Arbeiten zur deutschen Philologie 1975. 95–110; Uő.: *Rummy Károly György soproni emléke*. Soproni Szemle 1979. 72–74.

¹⁵ Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern 1802–1804.)*, Magyar Könyvszemle 1981. 81–94.

¹⁶ Szauder József: *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*. Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 212–222.

ban Heyne képviselt. A kalokagathia és a harmónia eszméje (amely Winckelmann műveinek is kedves gondolata) áll a középpontban. Innen és más forrásokból alakította ki Kazinczy a maga elképzelését, szembeállítva a teoretikus spekulációt az író-művészek (ilyen értelemben Winckelmann is író, nem teoretikus) művészet-képzetével. Egy levelében írja Kazinczy: „Kézy neigte sich vorher zum Empirismus; jetzt ist auch er Fichte’s Schüler. Ich liess sie das lesen, was in Ihrem Freymüthigen über Fichte’s Werk und dem Absolutismus steht, und bekannte beyden frey, dass ich die Aesthetiker der neuern Schule *bey mir* (das ist in geheim) für Schönschwätzer halte, oft ganz und gar nicht verdamme. Nur möchte ich wissen, was die Kunst bey und durch diese Schönschwätzern gewinnt. Lessing, Winckelmann und Göthe waren nicht Schönschwätzer und ich verstehe Sie.”¹⁷

Tetszetős lenne ezúttal is Goethe – Kazinczy párhuzamos-ságokra figyelmeztetni. Tegyük gyorsan hozzá: Kazinczy aligha ismerhette pontosan Goethe magatartását Fichte jénai szereplésével, kijelentéseivel kapcsolatban. A lényeg nem csupán az, kikre hivatkozik a maga elmélet- és általában spekulációellenességét indokló és az empirizmusra esküvő Kazinczy, hanem az is: kikre nem. Tehát – nem jogtalanul – a Lessing – Winckelmann – Goethe-sorra hivatkozik, és ez az antikvitas-értelmezés szempontjából sem érdektelen. De nem érdektelen abból a szempontból sem, hogy Kazinczy alkotói pályája első korszakában a polgári dráma lessingi és goethei változata iránt érdeklődött, illetve az érzelmi viszonyok bonyolultságának társadalmi méretű ellentmondásosságához keresett (és lelt) világirodalmi példákat. Így jutott el a Werther tolmácsolásának gondolatához, így az Emilia Galotti és a Miss Sara Sampson átültetéséhez. Ezért fordult Goethe Clavigója és Die Geschwister c. színműve felé, és jórészt ebben a körben marad a Stella magyar for-

¹⁷KazLev VI. 486.

dításának gondolata.¹⁸ Viszont *pályája második szakaszában* nem a szépségbe menekülés gesztusával, hanem az antikvitás és a klasszicitás hangsúlyozásával teremt distanciát a közvetlen történeti-nemzeti-szociális, illetve a szellemi-gondolkodói-egyetemesre irányzott magatartás között. S ez utóbbi kialakításához volt szüksége arra az antikvitás-értelmezésre, arra az irodalom- és művészeteszményre, amelyet Gottsched lapos és magabiztos racionalizmusával szemben Lessing, majd a populárfilozófusokkal, puristákkal, pseudohistorizmussal szemben Goethe képviselt.

Térjünk vissza még a görögség-klasszika-klasszicitás (ezúttal nem kevésbé értékmérő, tehát eredeti jelentésében álló) fogalmakhoz. Amikor Kazinczy saját helyzetét keresi a magyar irodalom fejlődésében, éppen e klasszicitásnak megvalósítását tartja történeti érdekének:

„... én egy Magyar Író dolgozásán sem ismerek annyi Classicitást, mint a' magamén (. . .) Nem Classicus szépséget értek én ott, hanem classicus ismeretséget, 's ezalatt nem csak a' reminiscentiákat, allusiokat, hanem a' szint is, még pedig ott is, a' hol semmi új vagy régi Class[ikus] példány nem lebege szemem előtt.”¹⁹

¹⁸ Most nem térünk ki arra részletesebben, vajon *Kazinczy Ferenc* fordította-e Goethe *Die Mitschuldigen* (magyarul: *A vétkesek*) c. színművét. A szakirodalom megoszlik ebben a kérdésben. Az 1808. évre kiadott Magyar játékszíni zseb könyvetske *Kazintzi ur*-at nevezi meg fordítóként, egy színlapon *Kaszintzy József* úr a Goethe-mű magyar megszólaltatója. *Kazinczy József*: Ferenc testvére, nem tudunk irodalmi működéséről; viszont *Kazinczy Ferenc* — aki szinte minden munkájáról beszámolt leveleiben — e fordítását (?) nem emlegette. A színlap *négy*, a játékszíni zsebkönyv *három* felvonásosként említi a *Die Mitschuldigen*t. Perdöntő kézirrattal nem rendelkezünk, a szereplők nevének magyarítása a *Die Geschwister*-fordítás szereplőnévsorának magyarítását idézheti föl. A színlap az 1808. január 20-i előadásra vonatkozik. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár.

¹⁹ *KazLev* XX. 274.

Régi és új klasszikusokról van tehát szó, az antik auktorok mellett – nyilván, többek között – Goethéről. A közvetlen utókor sem látta másként Kazinczy irodalomtörténeti szerepét. Kazinczy halála után nem sokkal jelent meg összegyűjtött műveinek első kötete (versek, fordítások, egy novella és egy színdarab). Ezt méltatta Toldy Ferenc, az esztétikus, aki Weimarban felkereste Goethét,²⁰ és látogatásáról Kazinczyt is tudósította: „*Gondolat és forma, rész és egész arányos és szükséges egysége teszi a' classicitást; ehhez studium kell és műgond, 's ezt a' műgondot csak ő ébresztette, azzal csak ő dolgozott.*”²¹ S ez nagy vonalakban így igaz. Mert Kazinczy elvei szerint minél jobban eltér egy mű (irodalmi vagy képzőművészeti alkotás, teljesen mindegy) az antik példaképektől, annál kevésbé értékes, s minél kevesebbet dolgozik egy szerző művén (nem pusztán a horatiusi-iskolás *nonum praematur in annum* értelmében), annál kevésbé sikerült opust hoz létre. Az antikvitás az imitáció és a korrekció elvét is sugallja. A szüntelen javításra törekvés, a már nyomtatásban megjelent eredeti művek és fordítások állandó tisztogatása, újrafogalmazása jellemzi Kazinczy írói-fordítói attitűdjét. Még egy Kazinczy-idézet, ezúttal 1827-ből: „Mások többet adtak, több teremtő tűzzel, némelyek minden tekintetben jobbat; de ha magamnak a' magam dolgozásom felől szóllanom szabad, azt mondanám,

²⁰ Leo Veró: *Goethe und Franz Toldy*. Goethe Jahrbuch (Frankfurt am M.) 1907. 252–254; Bleyer Jakob: *Toldy Ferenc levele Goethéhez*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1908. 324–325.; Schuschny Henrik: *Toldy Ferenc és Goethe*. Irodalomtörténet 1919. 259–263.; György Walkó: *Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichtsschreibung besucht Goethe*. In: *Studien zur Geschichte der deutsch–ungarischen literarischen Beziehungen*. Hrsg.: Leopold Magon, Gerhard Steiner, Wolfgang Steinitz, Miklós Szabolcsi und György Mihály Vajda. Berlin 1969. 158–164.

²¹ D.[r.] Schedel [Toldy] F.[erenc]: *Kazinczy Ferencz' eredeti munkái*. Figyelmező 1837. II. Nr. 8. 121. hasáb. Az aláhúzás Toldytól való.

hogy a' régi izlet az én verseimen van legigazábban.”²² Ugyanebben a nyilatkozatában *tiszta izletről* is szól, epigrammáinak görögségéről, szonettjeiről, amelyek a goethei szonettfelfogáshoz közelítenek. Nem a véletlenek egybeesése: Kazinczynak a klasszicitásról szóló megnyilvánulásai és 1827-es „kijegyzései” Goethétől, Goethéről egyidősek. Egy kéziratos kötetében az alábbi Goethére vonatkozó jegyzeteket leltük: Kazinczy rajza Goethe weimari kerti házáról, feltehetőleg német kiadvány nyomán, a Hazai 's Külföldi Tudósítások c. magyar újság 1827. szeptember 15-i számából egy Goethére vonatkozó híradás (német forrás nyomán), Goethe a fordításról címmel másolat Goethe 1827-es Werke VI. kötete 327. lapjáról, Goethe szonettjeinek német nyelvű másolata (nem ez az első jel arra, hogy Kazinczy jól ismerte Goethe szonettjeit, sokkal korábbi adataink is vannak erre), Goethe: Elmire címszó alatt a nevezetes vers: Ein Veilchen auf der Wiese stand (a kutatások mai állása szerint ez volt az első magyarra fordított Goethe-vers, az 1780-as esztendők elején, Verseghy Ferenc tollából), Noten zum Divan címszó alatt a Wer das Dichten will verstehen . . . kezdetű négy-soros, majd Kazinczy az Egmont egy mondatát idézi magyarul és németül, saját nyelvi újításait, tükörfordítását védelmezendő, darabokat lelünk az 1797-ből kelt Zahme Xenienből (melyekről feltételezhetjük hogy nem egy Kazinczy-epigrammának voltak ihletői), végül másolatot a Jenaische Literaturzeitung 1809. január 1-i számából, itt recenzióra bukkant Kazinczy Goethe műveinek első kötetéről.²³ A feltehetőleg különböző időben keletkezett másolatok, jegyzetek arról tanúskodnak, hogy Goethe életművének különféle szektorai folyamatosan foglalkoztatták Kazinczyt. Elsősorban az írói alkotóműhely gondjait szerette volna alaposabban megismerni, Goethe művei és a róla szóló, hozzá eljutott szakirodalom így egyszerre érdekelték. Az azonban

²² *KazLev* XX. 194.

²³ Kazinczy Ferenc: *A Méh* I. MTAK Kt, K 630.

mindenképpen meggondolkodtató, hogy Kazinczy saját alkotói helyzetének végleges körvonalazása abban az időszakban történik, amelyben a magyar romantika esztétikája végleg áttöri a magyar klasszika védsáncait, Kazinczy pedig Goethe műveinek olvasásával, Goethéből merített érvekkel legalább saját maga számára tisztázza a szerinte érvényes és még mindig időszerű művészi magatartást.

Goethe Iphigéniájának „raffaellói” vonásai nem csupán Kazinczy élénk képzeletében elevenednek meg, hanem a Goethe-életművet goethei szempontból tanulmányozók következtetéseiben is. Maga Goethe is ezt a művészi alaphelyzetet véli a klasszika alkotója számára a legszerencsésebbnek. *Antik und Modern*²⁴ c. cikkében Raffaellóról ír ugyan, de lehetetlen nem felismernünk, hogy a maga művészi ideálját fogalmazza meg. E művészi ideál ugyanúgy a klasszicitás-görögség jegyében született, mint később, a Goethe példáját nemcsak tételszerűen hangoztató, hanem a maga fordításában és eredeti műveiben megvalósítani szándékozó Kazinczy Ferencé. Kazinczytól tehát nem véletlen ráhibázás az Iphigénia raffaellói vonásainak emlegetése. Még csak nem is pusztá ötlet. Kazinczy a képzőművészet értő rajongója volt – akár Goethe. Pályája első szakaszában a németalföldi festőkért rajongott, a bécsi Belvedere-ben a hollandok festményeit csodálta. Pályája második szakaszában Palladio, Canova, Correggio, a magyar Canova-követő: Ferenczy István – és nem utolsósorban Raffaello lesz az, aki művészi eszményeit alkotásaival megtestesíti. Éppen azért, mert bennük lelte föl az antikvitás követését, a görögséget, a winckelmanni esztétikai felfogás gyakorlati igazolását. Jellemző epizód Kazinczy életéből: Mikor Budán, vizsgálati fogságban szenved, a magyar jakobinusok összeesküvésében való részvétele miatt az irodalom (Klopstock és Wieland fordítása), de még inkább a képzőművészet vigasztalja: „Az a’ kis szerencsém – írja anyjának –, hogy festeni tudok ’s verseket

²⁴ *Goethes Werke* 49. Bd. Weimar 1898. 154.

írok (. . .) a' szobám falán egy szép Pallás fej, egy Meduza és holmi egyéb van már.”²⁵ A börtönlakát ennen képeivel (persze, antikizáló képeivel) díszítő Kazinczy Ferenc, aki majd a börtönben fogja átdolgozni Stella-fordítását s befejezni a Clavigo átültetését, gesztusával hasonló attitűdöt képvisel, mint a látottakat többnyire rajzzal, skiccel is megörökítő Goethe.

S most lássuk Goethe már jelzett dolgozatának (*Antik und Modern*) részletét.²⁶ „Raphael (. . .) wirkt seine ganze Lebenszeit hindurch mit immer gleicher und größerer Leichtigkeit. Gemüths- und Thatkraft stehen bei ihm so entschiedenem Gleichgewicht, daß man wohl behaupten darf, kein neuerer Künstler habe so rein und vollkommen gedacht, als er und sich so klar ausgesprochen. Hier haben wir also wieder ein Talent, das aus der ersten Quelle das frischeste Wasser entgegen sendet. Er gräcisirt nirgends, handelt aber durchaus wie ein Grieche. Wir sehen hier das schönste Talent zu eben so glücklicher Stunde entwickelt, als es unter ähnlichen Bedingungen und Umständen zu Perikles Zeit geschah.”

Ennek a Goethe-idézetnek (s általában Goethe képzőművészeti vonatkozású írásainak) fényében kell értékelnünk azt a jellemzést, amit Kazinczy az *Iphigénia Taurisban* c. színdarabról adott. Goethe raffaellói „görögsége” Kazinczy számára az elérendő tökéletesség, ezért mérvadóbb a klaszicitás szempontjából Goethe Iphigéniája az Euripidésénél. Goethe szóhasználata is tanulságos. Raffaello „nirgends gräcisirt”, azaz az antik témánál lényegesebb a művészi látás vagy eljárás, az imitációnak magasabb rendű formája.²⁷ Ez a nem pusztán művekben, hanem az egyéniségben is kifejezésre jutott művészség, „ideálszép”, Kazinczy szemében Goethében testesül meg. „Goethével ismerkedjél meg és

²⁵ *KazLev* II. 399.

²⁶ 24. sz. jegyzetben i. m.

²⁷ Goethe Raffaello-kultuszáról: H. Von Einem: *Goethe und Raffael*. Acta Historiae Artium Ac. Sc. Hung. 1978. 317–322.

Goethével és ismét meg ismét Goethével — tanácsolja Kazinczy egy hozzáforduló ifjú írójelöltnek. — S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal (...) A többinek félve higgy, Goethének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő őszveköté a férfiúi erőt és az ifjú kor szépségét.”²⁸ Csak a művész? — Vagy az ember is?²⁹

Másutt Kazinczy a nemzeti szűkkeblőség ellen kel ki, és állítja szembe a nemzetibe vagy nemzetinek véltbe zárkózást a fejlettebb külföld felé fordulással, az egy helyben topogást, maradiságot az újat, a szokatlant meghonosítókkal. Ami számunkra ezúttal rendkívül jelentős: Kazinczy az egyik oldalon ama felfogást, érvrendszert sorakoztatja föl, amely ellen szegezte műveinek, fordításainak nyelvi és esztétikai hozadékát — a másik oldalon viszont a művészeteknek (irodalomnak, festészetnek, szobrászatnak) mindama példáit, amelyek a weimari klasszika kisugárzásaképpen érkeztek magyar tájakra, illetve amelyek felfedezését, értékelését a weimari klasszika érdeklődése és iránya segítette. „... fél-századdal vannak hátrább a’ tudásban: — írja Kazinczy ingerülten — ’s azt emlegetvén, hogy nyelvünk orientalista nyelv, a’ Scythai sivatag pusztákra igazítanak bennünket, hogy ne Palladiótól tanuljunk architektúrát, hanem az azok kunyhójokból; ne Lessing, Göthe, és Schiller légyenek példányaink a’ theatrumi darabok’ írásában, hanem a Kalmuk fescetismus játékok játszóí; ne a’ Raphael Madonnáit ’s Guido angyali arczulatjait festegessük, hanem az Ázsiai buta főkét.”³⁰

²⁸ *KazLev* III. 241.

²⁹ Az előbbi levélrészlethez Szauder József Winckelmann-t idézi, akinek Apollón-leírása feltehetőleg hatott Kazinczyra: „Ein ewiger Frühling, wie in dem glücklichen Elysien, bekleidet die reizende Männlichkeit vollkommener Jahre mit gefälliger Jugend.” Minden-esetre Kazinczy szóhasználata emlékeztet Winckelmann kifejezéseire. Szauder József: *Kazinczy's Klassizismus*. In: *Studien...* 20. sz. jegyzetben i. m. 145.

³⁰ *KazLev* III. 387.

5. Ezzel függ össze Goethének és Kazinczynak idegenkedése a mind agresszívbabban jelentkező és teret követelő nemzeti büszkeségtől. Goethe a német fejedelemségeken keresztül viharzó francia (napóleoni) háborúk évtizedeiben döbbsent rá a maga nehezen kiküzdött (neo)humanista pozícióit fenyegető veszélyekre, a pszeudohistorizálással összefüggő új tendenciák színre lépésére, és egyben veszedelmesnek hitt indulatok, ösztönök, ellenőrizhetetlenné válni készülő ideák áttörésére. *Flüchtige Übersicht über die Kunst in Deutschland* c. írásában (1800)³¹ Goethe pontosan jelölte ki a végpontokat, az általa körvonalazott humanitás és az ezt a humanitást veszélyeztető új eszméáramlatot: „Poesie wird durch Geschichte, Charakter und Ideal durch Porträt, symbolische Behandlung durch Allegorie, Landschaft durch Aussicht, das allgemein Menschliche durch's Vaterländische verdrängt.” A kiindulópont – ezúttal – a költészet, innen emelkedik a pillantás mind magasabb régiókba. A csúcson az allgemein Menschliche áll, amely nem pusztán meghaladása a Vaterländische-nek, nem is egyszerűen megjavított változata, még csak nem is fölös cifráktól megtisztított, megnesemesített formája. Hanem ellenképe, negációja. Az allgemein Menschliche és a Vaterländische egymást kizáró tényezők, gondolatilag és esztétikailag magatartást formáló, de egymást vitató lehetőségek. Olyan a viszony köztük, mint az Egész és az Egészet nem tükröző Rész, a teljes Igazság és az Igazság egy töredéke között, amelyet nem igazságelemekkel pótolnak ki. A szintetikusabb látást szorítja ki a szimplifikálás, a lényeg kifejező megfogalmazást a felületesebb és a puszta leírásban kimerülő írásmód, a művészetet a mesterség, a „Stil”-t a „Manier” (hogy Goethét idézzük).

Kazinczy alaphelyzete más. Már megvívta a magyar nyelvújítás csatáját, amelynek végeredményeképpen, ha kompromisszumok árán is, neki sikerült összefoglalnia a

³¹ *Goethes Werke* 48. Bd. Weimar 1897. 23.

nyelvetremtés elveit, sikerült a „szokatlan”-nak, a „tisza ízlet”-nek polgárjogot szereznie. De mire elvei valóban diadalmaskodhattak volna, a tanítványok, a követők másfelé tájékozódtak. S arra kellett rádöbbenie, hogy lassan-lassan a korszerűtlenség vádja ellen kell védekeznie. Leghívebb tanítványai elmulasztott lehetőségeire figyelmeztették. Tapasztalnia kellett az övétől eltérő történelemfelfogás népszerűsödését, a pszeudohistorizmus diadalát, a romantika magyar képviselőinek öntudatos táborba szerveződését, a nemzeti mozgalomnak új elemekkel való feltöltődését. Egykor, pályája elején, Kazinczy is leróta adóját e nemzeti mozgalomnak. Időnként, mint pl. 1790-ben, a Hamlet-fordítás előszavában, átvette a nemzeti mozgalom frazeológiáját. Ám akkor is megmaradt a nagy külföldi példák imitációjának elve mellett. A nemzeti dicsekedés képviselőitől mindig elválasztotta józanabb műltszemlélete, hazainak és egyetemes értéknek egymáshoz közelítési szándéka. Az angломánnak csúfolt jelentős reformer-gondolkodónak, Széchenyi Istvánnak írta Kazinczy élete alkonyán: „A’ mi jó, a’ mi hasznos, az magyar is egyszersmind, ’s az ollyat jobb másoktól átvenni ’s magyarrá csinálni, mint másokban csudálni, másoktól irigyelni.”⁸² Ez azonban még igencsak az általánosságok régióiban mozog. Konkrétabban és inkább az adott helyzethez szabott megnyilatkozásait is föllettük levelezésében. Amikor a magyar romantikus költészet széles áradású nyitányaként 1825-ben megjelent Vörösmarty Mihálynak *Zalán futása* c. hőskölteménye, mind a valóban pazar nyelvi megoldásokkal, metaforákkal, képekkel gazdag, az új típusú történelemszemléletet tekintve hatást keltő eposzt, mind az eposzt 1826–1827-ben tanulmányorozattal ünneplő Toldy Ferenc vélekedéseit tartózkodással fogadta Kazinczy. Nem volt ínyére az a már több esztendeje folyamatosan figyelt és mind szélesebben szétgyűrűző folyamat,

⁸² *KazLev XXI* 316. A rein Menschlich kifejezést Kazinczy *németül* írja le magyar nyelvű levelében.

amely valamennyi kelet-közép-európai irodalomban egyre nagyobb teret hódított meg: Kazinczy szóhasználatával élve „patriotizmus” és „kozropolitizmus” harmóniájának megbomlása, a kizárólagosságra törekvő, mind agresszívabbá váló nacionalizmus felerősödése, nem annyira az irodalom első vonalában (bár néhány helyen, mint pl. a szlovák Ján Kollár eposzában, ott is!), mint inkább a történettudományban, a nyelvtudományban (mint pl. a jövevényszavak kérdésében), valamint a másod-harmadrangú írók műveiben, a publicisztikában. Összegezve: a nemzeti-őstörténeti tematika mind hangsúlyosabb szerephez jut a gondolkodásban. Így ír Kazinczy: „Nem szeretem azt a’ neki-dühült nemzetiséget, ’s szeretném ha a’ rein menschlich is szóllana ez mellett. A’ németeket is gyötré ez a’ düh; és minthogy ez nem poetai tárgy, mint a’ mai öltözködés nem pittoreszk; maga Klopstock is szerentsétlen vala a’ Hermanns-Schlacht és egyéb e’ nemű darabjaiban. Addig éneklük [az] Árpádiá-szokat, hogy végre belé csömörlünk.”³³ Több mozzanat mutat ebben az idézetben (és ez idézet kifejezte felfogásban) Goethe felé. Felületes odapillantásra is kitetszik a „rein menschlichnek”, mint a műalkotás eszmei rétegében jelentkező eszményinek szembeállítás a „nekidühült nemzetiség” formájában jelentkező egyoldalú nacionalizmussal. Ez a szembeállítás a goethei allgemein Menschliche – Vaterländische antinómia megfelelője. Csakhogy amit Goethe helyzete miatt néven nevezhetett, azt Kazinczy a német és a magyar irodalom hasonlóknak vélt alkotásai-tendenciái együtt emlegetésével teheti csak. Goethe a német művészeti élet értékelése közben fedezte föl a nemcsak a művészetben előretörő veszélyes irányokat, Kazinczyt sem csupán egy adott mű veszélyesnek felismert iránya rémítette meg. Régebben érlelődő nézetek manifesztációját olvasta ki Vörös-

³³ Uo. XX. 485–486. Itt nem térünk ki a Schiller értelmezte „rein Menschliche” (*Ankündigung der Horen. Werke 22. Bd. Weimar 1958. 106.*)

marty Mihály Zalán futása c. eposzából. A kutatás azóta bebizonyította, hogy a nemzeti eposz megvalósításának célzatával papírra vetett műben a tudatosan vállalt eszmeiségen győzött a mű és az írói tehetség „belső” logkája. A nemzeti hősként glorifikált Árpád fejedelem alakja mindjobban elhomályosult a gazdagon és részvétellel jellemzett „ellenség”, Zalán bolgár fejedelem alakja mellett. S ez a részvét, ez a világot, természetet és történelmet átható „egyetemes lírai részvét”³⁴ lesz Vörösmarty eposzának megkülönböztető jegye. Ami 1825-ben még a klasszika és a romantika kibékíthetetlen ellentétének tetszett, arról az utókor higgadtan és tárgyilagosabban tud ítélni. Kazinczy és Vörösmarty irodalom- és nemzetfelfogása természetszerűleg jelentős eltéréseket mutat, de jóval kevesebb bennük az elválasztó tényező, mint Goethe és a franciaellenes német közhangulat között, majd Goethe és a később a Szent Szövetség felé tájékozódó Friedrich Schlegel nemzet- és múltfelfogása között volt. Goethe éles és igazságtalannak aligha nevezhető bírálata majd Thomas Mann Goethe-regényében (*Lotte Weimarban*) visszhangzik, a Kazinczy követelte „rein Menschlich” nagyon is jelen van a *Zalán futásában*, s az eposzt követő más epikus Vörösmarty-művekben. S éppen a nemzet-nemzetiség gondolatkörét szellemi szférába emelve, ahogyan ezt Kazinczy is kívánta az alkotótól. Csakhogy a romantika költészeti-felfogását képviselő Vörösmarty Mihály „rein Menschlichen” is mást értett, mint Kazinczy. Goetheképe is más vonásokat tartalmazott, mint Kazinczyé. Vörösmartyt ugyanis nem a görög epigrammaírókat, nem a római elégia mestereit a német irodalomba asszimiláló, nem a polgári színjátékot továbbfejlesztő, nem az eszményített művészdudvari ember ellentétet tragédiába író Goethe érdekelte, hanem a Faust, annak drámai formája, formai gazdagsága, emberi-kozmosz víziója, tudás-tehetség-lehetőség világméretűvé növesztett, szimbólumokkal kifejezett, líraiságá-

³⁴ Horváth János: *Tanulmányok*, Bp. 1956. 248—249.

ban is cselekményes drámája. Vörösmarty kísérletet tett a nemzeti eposszal, hogy aztán annak vergiliusi formáját a byroni metrical romance eszmei-poétikai tanulságaival dú-sítsa föl. Elsajátította az iskolás klasszicizmus műfaji változatait és kifejezésbeli kánonját, hogy az elégiának és az ódának ettől eltérő, de nem goethei-görögös színt, tónust adjon. Vörösmartyról elképzelhetetlen, hogy bárki költő-levelező-társát a goethei Achilleis csodálására intsen,³⁵ mint Kazinczy. S ugyancsak elképzelhetetlen róla, hogy fejlődésregényként élje meg és öntse irodalmi formába, önéletrajzba életét, illetve életén átszűrt korát, mint Goethe, valamint az ő példája nyomán Kazinczy.

De, hogy visszatérjünk Kazinczy-idézetünkre: ha nem teljesen Goethére, legalábbis a német klasszicizmus forrásvidékére utal vissza a „poetai tárgy” fogalma, azaz mi való a költészetbe, mi nem. Azt hihetnők, hogy a „genera dicendi”³⁶ mintegy mechanikus alkalmazásáról van szó, a stílusok fajtáiról, a műnemekben, és a műfajokban a megfelelő előadásmódról, amely szigorúan meghatározott rendbe illeszkedik. Nem vitás, hogy ez az iskolás klasszicizmust, sőt, az iskolai poétikaoktatást idéző szemlélet is jelen volt a XIX. század első évtizedeinek magyar költészetfelfogásában. A döntő mégsem ez. Hiszen Kazinczy nem merev műfaji hierarchiákban gondolkodott, jóllehet hirdette: „Nekünk az a’ bajunk, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a’ magyar nyelv egy nyelv, de a’ poeta, a’ rhetor, a’ historicus, a’ theáter, a’ piac, az iskola ’s a’ templom nyelve nem egy nyelv.”³⁷ Nem a megszorítás, ellenkezőleg, a költői lehetőségek tágítása, a sokszínűség vezérli Kazinczyt. Nemcsak a költészet normatív rendszerezése, hanem egy adott rendsze-

³⁵ *KazLev* VIII. 67.

³⁶ M. Tullii Ciceronis ad Marcum Brutum, Orator 6: 20–21. In: *M. Tullii Ciceronis Opera Omnia*... Tom. I. Lipsiae 1737. 658.

³⁷ *KazLev* XI. 173. Kazinczy Cicerótól vett idézetét: Suus est cuique poemati sonus, emígy egészítette ki: Suus est cuique scriptor color. Uo. XX. 427.

ren belül a lehetőségek sokaságának dokumentálása is. Kazinczy gyakorlati példája említett kilenc kötetes fordításgyűjteménye. Maga büszkélkedik azzal, hogy pl. Molière-tolmácsolásában mennyire más stíllel él, mint pl. Gessneréiben. S amikor szembekerül a korszak ünnepezt magyar költőjével, a szerelmi ciklust közreadó Kisfaludy Sándorral, aki egyébként a kései kelet-közép-európai petrarkizmus messze nem méltatlan képviselője volt, ismét Goethe példájával érvel: a költészetnek igenis vannak törvényei, és – Goethevel egybehangozva azt sugallja – csakis ez a törvény adhat szabadságot. „Az a’ kit én minden Németek közt megvakúlva, megátalkodva leginkább szeretek, Góthe, elég meztelenségeket fest. Und der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib!³⁸ és azt, hogy szeretőjének czombján [!] méri a’ hexameter és pentameter lábait.³⁹ De a’ 137d dalban az egészség *Árboczfáját* emlegetni Petrarkát imitáló versekben – das ist doch zu arg.”⁴⁰

Följebb elemzett idézetünkről még annyit: Klopstockot levelezésében sokszor, sokféleképpen emlegette, ezúttal rosszallva, jóllehet a német költőnek tisztelője, sőt ódáinak és a Messiásnak fordítója volt. Rosszallva emlegette, mert ama nemzeti tematikát énekelte meg, amely Kazinczy terminológiája szerint a „nekidühült nemzetiség” címszava alá tartozik. De előkerül Klopstock már csak azért is, hogy enyhüljön az 1820-as évek magyar történetírása és a költészet által népszerűsített és Kazinczy számára túlzó-romantikus módon megjelenített Árpád-figura illetően emlegetésének hatása. Nem a honfoglalási-őstörténeti tematika, hanem a hiperbolikus ábrázolás ingerelte. Kazinczy is megírta a maga honfoglalással kapcsolatos művét, de annak kicsengését a

³⁸ A magyar nyelvű levélben német nyelvű idézet Goethe második római elégiájából.

³⁹ Az ötödik római elégiára utal Kazinczy, de emlékezetből idéz. Eredetiben: „Oftmals hab ich (. . .), des Hexameters Maß leise mit fingernden Hand Ihr auf den Rücken gezahlt.”

⁴⁰ Az utolsó félmondatot németül írja le Kazinczy. *KazLev* V. 413.

„rein Menschlich” határozta meg. Ingerelte továbbá Kazinczyt a nemzetinek és a történelminek olyatén felfogása, amelyet Goethe is az egyetemes értékű irodalom fölös szűkítésének érzett.

6. Kazinczy elszórt megnyilatkozásaiból, még inkább levélrészletekből összeállíthatunk egy többé-kevésbé következetes kritikai rendszert, egy bizonyos elvi alapállás szerint fölépített esztétikai gondolkodást. S ebben a műfajokra, az előadásmódra, a szép és az ízlés funkcióját, jellegét, hatókörét felölelő – inkább kikövetkeztetésre szoruló, mint tételesen megfogalmazott – nézetrendszerben a goethei impulzusnak is lényeges szerep jutott. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Kazinczy Goethe példáját többnyire nem általában, hanem konkrét művel kapcsolatban hangoztatja. Továbbá azt, hogy a goethei impulzus a küzdelmes fordítói munka által erősödik föl, és lesz igazán hatásossá. Ezért a továbbiakban nagy vonalakban Kazinczy Goethe-fordításairól szólnunk, azok elhelyezkedéséről egy megálmodott-megtervezett magyar klasszika virtuális kontextusában.

7. Már szó volt arról, hogy Kazinczy irodalmi pályáját nagyjából és egészében két szakaszra lehet osztani. Az első 1794-ig tart, tehát elfogatásáig, a másik 1801-ben kezdődik, tehát fogságából való kiszabadulásával. A börtönökben eltöltött esztendőök inkább átmeneti, felkészülési időszaknak tekinthetők. Annál is inkább, mert ekkor az alkotás fizikai feltételei sem voltak mindig adottak. A státusfogyoknak nem volt szabad papírhoz, tintához, írószerszámhoz jutniok, és ha mégis hozzájutottak, sokat kockáztattak. Az irodalomban élő Kazinczy nem érzett hősi gesztust, midőn később elbeszélte, milyen eszközökkel járt túl őrei eszén, és hogyan őrizte meg, még fogságában is, művész önmagát.

Kazinczy első korszaka nem Goethe jegyében telik el, bár nem is Goethe ellenére. Goethe-fordításai már ekkor is vannak. Ami elválasztja a lírikus Goethétől, az vonzódása a francia felvilágosodás radikális vonulatához, és ezzel összefüggésben olyan érzékeny-lázadó magatartás kialakítására

történő kísérlete, amelynek csak egyik formája olvasható a *Werherben*. Sokkal inkább Rousseau, Helvétius, Voltaire, különféle szentimentális regények „hatnak” ekkor Kazinczyra, s nem utolsósorban Gessner, kinek idilljeibe Rousseau természetfelfogását látja bele Kazinczy, és kit ugyanazokért a vélt(?) eszmei tanításaiért, példalozásaiért kedvel, mint a franciák, így többek között Diderot vagy Turgot. Gessner magyarul – és vele párhuzamosan egy wertheriáda magyarul, Rousseau *Contrat socialja* magyarul: körülbelül ebben a körben lehet ábrázolni Kazinczy érdeklődését. Már az önmagában érdekes, hogy Kazinczy érzelmi lázadása, kicsiny, hasonló beállítottságú társasága bonyolult érzelmi vonzásainak és választásainak irodalomba emelése és ezáltal szellemivé lényegítése céljából fordításokat választ ki, elsősorban Gessner idilljét, illetve a *Werthert* és kisugárzási „vidékét”, majd csak ezután Goethe *Stelláját*, amelynek szerelmi háromszöge (Kazinczy esetében megcserélődnek a szerepek: egy nő – két férfi) átélt élménye. A Kazinczy-pálya első szakaszában a színház és a színjáték iránti érdeklődés vitte a Goethe-szindarabok⁴¹ közvetlen közelébe. Kazinczynak 1786-os bécsi látogatása alkalmából egyik megrázó élménye a *Clavigo* színpadi előadása. Majd a magyar nyelvű színjátszás szervezése körüli buzgalmban keresi az irodalmi értékű szindarabokat. Egyben olyanokat, amelyeknek közönségművelő, mentalitást formáló becsük is van. Így bukkan rá a Goethe-színművekre, így a Schröder-féle német átíratban a *Hamletre*, így Lessingre. A *Stella* 1794-ben jelenik meg Kazinczy tolmácsolásában magyarul, ennek előtte pedig a *Die Geschwister* fordításán dolgozott, amely 1794-ben magyar színpadra is kerül, míg Goethe lírai versei közül az *Erster Verlust* tolmácsolása ez év terméke, Dayka Gáborral folytatott fordítói-baráti versenyben.

⁴¹ Goethe színműveiről újabban vö.: *Goethes Dramen. Neue Interpretationen*. Hrsg.: Walter Hinderer. Stuttgart 1980.

1795 előtt Kazinczy inkább vonzódik az érzelmesebb irodalomhoz, mint Goethehez. Gessnerrel, majd Gessner özvegyével levelez, levelet vált Wielanddal, kinek Szókratész Mainomenoszával radikális meggyőződését dokumentálja, felkeresi levelével Johann Martin Millert, akinek *Siegwartja* a korszak kedvelt magyar olvasmánya is. Kazinczy maga elkezdte ennek a „Klostergeschichté”-nek átültetését. Az „Empfindsamkeit” különböző „redakciói” Magyarországon is tért hódítottak. Háttérül szolgáltak a titkos és a nem-titkos társaságok, amelyek a társadalmi és a személyes jellegű, mereven hierarchizált emberi viszonylatok és érintkezési formák rendszerén ütöttek rést. Kazinczy tagja volt titkos és nem-titkos társaságoknak egyaránt. Erre az érzelmes alapozásra épült az a világszemléleti változás, amely az 1780-as években jelentkező, rendkívül ambiciózus, a hirtelenül megnövekedett lehetőségekkel élni szándékozó ifjúságot Rousseau, Helvétius, illetve a Rousseau „szemüvegén” át szemlélt Gessner nézetei felé hajtotta. S ezzel párhuzamosan a reformok, az olykor gyökeresnek tetsző kulturális, valamint a még inkább következményeiben gyökeres társadalmi és ezen keresztül nemzeti változtatások a fokozatosan szerveződő reformer-ifjúság programjának legfontosabb részeit alkották. Kazinczy fordításainak – áttételesen vagy áttétel nélkül – időszerű üzenetük volt. E fordítások eddig kevésbé hangsúlyozott alapvonása: körüljárják a hatalmi problematikát.⁴² Shakespeare *Hamletje*, *Macbethje* a II. József ellen táborba szerveződött nemzeti ellenzék számára adott használható érvet: a filum successionis interruptum jelenségére hozott irodalmi példát. Az *Emilia Galotti* és a *Miss Sara Sampson* az udvari-nemesi és a nem-nemesi-polgári szemlélet, életlátás, erkölcsi felfogás kibékíthetetlen ellentétére hívta föl a figyelmet, és ebbe a gondolatkörbe illeszkedik bele az érzelmi zűrzavarokat átélte Kazinczy hasonulása a

⁴² Fried István: *Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseihez*, Magyar Színháztudományi Szemle 10, 1983. 117–137.

Stella problémaköréhez. A *Clavigóban* a megjelenített érvényesülni akaró újságíró és a hagyományos erkölcsi felfogást képviselő Beaumarchais ellentétét a korszak érzékeny felhangjaival enyhítő vagy éppen erősítő morális színház fogta meg Kazinczy képzeletét. Mindenesetre első ízben töprenghetett el egy újságíró felemelkedésének lehetőségein a feudális társadalomban. A *Die Geschwister* kedélyes-érzelmes polgári világot Kazinczy magyar környezetéhez adaptálta: nála a színmű Kassán játszódik, abban a városban, ahol tevékenykedett, irodalmi folyóiratot szerkesztett, adott ki, s volt – hol reménytelenül, hol reménykedve – szerelmes. A kassai kereskedő környezetben játszódó egyfelvonásos nyelvével, merészebb fordulataival az érzékeny mentalitás Kazinczy és társasága körében kialakult redakcióját példázta, és viszonylag híven is inkább adaptációnak, mint fordításnak nevezhető. A *Stella* ellenben másféle tendencia hordozója. „Az volt igyekezetem *Stellában* – írta Kazinczy –, hogy a’ nyelvnek energiát, pathoszt, den Ton der großen Welt⁴³ (. . .) és görgést adhassak.”⁴⁴ A *Stella*-tolmácsolás a *Hamlet*- és a *Miss Sara Sampson*-átültetés árnyékában keletkezett (az *Emilia Galottira* a *Werther* olvasásakor is felfigyelhetett!), a *Hamlet* az országvesztő, trónbitorló rémuralmával ismertet meg, a Lessing-színmű az emberi–démoni, a hűségese – csábító, az erkölcsi – ingatag ellentétpárját dokumentálja a polgári színjátéknak a hagyományos műfaji hierarchiát tónusvegyítéssel bomlasztó, a polgári hőst tragikus figurává fokozó indulatával. A társadalmi érintkezés változásával függ össze a különféle társadalmi réteghez tartozó személyek közötti kommunikáció változása, és ezzel kapcsolatban a társasági tónus árnyalatainak bemutatása. E célt szolgálta egy Kazinczy által németből magyar környezetbe adaptált wertheriáda-levélregény, amelynek egyes frázisai, kifejezései az irodalomból átkerültek az „életbe”.

⁴³ E félmondat németül Kazinczy magyar nyelvű levelében.

⁴⁴ *KazLev* II. 361–362.

Ennek a törekvésnek kifejeződése a *Stella*-fordítás első változata is, amely a színpadról hirdette volna a „nagyvilág tónus”-át, beszédfordulatokat, szokatlanul hangzó kifejezéseket népszerűsített volna, és egyben szokatlan érzelmi helyzetet tett volna — a színpadi előadás segítségével — társaságilag és társadalmilag elfogadhatóvá.

Kazinczy — nem állt egyedül e kérdésben — a színházban nem pusztán morális, hanem ekkor kifejezetten ízlésfejlesztő, nemzetnevelő-politizáló intézményt látott. Ezért akart a lehető legnemesebb eszközökkel, azaz világirodalmi rangú alkotásokkal a magyar nézőkre hatni. Emellett munkált benne a szándék, hogy amit eredeti műben aligha mondhatott ki, azt egy „nagy név” fedezetével kimondhassa. Ama érzelmi zűrzavar és lázadás, társadalmi célzatú javítani akarás Rousseau, Goethe életművének egy bizonyos szektora, de még inkább Lessing színművei felé sodorta. Mint ahogy a hazai színjátszás meggyökereztetésére is jobb eszököt látott Shakespeare, Goethe és Lessing műveinek magyaráításában, mint önálló alkotások nyelvi okok miatt kétes értékű kísérleteiben. Shakespeare, Goethe és Lessing hangvétel- és tónusárnyalatokat is jelentett számára, költői tehetsége, nyelvalkotása próbáit. Igaz ugyan, hogy a gyengébb műveket, a szerveződő közönség ekkor még alacsonyabb színvonalához jobban alkalmazkodó magyaráított érzékenyjátékokat előbb adták elő, és főleg nagyobb sikerrel. Mindazonáltal Goethe *Stellája* és *Die Geschwister* c. színdarabja, később a *Clavigo* Kazinczy fordításában bekerült a korai magyar színjátszás repertoárjába.

8. Míg a pálya első szakaszában Goethe az egyik, a Werther és néhány nem-görögös színművével fontos példakép, a fogság idején tanúi vagyunk a hangsúlyeltolódásnak, a tökéletessé magasodó goethei klasszika előtérbe kerülésének. Olyan írói-művészi attitűd kiépülésének, amelyben a nemzeti-jelenkori mellett a „rein-Menschlich”, a nemzeti megmaradást igazoló hazai kulturális múlt mellett az antikvitás, a hullámzó érzelmek idilli táj háttérében történt ábrázolása

mellett a görögség-imitáció színei fognak dominálni. Bár a fogság alatt⁴⁵ még első pályaszakaszának olvasmányai kísérik, Gessnert fordítja újra meg újra, de már ekkor láthatjuk új érdeklődése tanújeleit, a mitológiai, antik filológiai stúdiumok elmélyülését. 1797-ben, tehát már a börtönben fejezi be Kazinczy a *Clavigo*-fordítást. Az első magyar Goethe-fordítóval, Versegly Ferencsel Winckelmann-t olvas-tatja. Anyjától 1795-ben „szarvasbőr nadrágja” mellé Shakespeare-t, Gessnert és Plutarchoszt kéri.⁴⁶ 1797-ben a Stella-fordítás átírása foglalkoztatta. Kis Jánosnak pedig olvasásra ajánlotta Brehm *Bibliographisches Handbuch der griechischen und römischen Literatur* c. könyvét, majd mind nagyobb nyomatékkal Goethét.⁴⁷ 1798-ban – vitalitására bizonyíték – már Gessner kiadásának lehetőségein töpreng, Adam *Römische Alterthümer*, Kosegarten *Römische Geschichte* és más, antikvitást tárgyaló művek beszerzését, börtönébe juttatását igényli.⁴⁸ Mindenesetre a fogság (1795–1801) hozza meg az intenzív odafordulást az antikvitáshoz, amely egyben leszámolás a barokkból örökölt iskolás horatianizmussal. Sőt annak ellenképe: az antikvitásban, az antikvitáshoz nyúló, azt imitáló neoklasszicizmusban, pl. Canovában, de mindenekelőtt Winckelmannban és Goethében. az érzelmesség egyoldalúságától, a racionalizmus vélt vagy valódi szűkkeblűségétől eltérő, tágabb horizontú világot fedez föl. Amely lehetővé teszi, hogy kiröppenjen a jelenkor börtönéből, és az értők számára mégis világos maradjon a visszautalás. Kazinczy nem menekül a szépségbe, nem „hátrál” az irodalomba, a művészetbe. Nem tagadja meg hajdani önmagát, hogy egykor hitt Voltaire és Helvetius

⁴⁵ Fogságának történetét maga írta meg *Fogságom naplójában*, Új kiadása: 5. sz. jegyzetben i. m. Olvasmányaira nézve azonban mérvadóbb levelezése II. kötete, amelyben anyjához és öccséhez, illetve a jóbarát Kis Jánoshoz címzett levelek olvashatók.

⁴⁶ *KazLev* II. 414–415.

⁴⁷ Uo. 421.

⁴⁸ Uo. 427.

eszméinek. Fogsága után azonban a „rein Menschlich” egyetemessé tévő hitelével akar szólni. Ebben a magatartásban, stílusformálásban, irodalomtervezésben lép első helyre Kazinczy szemében Goethe. Amikor Goethe műveit küldi távoli barátainak, az „igazi ízlés” terjesztését vallja céljául.⁴⁹ Goethe, a görögség, az „igazi ízlés” így kerülnek egymás mellé, mint ahogy Winckelmann görög égboltja alatt kifejlődhetett a „jó ízlés”. Az ízlésnek korábbi, inkább franciás, voltaire-i árnyalatú felfogásától a winckelmanni értelmezésig vezetett Kazinczy útja. Nyelvújítását, állítólagos nyelvrontását Palladio rontó-építő művészetével igazolja.⁵⁰ A nyelvi sokszínűsége a lefordított Goethe-versek mellett az *Egmont* stílusrétegzettségével érvel. „Kláríka nem úgy beszél mint Margit Asszony ’s Machiavell, ’s ezek mint a’ czéllövő Flamanderek.”⁵¹ Az elavult szavak, a tájszavak, a fentebb stílusban formált mondatok harmonikusan simulnak össze a fordításban, immár az ilyen típusú dráma magyar nyelvi lehetőségeiről is hiteles tanúságot téve.

A *jó ízlés* mellett Goethe és kisebb részben Schiller példája a „Szépnek szentebb régiói”-ba⁵² való emelkedést teszi lehetővé. És ezzel szoros összefüggésben Goethe római elégiáinak és velencei epigrammáinak hangulati elemeivel, lelkesprofán hangvételével és Propertiuszt idéző klasszikus versmértékével reprezentált költői attitűdöt igyekszik Kazinczy a maga pályáján is mind markánsabbra formálni. A jó ízlés és a Szépnek szentebb régiója nem pusztán a Winckelmann

⁴⁹ Uo. VIII. 67.

⁵⁰ A *Nyelvrontók* c. epigrammában tanúként idézi meg Kazinczy Palladiót. Nyelvrontása — vallja — nyelvépítés. Az volt Kazinczy terve, hogy epigrammái mellé „teoretikus alátámasztásul” közli Wielandnak Adelung ellen írott tanulmányát (Kazinczy ezt később lefordította), és — az ő szóhasználatával élve — Schillertől: *Über die aesthetische Bildung* c. értekezését (ezt a tanulmányt nem fordította le Kazinczy). *KazLev* XIII. 373.

⁵¹ Uo. XIV. 224. Ruzsiczky Éva: *A polgári szereplők szóhasználatára Kazinczy Egmont-fordításában*. Magyar Nyelvőr 1959. 145—150.

⁵² *KazLev* IV. 376.

és Goethe felé mutató vonásaival-vonatkozásaival érdemel figyelmet, hanem úgy is, mint a felvilágosodott klasszicizmus XIX. századra kiüresedett formáival szemben új irodalmi rendszer kísérlete. Meghaladása mindannak, amit a XVIII. század utolsó két évtizede megvalósítani igyekezett a magyar irodalomban. Tehát új költői területek birtokbavételének szándéka. Ez a törekvés párhuzamosan fut a szó szoros értelmében vett nyelvújítással, a neológiával és a tágabb perspektívát ígérő nyelvestétikai jellegű tanulmányokkal. Ennek a költői magatartásnak lényegi vonása a hagyományos nemesi reprezentációval való szembenállás, az empirikus módszer érvényesítése és elutasítása mindenféle elemző-elvont spekulációnak, valamint az ösztönösségre épített rögtönzésnek, s mindezt teszi anélkül, hogy filozófiátlan lenne. Csakhogy a filozófia is alárendeltje a jó ízlést és a Szépnek szentebb régióit egyként költői műbe (akár mives prózába) tömörítő jellegzetesen artisztikus gesztusnak. Ennek következtében a politikum is csak rejtve, Kazinczy szavával élve, „személyes Interessze”⁵³ nélkül jelenhet meg, a radikális szembenállás helyett (erre a 2387 napi fogságot szenvedő Kazinczynak amúgy sem nyílt módja, hiszen sosem vált teljesen gyanú felett álló személlyé) a képzelet színeivel felfestett, eszményített humanitást örökítette meg műveiben és fordításaiban. Az 1813-ban kiadott verses- és fordításkötet (*Poetai berek*) jelzi ezeket a tendenciákat.⁵⁴ A Goethe-versek közül emeljük az alábbiakat: *Ganymed*, *Prometheus*, *Meine Göttin*, *Grenzen der Menschheit*, *Das Göttliche*, mint amelyek magyar fordítása egy új versnem magyar meghonosításának célzatával, másfelől viszont a Shaftesburytól Goetheig ívelő gondolatnak dokumentálásával jeleskedik, ti. avval, hogy a költő: Prometheus. Ugyanakkor Kazinczy

⁵³ Uo. XVIII. 483.

⁵⁴ Részletesebben 3. sz. jegyzetben *i. m.* A *Poetai berek*ben kilenc Goethe-vers magyar fordítása található. „Göthétől vehettem volna én több darabokat is, de nem hittem, hogy a' Censura megengedi kiadásokat.” *KazLev* X. 151.

belecsempészi élete sorsának mozzanatait anélkül, hogy szubjektivizálná fordításait. A humanitás-eszme magyar megszólaltatása már csak azért is jelentős, mert a magyar irodalmi gondolkodásban Herder felől is érkeztek impulzusok. Mások pedig (Kis János, a lelkész-költő, jénai egyetemista korában Schiller előadásainak hallgatója) inkább Schillert adták vissza magyarul.

9. Politikum-esztétikum összefonódottságának gondolkörében értékelhető Kazinczy két fordítástörédeke. Az egyik a már említett *Iphigenia Taurisban*-részlet, a másik Schiller *Don Carlos*ának kezdete,⁵⁵ amelyről első nyomaink a börtönből való kiszabadulást követő esztendőből vannak. Az Egmont tolmácsolására később került sor. Mégis abból a tényből, hogy Kazinczy le akarta fordítani a *Don Carlost*, az *Egmontot* pedig valóban lefordította, bizonyos következtetéseket lehet levonni.

Schiller *Don Carlos*ának ősbemutatója 1787-re, Goethe *Egmont*jának megjelentetése 1788-ra datálható. II. József uralkodásának viharos esztendeiben járunk, az elégedetlen németalföldi tartományok lázonganak, a nem kevésbé elégedetlen magyarok pedig a Habsburgok trónfosztásának módozatain töprengenek. Keresik a kapcsolatokat a poroszokkal. Fölmerül a terv, hogy Karl August weimari uralkodót meghívják a magyar trónra.⁵⁶ A magyar elégedetlenek 1789-es akciójáról, tárgyalásairól Goethe is tudott, és Goethe is, Schiller is jól ismerte a németalföldi forrongások okát, talán részleteit is. Az ideális forradalmár alakja (Posa, Egmont), a gondolatszabadság eszménye az 1780-as esztendők magyarjait is foglalkoztatta. Kazinczy Ferenc, aki ekkoriban tevékeny szereplője, jozefinistaként aktív részese volt a felvilágosodott abszolutizmus és a sok rétegből, pártállású nemesből összetevődött ellenzék harcának, átélte a biro-

⁵⁵ Közölve a 12. sz. jegyzetben i. m.-ben.

⁵⁶ Robert Gragger: *Preußen, Weimar und die ungarische Krone. Mit dem Faksimile eines Goethes Briefes*. Berlin—Leipzig 1923.

dalmi válságot. Majd fokozatosan a reakcióba hátráló udvari-uralkodói önkénnyel szemben a magyar jakobinusok mozgalmában, vezérlő ideáiban lelte meg a megoldási lehetőséget. Más kérdés, hogy ezek az ideák csak bizonyos távolságból rokoníthatók a Don Carlos és az Egmont gondolatvilágával. Ez utóbbiak viszont rokonok a fogságban nem megtört, de addigi életvitelét, világnézeti rendszerét átértékelő Kazinczy 1801 után kialakított gondolkodásával. Mind a *Don Carlos*-töredék (a fordítás szándéka!), mind pedig az *Egmont*-tolmácsolás egyben visszatekintés és hitvallás: nem megtagadása a magyar jakobinus magatartásának és utópizmusának, hanem átlényegülés, metamorfózis, Verwandlung, hogy Goethének Kazinczy által is nyilván ismert kulcsszavait kérjük kölcsön. Az *Egmont* nem egyszerűen egy a fordítások közül. Nem hirtelen ötlet szüleménye a magyar *Egmont*, nem pusztán tónusok, egyéni élethelyzetek szemérmes, fordításban burkolt közlése. Az *Egmont* magyar változatának sorsa (a fordítás ötletének megszületésétől a nyomtatásig) jelzi Kazinczy vállalkozásának merészségét és időszerűségét. Túl a nyelvestétikai-nyelvújítási, „dramaturgiai” újításon, olyan történelmi szereplők megjelenítése, akik a jövőnek szóló üzenetet hordoznak Kazinczy fordításában, Kazinczy újított szavaival. Kazinczy számára mind a *Don Carlos*, mind az *Egmont* több mint irodalom. Pontosabban szólva irodalomná lényegített élet. Wesselényi Miklósban és Pataky Mózesben e színművek figuráit fedezi föl, Carlosnak és Posának nevezi őket, majd saját hétköznapjaiba Egmontot és Oranient látja bele.

Az *Egmont* magyar fordításának lehetőségéről 1813. február 7-én írt először, és mindjárt aggodalmaskodva: „Nagyon szeretném tudni barátom, hogy a’ Göthe’ Egmontját, melyet tavaly a’ Pesti Német theatrom adott, ha lefordítanám, megnyerné e az engedelmet.”⁵⁷ Mielőtt megnyugtató választ kapna, ugyanezen év június 23-áról ismét van hírünk: be-

⁵⁷ *KazLev* X. 252.

lekezdett az Egmont magyarításába.⁵⁸ Nem mintha félelmei a cenzúrától teljesen elmúltak volna. „Semmi nem rettent egyéb, mint Egmont — írja. — Azt hézagok nélkül a' Censor meg nem engedi; Egmontot pedig kiherélni istentelenség.”⁵⁹ E levél írásakor már 1814-et mutat a naptár. A következő esztendő elejéről kapja meg Kazinczy a tudósítást: ügyeinek pesti intézője, a szorgalmas és ügybuzgó Helmecey Mihály, ki tudja, milyen módszerrel, ígéretét vette a cenzornak, az Egmont — ha elkészül a fordítás — „húzás nélkül” jelenhet meg. Helmecey magabiztosan csillapítja Kazinczyt: ki tudja harcolni az *Egmont* kiadását.⁶⁰ Ezért aztán a nagyjából megnyugodott Kazinczy március 3-án elkezd a fordítás tisztázását, és március 19-én már küldi is a színdarabot.⁶¹ Kazinczy úgy tervezte, hogy az általa tolmácsolt Goethe-színművek egy kötetben lássanak napvilágot, dokumentálva Goethe színműírói sokoldalúságát. A teljesen újradolgozott, a neológia elvei szerint gyökeresen (s nem mindig szerencsésen) átírt *Stella* (finomkodó címmel: *Esztella*), a *Die Geschwister* (szintén, bár nem oly mértékben átdolgozva), a *Clavigo* és az *Egmont* tettek volna ki egy, a fordításgyűjteményben vaskosnak mondható kötetet. A kiadó túlságosan vaskosnak találta a tervezett könyvet, és Kazinczy meglepetésére és bosszúságára elkezdődött — most már a kiadóval — a huzavona az *Egmont* kiadása körül.⁶² Csak sejtjük, hogy nem kizárólag az üzletember-kiadó várható pénzügyi nyeresége-vesztése miatt tolódott hónapról hónapra, mind későbbi időpontra az *Egmont* kiadása.⁶³ Szerepet játszhatott — a kétségtelenül ügyes és mozgékony Helmecey akciói ellenére — a félelem a cenzortól, illetve a minden gyanúsnak minősíthető irodalmi művet följelentőktől. Sajnos, ez utób-

⁵⁸ Uo. 427.

⁵⁹ Uo. XI. 170.

⁶⁰ Uo. XII. 414—415.

⁶¹ Uo. 459—460.

⁶² Uo. 523.

⁶³ Uo. XIII. 73.

biak nem voltak éppen nagyon kevesen. Hiszen a nyomdász és főleg Kazinczy emlékezetében még jól élt a Prometheus-tolmácsolás miatt kirobbant kellemetlen epizód.⁶⁴ Vitkovics Mihály minden „diplomáciai” ügyességére szükség volt, hogy a papi felháborodást lecsillapítsa, amely Kazinczy vélt „istentelensége” miatt kisebb hullámokat kavart. Az *Egmont* mindenesetre – sajtóhibákkal ugyan, és csak 1816-ban,⁶⁵ de – megjelent, ám Kazinczy nem csekély bánatára, életében nem került színre. S mire magyar színpadra léphetett volna Németalföld mártírja, addigra a Kazinczy-fordítás nyelve elavultnak minősült, és új fordításra volt szükség (de ez már a XIX. század második felének színházi krónikájához tartozik). Ismét találgathatunk: vajon a XIX. század első felének magyar vándorszíntársulatai éretlenek voltak-e az *Egmont* előadására? Vagy túlságosan is sok gyűjtőanyag rejlett az *Egmont*-ban az országgyűlések nélkül kormányzó ferenci abszolútizmus korszakában? Hiszen Goethe színműve merészen állította pellengérré az uralkodói önkényt, és Kazinczy majdnem szó szerint fordított, apró változtatásai a jobb megértést szolgálták. Ugyanis Kazinczy már pályája első szakaszában jelezte, ha a lefordított színműben ábrázolt helyzet „harmonizál” a nemzet helyzetével. Ezt tette az 1790-es *Hamlet*-kiadása előszavában; amikor is a II. József uralkodásának végnapjai, halála körül kibontakozó, a lázadás határait súroló nemzeti ellenállást és általában a trónbitorlást, egy ország „ősi” törvényeinek, szokásjogának megsértését látta bele Kazinczy a *Hamlet* cselekményébe. Az 1813-as terv, ti. az *Egmont* fordítása is több egy ízlés dokumentálásánál, irodalmi gesztusnál. Az 1812-es év ugyanis az akármily látszat, mégis jog szerinti kormányzás utolsó esztendeje. Majd tizenhárom évig nem fogja az uralkodó összehívni az országgyűlést. A Habsburgok pénzügyi politikája, a devalváció érzékenyen érintette az országot,

⁶⁴ Részletesebben vö.: 3. sz. jegyzetben i. m.

⁶⁵ *KazLev* XIV. 6.

és a Napóleonon lassan úrrá lévő szövetségesek biztos lép-
tekkel haladtak a szabad gondolatot megfojtó Szent Szö-
vetség, vagy ahogy később Vörösmarty egy epigrammában
írta: „a hármas erőszak” összekovácsolása felé. A teljes
jogfosztottság állapotában tartott nemzet helyzetéről köny-
nyedén juthatott Kazinczy eszébe az *Egmont*. Egmont szavai
Kazinczy leglelkéből fakadtak: „a’ mi Eleink nagy tiszte-
letben tarták Fejedelmeinket ha felettek úgy uralkodtak
mint a’ rendi, és hogy azok tüstént tettek róla, ha az Igaz-
gató ki akart rúgni a’ hámból.” S a Don Carlosszal egybe-
vágó mondatok is ráilleszthetők az 1813–1816-os esztendő
Magyarországra: „Az Inquisíció’ hajdúji fel ’s alá kullog-
nak; hány becsületes ember járta-meg már! Az vala még
hátra hagy a’ lelkiismeret szabadsága fogattassék-el! Minek-
utána nincs szabadságomra hagyva, hogy azt tegyem a’ mit
akarnék, megengedhetnék hogy azt énekelhessem, gondol-
hassam, a’ mi magamnak tetszik.” Kazinczynak sosem felejt-
hető élménye volt a 2387 nap börtönökben, kazamatákban,
a halál árnyékában, és időnként a hatóságok később is
eszébe juttatták ezeket az érveket. Éppen ebben az időben
– 1816-ban – kapta meg az adósságokkal küszködő Kazin-
czy a hatóság újabb felszólítását, térítené meg újra azt az
összeget, amelyet fogsága idején állítólag az állam költött rá.
Kazinczy jól tudta, hogy nemcsak pénzről van itt szó, hanem
az egykori s most ismét – bár irodalmi területen – aktív
státusfogoly figyelmeztetéséről is: az állam, a hatóság rajta
tartja a szemét.

A magyar *Egmont*ban néhány kifejezés „magyaros” alak-
jának használata jelzi Kazinczy szándékát. A „Provinz”
szót fordíthatná „tartománynak”, használta ő ezt a szót, pl.
a *Don Carlos*-fordítástöredékében. Az *Egmont*-fordítás
megfelelő helyén azonban a „megye” szó szerepel, mintegy
utalásképpen: a jelenkor magyar viszonyait se feledje az
olvasó. A király szolgáinak (Diener) megnevezése szintén
jellegzetesen magyar „hajdú” megjelölésével a magyar loka-
litást erősíti. Egyebekben pedig jól összeillik az *Egmont* és a

magyar fordítás „terminológiája” (ahogyan a II. Józseffel elégedetlen „belga” és magyar rendek terminológiája is jórészt hasonló volt). Különösen abból a vitából tetszik ez ki, amelyet Alba és Egmont folytatnak: joga van-e a királynak a régi szokások, a régi rendtartás és „országglási alkotmány” megváltoztatására. A hivatkozás az alte Verfassungra, altes Herkommenre magyar változatában az országgyűlési, a megyei ellenzék Habsburg-ellenes argumentációjának lényegi részét alkották, mint ahogy Oranien „politikai bölcsességé”-ből is ennek az ellenzéknek a magatartására derülhetett fény.

S midőn az *Egmont*-tolmácsolás korszerű üzenetét hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg a már érintett problémáról, Kazinczy nyelvesztétikai-ízlésfejlesztő törekvéseiről sem, amelyek e fordításban is realizálódtak: a tónusok sokféleségéről és arról a típusú színművariáns magyar meghonosításának kísérletéről, amelyet az Egmont reprezentál. S amely magasabb irodalmi igényt állít a Kotzebue nevével jelzett, közönségsikerre számító érzékeny-lovagi játékok ellenébe. Ennek a tisztultabb eszmeiséget, feszesebb szerkezetet, „klasszicizáltabb” formát megvalósító színjátéknak magyar színpadon ekkoriban nem lehetett sikere, a magyarországi német színpadokon sem sokkal több. A cenzor esetleges akadékoskodása mellett ez is lehetett az oka annak, hogy az *Egmont*ot még jó darabig nem leljük meg a magyar társulatok mősordarabjai között. Pesten és Budán 1812. október 24. és 1845. április 16. között a német társulat tizenegy alkalommal adta elő az Egmontot, Beethoven zenéjével, néhány ízben *Egmont und Klärchen* címmel.⁶⁶

10. Kazinczy Ferenc Goethe-rajongásában később sem fáradt el. Élete vége felé, amikor – hősi idők tanújaképpen – önéletrajzát fogalmazta, manifestáltan az 1810-es években

⁶⁶ Kádár Jolán: *A pesti és budai német színészet története 1812–1847*. Bp. 1923. Pesten, illetve Budán 1812 előtt az *Egmont* nem került színre.

megismert *Költészet és valóság* biografikus módszerét követte. A romantika esztétikai elvei alapján az őt háttérbe szorító tanítványok, kortársak a vallomásosság, az inkább rousseau-i metódus szerint írt pályaképet szerették volna Kazinczytól olvasni. Kazinczy ehelyett az addig megíratlan magyar fejlődésregényt adta, életrajzi keretű korrajzot, amelyben egy ifjú lélek eszmélkedésének, fejlődésének, érlelődésének útjával szolgált. Leveleiben sokszor, sokféleképpen tűnik föl Goethe neve, idézi műveit, próbálja rábírní kortársait, a hozzáforduló kezdőket, hogy olvassák Goethét, lelkesedjenek Goethéért, tanuljanak Goethétől. De egyre inkább más Goethe-művek kerülnek előtérbe, nem az *Iphigenia Taurisban*, amelyet Kis János tolmácsolásában fog a Magyar Tudós Társaság kiadni 1833-ban. Viszont a Goethétől tanult formai-versnemi újítások, a jambikus, szabad lebegésű vers, valamint Goethe délszláv népének-átköltése nyomán a tízszótagos rímtelen trocheus meredek ívű pályát fut be 1813–1848 között. A jambikus szabad lebegésű vers magyar formáját majd az a Petőfi Sándor fogja a végső tökéletességig csiszolni, aki egyébként az ifjú Németország Goethe-ellenességét képviselte a magyar irodalomban. Éppen Kazinczy Ferencről írt Petőfi verset Goethe *Prometheus*-ának hangvétellel.⁶⁷ Az 1830-as években Kazinczy Ferenc unokaöccse, hagyatékának gondozója, a szerveződő „ifjú Magyarország” egyik vezéregyénisége, Kazinczy Gábor Goethe más jambikus szabadverseinek fordítását teszi közzé.⁶⁸ Ezzel is jelezve egy hagyomány továbbélését, Kazinczy Ferencnek életében viszonylag csekély visszhangot kiváltó kezdeményezéseinek időszerűségét.

⁶⁷ Fried István: *Petőfi Sándor és a magyar irodalmi múlt*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Bp. 1980. 453., 469.

⁶⁸ Mahomet dala (Mahomets Gesang). Goethe után Kazinczy Gábor. Rajzolatok 1837. II. Nr. 72. 574–575. Szellemek dala vizek fölött (Gesang der Geister über dem Wasser). Uo. Nr. 75. 593. A korai magyar Schiller-recepcióról vö. tőlünk: *A magyar neoklasszicizmus válaszüttjai*. It 1987–88. 3. sz.

Goethe – mindenekelőtt Kazinczy Ferenc fordítói, levelező, szervezői tevékenysége nyomán – ismert szerző lett a magyar irodalmi közvélemény előtt. Petőfi ellenségeskedése, tagadása (legalábbis Goethe *nevével, magatartásával* szemben) csupán rövid kitérő a német–magyar irodalmi kapcsolatok történetében. A Kazinczy tervezte fordításokhoz, sőt, Kazinczy fordításaihoz is, sűrűn tértek vissza a magyar költők. Kazinczy Goethe-rajongását a XX. század nem egy magyar poétája megértéssel fogadta, és a maga módján folytatta. A modern magyar irodalmi tudat alapozója, modern irodalmunk megtervezője, Kazinczy Ferenc Goethe-kultuszával is a jövőnek készítette az utat.

KECSKÉS ANDRÁS

TORKOS LÁSZLÓ ÉS KÖVETŐI
A MAGYAR VERSELMÉLETI GONDOLKODÁS
TÖRTÉNETÉBEN

19. századi verselméletünk *nyelvészeti* irányzatának legkiemelkedőbb képviselője a kortársak és az utódok által is sokszor méltatlanul mellőzött, félreértett vagy félremagyarázott Torkos László (1839–1939). Munkásságának kedvezőtlen értékeléséhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy nézeteit többször változtatta, az *egységes* magyar verselmélet kifejtésének legmegfelelőbb rendszerét keresve.

Torkosnak *A magyar verselés alapelvei* c. programtervezése 1865-ben jelent meg, először egy iskolai évkönyvben, majd az *Új korszak* c. folyóirat négy egymást követő számában.¹ Ennek néhány legfontosabb tételét már költészettani tankönyvének 1865-ös kiadása is tartalmazta.²

A költők hol összekeverik és egyszerre alkalmazzák a hangsúlyt és az időmértéket a verselésben, hol mindkettőt mellőzik. A tudomány viszont még nem alapozta meg a magyar verselés elméletét. Ebből a helyzetképből indul ki Torkos, éles megfogalmazásban rögzítve saját álláspontját, mely szerint a klasszikus időmértékes formák „homlok-egyenest ellenkeznek a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusával”.³ A magyar verselés egyedül helyes, uralkodó elve ugyanis a *hangsúly*.

¹ Torkos László: *A magyar verselés alapelvei*. A pesti ág. ev. gymnasium Értesítője 1864/65, 1–19. Ua. *Új Korszak* 1865, 22–25. sz.

² Torkos László: *Költészettan*. Pest, 1865, 139.

³ *Új Korszak* 1865, 349.

Elődeinek munkásságát áttekintve Torkos megállapítja, hogy Fogarasi „choriambusi és antispastusi elmélete” a dal-
lamok ritmusán alapul, saját példáira sem érvényes. Greguss
és Erdélyi az ő útját járta. Arany a szokásos verslábak
helyett *ütemekre* osztotta a magyar verssorokat, a *hangsúly*
uralkodó szerepét is feltüntette, de ez utóbbit nem fejtette
ki határozottan. Torkos célja: Fogarasi nézeteinek cáfolata,
Arany elméletének továbbfejlesztése. Helyeslőleg említi
még Tatay István hangsúly-elvű felfogását, de Toldy Ferencre
nem hivatkozik.

Torkos László verselméletének újszerűségét csak Fogarasi,
Arany és Toldy Ferenc nézeteihez viszonyítva értékelhetjük
helyesen. 1865-ben ismertetett alapelveinek lényege a követ-
kező. A magyar vers természetes ritmusa *a szavak hangsúlyán*
alapul. Érvényesül beszédünkben a *hangnyomat* (v. „értelmi
hangsúly”) is, ez a mondattani viszonyoktól függ és a szó-
renddel együtt változik. A verselésre nézve mégis a *szóbeli*
hangsúly a lényeges, mely mint *főhangsúly* mindig a szavak
legelső szótagját érinti, mint *mellékhangsúly* pedig általában
a páratlan szótagokra esik, bár „ékezett” (tehát hosszú
magánhangzójú) páros szótagra is áttolódhat. (Torkos
példája: *keseríteni*, de: *keserűsége*.) Nyelvünkben „a hang-
súly gyakran ellenkezésben van a szótagok időmértékével,
s ha ez a hangsúlyra bír is némi befolyással, ez mindig csak
a *mellékes* hangsúlyra vonatkozhatik”.⁴

Torkos jelölésrendszerében a – jel súlyos, a *υ* pedig
súlytalan szótagot jelöl, nem hosszút és rövidet. Ennek meg-
felelően a magyar nyelvben és versben is „hangsúlyos vers-
lábakat” keres, mint korábban Toldy. (Például a „*nagy ház*”
spondeus, a „*ma nincs*” jambus, a „*berek*”, a „*káka*” és a
„*mért nincs*” egyaránt trocheus, a „*kegyelem*” és a „*ne*
menj el” daktilus. A hosszabb szavak a mellékhangsúly
következtében két vagy több verslábba tagolhatók, az „*aka-
ratlan*” pl. kettős trocheusi versláb.) Ezekből az elemekből

⁴ Uo., 368.

természetesen „klasszikus versformákat a magyarban előállítani nem lehet”, mivel „a magyar hangsúlyos rhythmusban majdnem kizárólag csak a trochaeus és dactylus az uralkodó versláb”.⁵

Mindez ideig lehetne Toldy-féle, erőltetett, német típusú verselési modell. Torkos azonban – Arany János verselméletére alapozva – az *ütemes verselést* tekinti a tulajdonképpeni „magyar nemzeti versidom”-nak. Magyarázata: „a magyar verselésben épen nem a leggyakoribb az egyenlő lábak összetétele, sőt a legtöbb esetben a trochaeusok és dactylusok össze szoktak köttetni, vagy három trochaeus két dactylus által helyettesített – mi által a legváltozatosabb verssorokat lehet előállítani”.

A kettős trocheus már a klasszikus verstanokban is alkotott szorosabb összetartozó egységet, ún. dipódiát. „Ha már most ezen *kettős trochaeusok* úgy csoportosítatnak össze *egyes trochaeusokkal* s *dactylusokkal*, sőt *egyes különálló szótagokkal* is, hogy ezen különféle lábak bármelyike, álljon az akárhány szótagból, egészen *egyenlő időt tölt be*, s amennyiben azt nem tenné, a hézag szünet (pausa) által töltetik be: a különbféle verslábak vagyis inkább *ütemek* ezen csoportosítása adja a sajátos *magyar ütemes verselés*.”

Ezzel a logikai fordulattal tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a legjobb hangzású, legszabatosabb magyar ütemek hangsúlyos verslábakként vagy ilyenek kapcsolataként értelmezhetők: az *öttagú* egy daktilus és egy trocheus (pl. fekete haja), a *négy szótagú* egy kettős trocheus (pl. káka tövén), a *három szótagú* egy daktilus (pl. hiába), a *kéttagú* egy trocheus „vagy ha tetszik spondeus” (pl. képe, pusztán), az *egy szótagú* ütem pedig egyetlen hangsúlyos szótag, azaz egyetlen, külön szó.

A magyar *ütemes verselés* Torkos szerint abban különbözik a szintén hangsúlyos verslábakon alapuló *német* verse-

⁵ Uo. 383.

léstől, hogy nálunk „nem szükséges (az ütemeken belül) a hangsúlyos rhythmust oly szabatosan megtartani, mint ha egyedül hangsúlyos trochaeusokból vagy dactylusokból álló sorokat írnánk”. Az Arany által emlegetett „szabadságot” így kell értenünk, nem pedig a tulajdonképpeni időmértékre vonatkoztatva.

Míg azonban „az ütemeken belül az egyes szótagok súlyát, illetőleg a legnagyobb szabadság engedtetik”, addig az egyes ütemeket egymástól határozottan meg kell különböztetni, s ezenkívül „a hangnyomatra nézve is” egyet-mást szem előtt kell tartani.

A magyar *ütemes verselés* legfontosabb szabályai Torkos László értelmezésében a következők.

1. „Minden ütemben legyen egy *hangnyomatos szó*, melynek első szótagja, mint a legerősebben hangsúlyozott körül, a többi szótag arányosan összecsoportosul.” A három, négy és öt tagú ütemekben a hangnyomat néha eltolódhat vagy el is maradhat. (Ne feledjük: a „hangnyomat” Torkosnál „értelmi hangsúly”!) „Elég jó folyású” például az ilyen sor is: „A *gazdasszony* / *épen* // az *ímént* / *fejé* meg.”

2. „Több mint *egy* hangnyomatos szó ne legyen egy ütemben”! Rossz sor pl. Kisfaludy Károlytól: „De *azok* *nem* / *vigasztalnak*”.

3. „Minden ütem első szótagján legyen *főhangsúly*, vagyis más szóval *minden ütem egy szónak első szótagjával kezdőd-jék!*” E szabály alól csak teljes sort vagy félsort kitöltő hosszú szavak alkotnak kivételt, melyeknek vége két tagú ütemként „támaszkodik” az előtte lévő négy vagy három szótagúhoz (pl. *Boldogtalan* / *sága*).

4. Több szótagú ütemekben minél kevesebb, kevés szótagúakban viszont minél több *hosszú szótag* legyen! „Ennyi befolyást tehát kell az ütemek szerkesztésére az időmértéknek megengedni – de csakis ennyit.”

Nem a „prozódiai szótagmérés” biztosítja tehát a magyar verssorok jó hangzását, hanem „a hangsúly és hangnyomat” szabályai. Mindebből az is következik – zárja érte-

kezését Torkos –, hogy „a jelenleg (bár nagy részben csak ösztönszerűleg) gyakorolt verselés ne a klasszikus mértéknek elromlása s elhanyagolása, hanem sajátos magyar verselési mód, mely egyrészt szintoly szabályszerű, másrészt szintoly – vagy tán még inkább – változatos, mint a görög-római mértékes verselés”.⁶

A magyar verselés alapelveinek kifejtése nem váltotta ki a remélt élénk visszhangot. 1870-ben Torkos újrafogalmazta verselméleti tételeit, *Verstani vezéreszmék* címmel. Munkáját akadémiai felolvasásra szánta, de végül csak az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönyében tehetette közzé, 1871-ben.⁷

A hagyományos verstani elméletek elveit egyre inkább meghazudtolja „a legutóbbi évtizedek magyar költészetének technikája” – állítja bevezetésében Torkos. Jellemző példa Greguss verstana, mely „hibás alapelvekből tudományos alapossággal jut hibás következtetésekre”.

Akik a verselésben csak az időmértékes verslábakra vannak tekintettel, szükségszerűen ellentmondásba kerülnek a gyakorlattal, minthogy nemcsak a magyarban, hanem „bármilyen verselésnél is egyedül az ütemeknek s azok hangsúlyozásának helyes feltüntetése adja meg a sornak zenei rhythmusát”.⁸ (Arany még úgy tárgyalta az ütemezés szükségességét „mint a magyar versidom különös sajátosságát”.)

A hangsúlyozás alakulása már a hagyományosan időmértékes verselésben sem közömbös. Hangsúly által lehet pl. a spondeusoknak is esést tulajdonítani. Lényeges befolyása van „a sorok jó hangzatára” a sormetszeteknek is, „mert nem ritkán azt eszközlik, hogy . . . a vers hangsúlyos helyére valóban hangsúlyos szótag jut”. Torkos szerint tehát általános, minden nyelvre érvényes tétel, hogy a versbeli ritmus

⁶ Uo. 399–401.

⁷ Torkos László: *Verstani vezéreszmék*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye IV, 1871, 8: 451–467, 555–571.

⁸ Uo. 452–453.

„nem a hosszan és röviden, hanem az erősebben és gyengébben hangoztatott tagok szabályszerű váltakozásából áll”.⁹

A *Verstani vezéreszmék*ben Torkos a korábbinál árnyaltabban tesz különbséget a klasszikus versalakok és a hangsúlyrenden alapuló újabb formák között. Megállapítja, hogy – a némettel ellentétben – a magyarban az időmennyiség nem függ a hangsúlytól, de a kettő nem is feltétlenül áll ellentétben egymással. Az időmértékes elvbe is belejátszik a hangsúly, de azért „a tulajdonképpeni klasszikus versalakokban . . . az időmennyiségnek a vers rhythmusára való irányadó befolyását nem lehet kétségbe vonni”.¹⁰

A magyarul megvalósított klasszikus sorok közül Torkos azokat tartja jobbnak, „melyeknek folyása . . . a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusával nem ellenkezik”. Páros példákat idéz, közöttük Berzsenyi két, hangsúlyrend szempontjából különböző aszklepiadészi sorát: „*Buzgó / könnyeimen // szent öröm / ömledez*”, illetve „*Nem hoz / hatja fel azt // több kike / let soha*”. Következtetése: „ha az időmennyiség a hangsúllyal találkozik, . . . az időmennyiséget szükségtelen a hangsúllyal együtt rhythmikus elvnek tekinteni; ha pedig az időmennyiség a hangsúllyal ellenkezik, . . . lehetetlen mind a kettőnek egyenlőképp irányadó befolyást tulajdonítani”.¹¹

Az egyes *ütemeken* belül Torkos is fontos szerepet tulajdonít a szótagok időmennyiségének. Például a három vagy négy szótagúakat követő két szótagú ütemek „hangzatoságát” elősegíti, ha bennük „az első hangsúlyos szótag egyszerűs mind hosszú is”. Ezzel függ össze, hogy a „mellékes hangsúly helyét puszta hosszúság bármikor pótolhatja”.¹² Bár Torkos szerint a magyarban „határozott szóhangsúly”

⁹ Uo. 461.

¹⁰ Uo. 555.

¹¹ Uo. 557.

¹² Uo. 562–563.

érvényesül, az erősebb hangsúly háttérbe szoríthatja a gyengébbet (pl. „*Ne szomorkodj*”).

Értekezésének végén 4 pontban foglalja össze „irányeszméit”, az ellenkező véleményűek „tüzetes bírálatát” várva:

1. „A versbeli rhythmus alapja az ütem s az egyes ütemek sajátosságos elhelyezése.”

2. „Az ütemek rhythmikus jelleme az erősebben s gyengébben hangoztatott tagok szabályszerű váltakozásán alapszik.” (Az időmennyiség váltakozásának feltüntetése önmagában nem elégséges.)

3. „A trochaeusi, dactylusi, jambusi (különösen rímes) verssorok legjobb hangzásúak, ha azok rhythmikus esése a rájuk alkalmazott nyelvbeli előadás természetes, hangsúlyos rhythmusával nem ellenkezik.” (A szótagok időmennyisége csak másodlagosan veendő figyelembe.)

4. „A szigorúan klasszikus (rímetlen) versalakokban a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusa a vers rhythmikus folyásával nem hozható teljes összhangzatba.” (A pusztán időmennyiségen alapuló versalakok idegenszerűek.)¹³

Az MTA kéziratárában fellelhető az a két szakértői vélemény, melyek alapján Torkos „irányeszméinek” nyilvános megvitatását 1871-ben elutasították.

Szász Károly kifogásolta, hogy Torkos nem hivatkozik Toldy Ferencre, aki szintén a *szóhangsúly* elvére alapozta verstanát. Szerinte viszont nyelvünkben nincs is szóhangsúly, csak „érzelmi hangsúly”. Az ugyan helyes törekvés, hogy minél többször egyazon szótagra essék „az érzelmi hangsúly és az időméreti hosszúság arzisa”, de mivel a tökéletes egybeesés lehetetlen, a hangsúlyt nem lehet a magyar verstan fő elvévé tenni. Különben is: Torkos dolgozatában

¹³ Uo. 571.

„a régi búzát az új polyvától elválasztani nagyon nehéz”.¹⁴

Zichy Antal bírálata kevesebb érvet tartalmaz: az ellentmondások kiküszöbölését, a nézetek rendszeresebb kifejtését, a cáfolt „téveszmék” pontos megnevezését és helyreigazítását igényli.¹⁵

Torkos nézetei – egy tanáregyleti vitán kívül – alig keltettek visszhangot. Csupán a Szana Tamás szerkesztette *Figyelő*ben tette szóvá egy L. kezdőbetűvel azonosított „ismeretlen nevű” olvasó, hogy az „eredeti magyar versformák” ügye és Torkos László tevékenysége több figyelmet érdemelne. Szerinte további eszmecserére lenne szükség mind az ütemezés, mind az időmértékes verselés, mind a „szóhangzási rythmus” kérdéseiben.¹⁶

E rövid cikkekre válaszolva Károly György Hugo arról számolt be a lap olvasóinak, hogy Torkos tanulmánya nem maradt egészen hozzászólás nélkül, mivel Pónori Thewrewk Emilnek „*A magyar rhythmusról*” szóló előadása – az Országos Középtanodai Tanáregylet 1871. augusztusi közgyűlésén – éppen ezzel a témával foglalkozott. Minthogy az előadás szövegét a szerző még nem tette közzé,¹⁷ a cikkíró megismételte Thewrewk legfontosabb – Torkossal vitázó – tételeit. Eszerint a hang négy tulajdonsága (hangerő, hanghuzam, hangfok, hangszín) közül a magyar ritmusban két tényezővel kell számolni: a *hangerővel* és a *hanghuzammal*. A magyar nyelvben csak *etimológiai* hangsúly van, mindig az első szótagon. (A latinban és a görögben fonetikai hangsúly is működik.) Igaz, hogy a magyar versben „a hangsúly

¹⁴ Szász Károly bírálata Torkos László „*Verstani irány-eszmék*” c. munkájáról. Pest, 1870. okt. 23. Kézirat. MTAK RAL 1404/1870, 3.

¹⁵ Zichy Antal bírálata: 1871. febr. 25. Kézirat. MTAK RAL 1388/1871, 3.

¹⁶ (L.): *A magyar verstan ügyében*. Figyelő (Szana) 1871. dec. 1. I, 45. sz., 529–530.

¹⁷ Pónori Thewrewk Emilnek „*A magyar rhythmusról*” szóló előadásáról korábban a Pesti Napló 1871. évi 182. száma tudósított.

egyszersmind ictussá lett”, de ezért még az időmértéket nem szabad „annullálni”. Torkosnak is, Thewrewknek is alkalmat kell adni nézeteik kifejtésére és közzétételére.¹⁸

Ugyancsak 1871-ben Tolnai Lajos a marosvásárhelyi *Erdély c.* folyóiratban közölte Torkos Lászlónak *A magyar költői technika története c.* tanulmányát. A szerző ebben saját elméleti felfogása alapján, hangsúlyos verslábakból épülő *ütemes* verselésként tárgyalja a régi és az újabb magyar költészet ritmusát, elismerve közben az időmértékes formák előfordulását, de alkalmazásukat nyelvi okokból helytelenítve.¹⁹

Torkos *költészettani* tankönyvének 1871-es, második, „teljesen átdolgozott” kiadása *Költői technika* címmel, 55 lapnyi terjedelemben foglalkozik verstani kérdésekkel.²⁰ Külön tárgyalja a vers *mennyiségi* tényezőit (ritmus, ütem, versláb, sor, felütés, sormetszet, időmérték, hangsúlymérték, szótag, hangsúly, hangnyomat, sor- és versszak-formák stb.), majd egy rövidebb fejezetben a *minőségi* tényezőket (a rím fogalma, nemei, elhelyezkedése, rímes versalakok). E kiadásban Torkos megkísérelte *közös* elvi alapokon bemutatni a hangsúlyos és az időmértékes verslábakat, valamint a belőlük szerveződő sorokat. Megállapítja, hogy „a hangsúly alapján a magyarban csupán *trochaei*, *dactylusi* és némileg *jambusi* eséssel bíró verslábakat lehet előállítani”. Leggyakoribb a trocheus (súlyos – súlytalan), pl. *város*, *madár*, *hol van?*, *mért nincs?* stb. Újfajta (később majd Gáldi Lászlónál felbukkanó) jelölést is ajánl az időmennyiség és a hangsúly egyidejű figyelembevételével: $\text{— } \cup$, $\text{— } \cup \cup$, $\text{— } \cup$, $\text{— } \cup \text{—}$. A daktilusi verslábak (egy súlyos után két súlytalan) ugyancsak többféle szerkezetűek lehetnek: $\text{— } \cup \cup$, $\text{— } \cup \cup$, $\text{— } \cup \text{—}$, $\text{— } \cup \cup \text{—}$, $\text{— } \cup \text{—}$, $\text{— } \cup \cup$. Hangsúlyos

¹⁸ Figyelő (Szana) 1871, 45: 530.

¹⁹ Torkos László: *A magyar költői technika története*. Erdély (Marosvásárhely) 1871, 38–39, 46, 61–62, 79, 94–95 (!), 86–87, 100–102.

²⁰ Torkos László: *Költészettan*. Pest, 1871², 158.

jambust (súlytalan – súlyos) csak „hangnyomat nélküli egytagú szóval” lehet előállítani magyarul, pl. ha *lesz*, a *ló*, mert *nincs* stb.²¹

A *jambusi* esésű sorokról megállapítja Torkos, hogy ezeket „költőink leginkább a szótagok időmennyiségére szokták alapítani, s a hangsúly követelményeinek az által törekszenek eleget tenni, hogy egyrészt hosszú szótag helyett bárhol alkalmaznak rövidet is, ha hangsúlyos, másrészt pedig különösen hosszabb sorokban, a sornak közepe táján az egyik jambus súlytalan szótagja után *lábmetsetet* tesznek”.²²

A *Figyelő* 1872. évi 28. számában egy Z. betűjelű kritikus (valószínűleg Závodszy Károly) lényegében elismerő bírálatot közölt Torkos *Költészettanáról*.²³ Megállapította, hogy az új kiadás lényegesen különbözik az előzőtől, jól tükrözi a szerző nézeteinek alakulását. Míg 1865-ben Torkos csak az ütemes verselést tárgyalta és azt is csak az első szótagra eső szóbeli hangsúly alapján, addig most részletesen foglalkozik az időmértékes verseléssel, fő és mellékes hangsúlyt különböztet meg, és figyelembe veszi a mondatbeli hangsúlyt is. 1865-ben még a hasonlóságot is megtagadta a hangsúlyos és az időmértékes verseléstől, most inkább megpróbálja a kettőt „összeegyeztetni”. Ebből származnak nála a „magyar verslábak”. E téren azonban „bizonyos zavar és erőltetés uralkodik” a könyvben – írja a bíráló –, mert például „az ember alig tudja elhinni, hogy Csokonai egyik dalának trochaeusi lejtésű e sora: Katóm, Katóm, ki sem jöhetsz te tán soha”.²⁴

Ez utóbbi megjegyzésre Torkos a *Figyelő* 30. számában válaszolt. Okfejtése: ő nem a szó *klasszikus* értelmében, hanem a *hangsúlyos* verselés szabályai szerint minősítette a

²¹ Uo. 54–55.

²² Uo. 60.

²³ Z. (Závodszy Károly): *Torkos László: Költészettan. Figyelő* (Szana) 1872. júl. 14. II, 28: 329–331.

²⁴ Uo. 330.

sor esését trocheusinak. A szótagszám, az időmennyiség és az esés közül ez utóbbi tényező határozza meg valójában minden versláb jellegét. Márpedig egyedül a *trocheus* az a versláb, melyben „egy súlyos szótag után egy súlytalan következik”.²⁵

Ugyancsak a Szana-féle *Figyelő* adott helyet Torkos *Magyar jambusok* c. írásának is (1872).²⁶ Ebben a szerző a korabeli költői gyakorlatot jellemezve azt állítja, hogy egyrészt „az időmérték szabályainak feszes alkalmazása jelenleg már nem időszerű”, másrészt viszont a jambusi sorok költőinknél „nehézkesek, döcögők”. Ezekre a „divatos jambusokra” érvényes csak Szász Károlynak az a megjegyzése, hogy „a jambusi sorok legközelebb állanak a folyó beszédhez”.²⁷

Torkos szerint a jambusköltő két lehetőség közül választhat: vagy szigorúan követi az időmértéket, vagy alkalmazkodik a magyar nyelv természetes ritmusához. Ő ez utóbbit ajánlja. Gyakorlati tanácsa: „Jó magyar jambushoz nem szükséges, hogy rendszeren váltakozzanak a rövid és hosszú szótagok, közbe-közbe spondeusokkal vegyítve, hanem elég, ha az utolsó egész láb, különösen, ha nem következik utána félláb, valódi jambus, vagy legfeljebb pyrrichius, a többi lábaknál a földolog, hogy a hangemelkedés helyére, amennyire csak lehet, *hangsúlyos* szótag kerüljön.”²⁸ A jó magyar jambusi sor kezdődhet egy tagú szóval (pl. Mely / ápol s eltakar), illetve három tagú szóval vagy 2 + 1-gyel (pl. Miért e / féle-

²⁵ Torkos László: *Egy kis fölvilágosítás*. *Figyelő* (Szana) 1872. júl. 28. II, 30: 356–357.

²⁶ Torkos László: *Magyar jambusok*. *Figyelő* (Szana) 1872, II, 16: 185–186.

²⁷ Szász Károly: *A versszavalás elméleti és gyakorlati kézikönyve*. Pest, 1871², 19. §. A kézikönyv első kiadása 1862-ben jelent meg, a harmadik 1876-ban. Verstanai vonatkozású részleteiben Fogarasi, Greguss és Arany felfogása érvényesül. A második kiadásban az „értelmi hangsúly” versbeli szerepét Fogarasi és Brassai nyomán tárgyalja.

²⁸ *Figyelő* 1872, II, 16: 186.

lem?). „Tűrhető” még a jambusi sor akkor is, ha a harmadik versláb első szótagja után szó végződik (pl. Ronthat s teremthet / száz világot).

Torkos nézetei mind irodalmi, mind tanári körökben erős ellenérzést váltottak ki, de megfelelő színvonalú szakmai bírálatot nem. A Fővárosi Lapok 1873. május 30-i számában a Kisfaludy Társaság üléséről szóló tudósítás Gyulai Pált idézi, aki szerint Torkos a mondathangsúlyt „összetévesztette” a szóhangsúllyal. A június 1-i számban Torkos *Nyilatkozatot* tett közzé, határozottan állást foglalva „a szóhangsúly mellett a mondathangsúllyal szemben, mely *magában* verstani elvül nem szolgálhat”.²⁹

1876. november 7-én és december 5-én az Országos Középtanodai Tanáregylet ülésén Tomor Ferenc olvasta fel tanulmányát „*A magyar nemzeti verselésről*”. Erről az egyesület Közlönye is beszámolt, majd több folytatásban közzétette az előadás szövegét.³⁰

Tomor Ferenc néhány forgalomban lévő *tankönyv* verstani fejezeteit kritizálta, szembefordulva a hangsúlyos verselés „Névy–Torkos-féle elméletével”. (A megnevezett tankönyv-szerzők: Maczke, Torkos, Zsilinszky, Szvorényi, Szász Károly, Névy László.) Arany és Fogarasi tanulmányát csak később, a vita folyamán olvasta el. Előadásában elismerte mind a szóbeli, mind az értelmi, mind az ún. „széphanyszati” hangsúly nyelvi szerepét, a fő- és mellékes hangsúly megkülönböztetését is elfogadta, de csak *nyelvi* jelenségként, nem a *verselés* alapjául. Szerinte a verselés alapja a *hangmérték*. A magyar verselés *ütemes*, ütemei a zenei ütem-

²⁹ Torkos László: *Nyilatkozás*. Fővárosi Lapok 1873. jún. 1. 126. sz., 548.

³⁰ Tomor Ferenc: *A magyar nemzeti verselésről*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, X, 1876/77, 12: 353–358, 13: 397–402, 15: 452–460, 16: 484–489. Torkos László: *Észrevételek Tomor Ferencnek „A magyar nemzeti verselésről” című értekezésére*. Uo. X, 1877, 18: 564–568. Tomor Ferenc: *Néhány szó Torkos úr észrevételeire*. Uo. X, 1877, 20: 633–634.

nek felelnek meg, az ütemmel együtt a szónak is végződnie kell, a magyar verslábak a „lengedező” különféle változatai, minden szakasz egyenlő ütemekből áll, a mértéket a dallam alapján lehet meghatározni.

A vitában Torkos László „tévedésnek” minősítette Tomor állításait. Ezek ismeretében (de még közzétételük előtt) fogalmazta *Körültekintés a magyar verstani Bábelban* c. vitacikkét (1877).³¹ Bevezetésében két tábort különböztet meg. A szóhangsúly hívei rajta kívül: Erődi Dániel és Maczke Valér, újabban Greguss is (ballada-elemzéseiben). Ellenfelei: Barna Ferdinánd, Ponori Thewrewk Emil, Tomor Ferenc. Az egyes csoportokon belül is „sok a zavar, sőt ellentmondás”, minthogy „a verstannak legelső, alapelveire nézve sem vagyunk még tisztában, s így egymást igen gyakran nem is vagyunk képesek megérteni”.³²

A verstan *célja* Torkos szerint nem szabályok megfogalmazása, hanem a tudományos igazság feltárása. Nem elég szemléletes módon leírni a versformákat: „a dolog lényegébe” kell behatolni. A magyar verselés lényege pedig az, „hogy minden ütem lehetőleg főhangsúlyos szótaggal kezdődjék”. Sem a szótagszám, sem a sormetszet feltüntetése nem elég a versalakok meghatározásához. A fő- és a másodhangsúly helyzete az ütem legfontosabb tulajdonsága.

Itt találkozunk először azzal a *zenei* eredetű megkülönböztetéssel, amely kétségtelenül Torkos nyomán vált Horváth János verselméletének egyik kulcskérdésévé. A hangsúlyos trocheusi, illetve daktilusi formákat vizsgálva Torkos arra a következtetésre jut, hogy az előbbiek 4/8-os, az utóbbiak 3/8-os jellegűek. A mindkét típusban előforduló három szótagú ütemek között „lényeges különbség” érzékelhető. Sorpéldái:

³¹ Torkos László: *Körültekintés a magyar verstani Bábelban*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X, 1877, 532–540.

³² Uo. 533.

4/8-os, trocheusi: *Izabella / királyné / Budában*
 3/8-os, daktilusi: *Fortuna / szekerén / okosan / ülj*

Torkos magyarázata: „az előbbieket ugyanis alkalmazkodva az előtők álló négytagú ütem rhythmusához, lassabban, kényelmesebben haladnak előre, míg az utóbbiak menete gyorsabb, élénkebb”.³³

A verstan *forrásairól* szólva Torkos a *zene* és a *nyelv* ritmusát állítja szembe egymással. Megállapítja, hogy a zene sajátosságai közül „csak a hangok időtartama és szabályos lüktetése alkalmazható a beszédre vagy nyelvre rhythmikus elvül”, a magyar népdalokban (és a magyar költészetben) azonban „a fő rhythmikus elv nem az időmennyiségen alapuló mérték, hanem a hangsúly”.³⁴

A Tomor Ferenc előadását követő szóbeli vitában – a Közlöny tudósítása szerint – Névy László, Bánóczi József, Komáromy Lajos (egykori Arany-tanítvány) és Erődi Béla is felszólalt, de határozott ellenvéleményt csak Torkos László képviselt.³⁵ *Észrevételei* a Tanáregylet közlönyében is megjelentek (1877).³⁶ Vitairata rendkívül éles megfogalmazásban utasítja el Tomor „zavart és hibás nézeteit”. Szemére veti, hogy „nem érti azon elveket, melyek ellen síkra száll”. Nem igaz, hogy a szóhangsúly hívei szerint minden hangsúly vershangsúly. Egyik hangsúly a másikat elnyomhatja, illetve egyik a másikinál sokkal gyengébb lehet. (Például *Ki kopog?*)

A *vers* és a *próza* közötti viszony kapcsán Torkos úgy véli, hogy „a szavak és szótagok rhythmikai sajátosságai – hangsúly és időmennyiség – egyaránt megvannak versben és prózában, csak hogy a versben határozott szabályok alá

³³ Uo., 535–536. Horváth János a kétféle ütemtípusról: *A magyar vers*. Bp., 1948, 93–107.

³⁴ Uo. 538–539.

³⁵ Az 1876. nov. 7-i szakosztályi ülés vitájáról: „*Egyleti élet*”. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X, 1876, 5: 151–152.

³⁶ Uo. X, 1877, 18: 564–568.

vannak foglalva, s a szabály alapja lehet éppen úgy a hangsúly, mint az időmennyiség, sőt mind a kettő együtt is”. Csak az lehet „rhythmikai elv”, ami „a versben állandó, folyton ismétlődő szabálynak képezi alapját”. Ilyen szabályosságot a magyar népdalokban nem a szótagok időmennyisége mutat, hanem a *hangsúly*.³⁷

Tomor Ferencnek az „érvekben nem, de gorombaságban annál inkább dúskodó” Torkos-féle észrevételekre adott rövid válaszával a szerkesztőség a vitát lezárta. Továbbra is függőben maradt azonban: emelkedő, jambusi versnek tekinthető-e a végső érvként idézett példasor: „*Ki az, kiért úgy égek, mi az, mi úgy epezst*”.³⁸

Torkos merész, nemegyszer szélsőséges tételeinek tudománytörténeti jelentőségét az a mindeddig alig értékelt hatásuk igazolja, mely elősegítette a magyar *szimultán verselés* nyelvi és metrikai alapjainak feltárását. E szempontból talán legfontosabb írása az *El a verslábakkal* című közlemény (1878), melyben közelebbről megvizsgálja újabb költészetünk *rímes-mértékes* formáinak ritmikai sajátosságait.³⁹

Torkos úgy véli, hogy a rímekkel egybekapcsolt magyar verssorok ritmusa mindenképpen „a soroknak szabályszerű ütemekre való felosztásán alapul, s így . . . a verslábak utáni elnevezés és a verslábakra való felosztás teljesen alap és céltalan még olyan soroknál is, melyek ritmusa inkább a szótagok időmennyiségére, mint hangsúlyára van alapítva”.⁴⁰

A költői gyakorlat lazaságai és a verstanokban megfogalmazott „messzemenő engedmények” egyaránt azt mutatják, hogy „a rímes-mértékes versekben a szótagok időmennyisége csak annyiban szerepel ritmikus tényezőül, amennyiben az ütemek erősebben hangsúlyozott szótagjainak helyét bennök inkább hosszú, mint súlyos szótag foglalja

³⁷ Uo. 567–568.

³⁸ Tomor 1877, 20: 633.

³⁹ Torkos László: *El a verslábakkal! Figyelő* (Abafi) Irodalomtörténeti Közlöny IV, 1878, 353–367. (*A magyar verstanhoz IV*)

⁴⁰ Uo. 355.

el, bizonyos verslábak szabályszerű egymásutánját ellenben ép oly kevésbé találunk bennük, mint a hangsúlyos versekben”.⁴¹ Következtetés: „rímes verseinkre általában a versláb-elméletnél sokkal inkább alkalmazható az ütem-elmélet”.

Fontos és új ebben a cikkben az a megállapítás is, mely az egyes szótagok *összetett* hangtani jellegére és az ebből adódó fokozati különbségekre hívja fel a figyelmet. „A szótagok kiemelkedhetnek hangsúlyok, hosszúságok és helyzetöknél fogva” – írja Torkos. „... leginkább kiemelkedik a *hangsúlyos hosszú* szótag, mely két *súlytalan, rövid* szótag közt áll, s melytől a leggyengébb hangig, azaz: a *hangsúlyos, hosszú szótagok közt álló súlytalan rövid* szótagig nagyon sok a fokozat”.⁴²

Torkos a *verslábazás* egyoldalúságával az *ütemezés* egyoldalúságát állította szembe. Ez éppúgy nem bizonyult járható útnak, mint Toldy Ferenc szóhangsúlyos verslábakra alapozott „átalakítási” javaslata. A *hangsúly* és az *ütem* versbeli szerepére vonatkozó felismerései azonban mindenképpen ott vannak az árnyaltabban fogalmazott későbbi elméletek történeti hátterében.

Torkos – mint a pesti evangélikus főgimnázium tanára – irodalmi, esztétikai, költészettani és verstani nézeteit az általa írott *tankönyvekben* is érvényesítette. *Költészettan* c. tankönyvének kiadástörténete verstani felfogásának többszöri újraértékeléséről tanúskodik. Az 1877-ben megjelent harmadik kiadásban ő maga így ír erről: „Költészettanunk első kiadásában a verstani rész még sokban megegyez Arany elméletével, a mondatbeli hangsúly helyett azonban már ott is a szóhangsúly szerepel rhythmicus elv gyanánt, s legújabb verstanaink nagy részében szintén. A második kiadásban – ismétlések elkerülése végett – lehetőleg egybekapcsoltuk a hangsúlyos és időmértékes verselést; minthogy azonban

⁴¹ Uo. 357.

⁴² Uo. 366–367.

különösen a verslábak megnevezése itt-ott félreértésekre adott alkalmat, a kétféle verselést jelenleg ismét külön-külön tárgyaljuk.”⁴³

Az 1871-es kiadás szerint Torkos továbbra is általános érvényűnek tartja az *ütemek* jelenlétét mindenféle verselésben. A verslábak *hangsúlyos* értelmezését itt már nem erőlteti, de ütemeket a verslábazó verselésben is érzékel. „Egy ütemben csak egy vagy két láb fér meg” – írja. A hangsúlyon alapuló ritmus *nyelvi*, az időmennyiségen alapuló pedig *zenei* jellegű. A hangsúlyos magyar versritmus alaposabb megismeréséhez Fogarasi, Arany, Ponori Thewrewk Emil és Erődi Dániel munkáit ajánlja, valamint saját tanulmányait.⁴⁴

A magyar verselésben a *szóbeli* hangsúlyt tartja irányadónak, de elismeri a mondatbeli hangsúly (a „hangnyomat”) szerepét is. Korábbi önmagát kiigazítva úgy látja, hogy „hangsúlyos verslábak megjelölésére nincsenek sem alkalmas elnevezéseink, sem általános érvénnyel bíró jegyeink”.

A hangsúlyos ütemek tárgyalásakor figyelembe veszi a *szótaghosszúság*, az időmértékes verslábak tárgyalásakor pedig a *szóhangsúly* módosító szerepét. Megkülönbözteti a „*lassúbb* menetű” ütemeket (melyeknek teljes alakja 4 szótagú) a „*gyorsabb* menetűektől” (melyeknek teljes alakja 3 szótagú). A kisebb szótagszámú, „csonkított” ütemekben előnyösnek tartja, „ha az ütem hangsúlyos szótagja egyszerűsre mind hosszú is”. Ettől eltekintve viszont „a hosszú és rövid szótagok arányos csoportosításánál nem annyira rhythmikai, mint inkább jóhangzati szabályokat kell szem előtt tartanunk” – írja.⁴⁵

A hangsúlyos verssorok egy része – Torkos szerint – *ütemelőzővel* kezdődhet. Sem ezek, sem az ún. „gyorsabb menetű” hangsúlyos sorok nem fordulnak elő népdalaink-

⁴³ Torkos László: *Költészetten*. Harmadik, javított kiadás. Budapest, 1877³, 159. Az idézett szakasz: 1877³, 43. A *Költészetten* kiadásai: 1865, 1871², 1877³, 1881⁴, 1888⁵.

⁴⁴ Torkos 1877³, 43.

⁴⁵ Uo. 49–51.

ban, költőink műveiben is „csak nagyon elvéve”. „Itt tehát tág tér nyílik a költőnek újabb alakok teremtésére.” (Példákat egyelőre inkább csak saját kísérleteiből idéz.)⁴⁶

Az *időmértékes verselés* kapcsán Torkos megállapítja: „szükséges, hogy az arsisban lévő hosszú szótagokat erősebb nyomatékkal is kiemeljük, különben több, egymás mellett levő hosszú szótagban a rhythmicus hullámvázis nem vehető észre”. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az időmértékes verselésre vonatkozó ismeretek egy részét Torkos pontatlanul tárgyalja. (Például a *diaeresis* a lábmetszettel azonosítja.)

Külön figyelmet szentel Torkos a magyar költészet *trocheusi* sorfajainak. Ezek „folyása megegyez a magyar nyelv hangsúlyos menetével, azért a trochaei sorokban költőink minden időben nagyobb befolyást engedtek a hangsúllynak, mint más sorokban”.⁴⁷ „Legritkábbak a tisztán időmértékes trochaei sorok, mert a trochaei rhythmus a költőt ösztönyszerűleg a hangsúlyos verselésre utalja.”⁴⁸

Horváth János-előzményre bukkanhatunk a *Költői technica (verstan)* című fejezet második, „a vers minőségi tényezőjét” tárgyaló részében. Régi költészetünk ragrimes gyakorlatáról szólva Torkos utal arra a „szokásra”, hogy „az igével ugyanazon viszonyban álló két szó közül az egyik az ige elé (s az egyik sornak végére), a másik pedig az ige után (s a másik sornak elejére) tétetett”,⁴⁹ például

Királyoknak *koronáját*

Nem kívánom *pálcáját*. (Sz. Molnár Albert)

⁴⁶ Uo. 56.

⁴⁷ Uo. 66.

⁴⁸ Uo. 72.

⁴⁹ Uo. 83. Horváth János — első verstan tanulmányában — „közölésnek” nevezte ezt a jelenséget (*Egy magyar versbeli mondatképletről*. Nyelvtudományi Közlemények 1909, 128—161.). Torkos itteni megfogalmazása nyilvánvaló tévedést tartalmaz: a másik szó nem „a másik sornak elejére” kerül, hanem annak is *a végére*. Ugyanő helyesen: *A magyar költői technika története*. Erdély, 1871, 102.

A matuzsálemi kort megért Torkos (sz. 1839, †1939) századunkban, Gábor Ignác és Horváth János kortársaként, sőt, vitapartnereként írta meg *összegez*ő igényű verstani tanulmányait. Ezeket mindmáig csak részben, illetve közvetve ismerik a szakmabeliek. Létezésükről, valamint tartalmi lényegükről elsősorban Bartmann György Torkos-monográfiájából szerezhetünk tudomást (1934).⁵⁰

Bartmann még olvashatta azt a 327 lapnyi, *Magyar verselmélet* c. kéziratot, mely 1904-es keltezéssel a Luther Társaság könyvtárában (Bp. VIII. Üllői út 24. Luther Könyvesbolt) volt megtalálható.⁵¹ A ma ugyanott működő Országos Evangélikus Könyvtár és Levéltár állományában nem sikerült a kézirat nyomára bukkanni. E munkának „a szerző eredeti álláspontját s a magyar verselés fejlődését legjobban feltüntető részeit”, összesen 7 fejezetben, az *Erdélyi Múzeum* 1912-es évfolyama közölte.⁵² Néhány fontosabb, a korábbiakhoz képest új vagy módosított tételét e közlés, illetve Bartmann ismertetése nyomán idézzük.

Torkos végső meghatározása szerint kétféle verselésmód létezik: a *mértékes* és a *hangsúlyos*. Az előbbi „megelégszik a lábak kiemelkedő szótagjainak nyomatékosabb hangoztatásával (iktus)”, míg az utóbbi „a nyelv-hangsúly egyenletes alkalmazásával tünteti fel a ritmikus hullámzást”. A hangsúlyos verselésben „az ütemek időtartamától függ, meddig hangoztatjuk a bennük lévő szótagokat”.⁵³

A magyar hangsúlyos verselésben 5 féle ütem fordul elő: 1. párosrészű teljes (4 szótagú), 2. párosrészű csonka (3 szótagú), 3. kéttagú, 4. egytagú, 5. páratlanrészű (3, 2 vagy 1 szótagú).

Értelmi hangsúly nem juthat minden ütembe, ezért „sok helyt meg kell elégednünk a szóhangsúllyal is . . . , s azt

⁵⁰ Bartmann György: *Torkos László*. Budapest, 1934, 97. „*Verselméleti munkássága*”: VI. 55–82.

⁵¹ Bartmann 1934, 74.

⁵² Torkos László: *A magyar verselmülethez*. Erdélyi Múzeum 1912, 72–83, 150–157, 221–238.

⁵³ Uo., 76.

sem hibáztathatjuk, ha az ütemnek nem is épen első szótagja a legsúlyosabb”.⁵⁴

Másképp hangsúlyozunk ritmikailag, mint értelmileg. A vers hangsúlya nem mindig esik egybe a beszéd hangsúlyával. (E nézetet talán Négyesy László verselméletéből vette át Torkos.)

Ritkán ugyan, de a magyar népköltészetben is előfordul páratlan részű ütem. Például Kriza Vadrózsáiban: „Katának / töttek / fejére / fátyolt”.

A 19. század közepe óta „alig akadunk magyar versre, melyben a ritmus tisztán trocheusi vagy tisztán hangsúlyos volna”.⁵⁵

Az újabb költők *jambusi* sorai közt „olyanok tűnnek fel, melyek hasonló ütemekre oszlanak, mint a hangsúlyos ritmusúak, csak hogy ütemeikben a szótagok száma nem 4-4, 4-3 vagy 4-4-2 stb., hanem 5-4 (vagy 4-5), 5-3, 5-4-2 (vagy 4-5-2)”.⁵⁶ Egyre többen írnak *páratlan részű* hangsúlyos ütemekben.

A verstani jelzésekben és elnevezésekben eddig sok volt a zavar, a keveredés. (Saját magát is hibáztatja Torkos a hangsúly szerint értékelt verslábak miatt.) Most viszont „az ütemekben csak súlyos és súlytalan, továbbá egyszerű és összevont időrészeket különböztetünk meg, s ezeknek csak együttes időtartamát határozzuk meg”.⁵⁷ Az új jelölés abban különbözik a Négyesyétől, hogy nem a szótagok számára, hanem az ütem *időrészeire* épül. A Torkos-féle számjelek értéke:

- 1 egy időrésznek megfelelő szótag (hosszú vagy rövid)
- 2 két időrésznek megfelelő szótag
- 3 három időrésznek megfelelő szótag
- 0 egy-egy időrésznek megfelelő szünet.

⁵⁴ Uo., 80–82.

⁵⁵ Uo., 151–152.

⁵⁶ Uo., 155.

⁵⁷ Uo., 223.

A számok felett ´, illetve ` jelzi a fő-, illetve mellékhangsúlyt. Arany egy sorának verstani leírása például:

Áll a kis lak / pusztán, / ridegen
 ´ 1 1 1 1 / 2 2 / ´ 1 1 0

Az újabb kori rímes versekben *dipódiák* szerinti mérést ajánl Torkos. Az ilyen sorok csak abban különböznek a hangsúlyos prozódiával készült, hasonló soroktól, hogy bennük „a vers hangsúlyának helyét... nem bármilyen hangsúlyos, hanem hosszú szótag foglalja el.”⁵⁸

Mindezek értelmében az ún. *nemzeti* és a *nyugati* formák között lehetetlen pontosan határt vonni. Teljesen önálló, eredeti népdalformánk alig akad – véli Torkos. Négyesyvel szemben azt állítja, hogy nem a versformákban mutatkozik meg a nemzeti jelleg, „hanem csak az illető nyelvek prozódijában”. Négyesy felosztását elvetve ő csupán *klasszikus* (ógörög) és *romantikus* (más eredetű) versformák között tesz különbséget. Ez utóbbiakat hangsúlyos és mértékes (nem feltétlenül *időmértékes*!) prozódiával is meg lehet valósítani.

Összefoglalásként Torkos megállapítja, hogy „a vers lényege a nyelv korlátai között mozgó hangritmus s a részek páros kapcsolódása, mely kettő együtt teszi a versritmus fogalmát”. A magyar eredeti verselés a görög és a német szélsőségei között foglal helyet.⁵⁹

Torkos szenvedélyes vitázó volt. 1872-ben Ponori Thewrewk Emil, 1888–1889-ben Négyesy László, 1911-ben Gábor Ignác verstani munkáiról tett közzé bíráló tanulmányt.⁶⁰ Ez

⁵⁸ Uo., 226–228.

⁵⁹ Uo., 236–237.

⁶⁰ Torkos László: *Egy kis Thewrewk-háború*. (A magyar rhythmus ügyében) Figyelő (Szana) II, 1872, 42 : 495–497, 43 : 508–509, 44 : 521–423. Torkos László: *Négyesy László verstani munkái*. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny XXI, 1888, 328. Torkos László: *Négyesy László verstani munkái*. Magyar Nyelvőr XVIII, 1889, 262–269, 300–308. Torkos László: *Gábor Ignác: A magyar*

utóbbinak elutasító tartalma és hangvétele eloszlathatja azt a leegyszerűsített vélekedést, hogy Toldy Ferenc, Torkos László és Gábor Ignác lényegében azonos alapra, a *szóhangsúly* jelenségére építette verselméletét. Bartmann Györgytől azt is tudjuk, hogy az 1904-es (ma lappangó) kézirat-hoz függelékként csatlakozott egy későbbi vitairat is, *Észrevételek Horváth János Magyar ritmus, jövevény versidom . . . c. munkájára* címmel.⁶¹ (Horváth János tanulmánya 1922-ben jelent meg.)

Bartmann könyve nyomán sikerült megtalálnunk Torkos minden bizonnyal utolsó verstani munkáját, a *Magyar versalkotás* című, 1923-ból keltezett, 59 lapnyi kéziratot.⁶² Bartmann lábjegyzetben utalt rá, hogy ezt „Horváth János egyetemi tanár őrzi”.⁶³ Korompay H. János kollégámnak köszönöm, hogy Horváth János hagyatékában felkutatta és rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány szövegét. E munka új gondolatot nem tartalmaz, több részlete szó szerinti átvétel Torkos korábbi dolgozataiból, főleg pedig 1904-es nagy összefoglalásából. Áttekinthető szerkezete, tömör megfogalmazása és gondosan válogatott példaanyaga azonban még mai, kései közzétételét is indokolttá tenné.

Torkos László munkásságának újraértékelése a magyar verstani kutatások nagy adóssága. Néhány kiragadott tételnek fölényes elutasítása nem pótolhatja a szakszerű méltatást.⁶⁴

ősi ritmus. Bp., 1908, 268. Egyetemes Philológiai Közlöny XXXV, 1911, 479–485.

⁶¹ Bartmann 1934, 80.

⁶² *Magyar versalkotás.* Iskolai és magánhasználatra írta Torkos László. Budapest, 1923, 59 lap. Mind a címlapon, mind az Előszó végén egy 1926-os évszám is látható, áthúzva és 1923-ra javítva.

⁶³ Bartmann 1934, 81.

⁶⁴ Szerdahelyi István szerint pl. Torkos Toldy Ferenc nézeteihez „csatlakozott”. L. Szepes — Szerdahelyi: *Verstan*, Gondolat, 1981, 357.! Pedig Torkos már pályája kezdetén sem „hangsúlyváltó”, német mintájú rendszerben gondolkodott, hanem szóhangsúlyos *ütemekben*. A hangsúlyos verslábakat később teljesen mellőzte.

Igaz, nézeteinek többszöri változtatása megnehezíti a tárgyilagos értékelést. Mégis megkísérelhetjük, hogy kiemeljük a feledésből maradandó érvényű felismeréseit éppúgy, mint mai tanulságokat is szolgáltató túlzásait.

Torkos *nyelvi* alapra helyezte a magyar verstant, a vers ritmusát *hangritmusnak* tekintve. A nyelvi alapot azonban a *szóhangsúlyra* szűkítette, a hangritmust pedig általános érvényű *zenei* elvként fogta fel. (Ebben Négyesy László verselméletéhez közeledett.) A magyar nyelvű verselés fő jellegzetességét a hangsúlyos *ütemezésben* látta, ennek rendszerébe azonban az *időmértékes* formákat is igyekezett bevonni. A hangsúly és a szótaghosszúság kölcsönhatására, a hangsúlyfokozatokra, az ütemek, verslábak és metszetek szerkezeti kapcsolódására vonatkozó tételeivel a *szimultán verselés* elméleti megalapozását segítette elő. Ő maga viszont még egyetlen, *hangsúlyos-ütemező* rendszerbe igyekezett besorolni minden magyar versformát. Érzékelt a „*páratlan részű*” (hármassal alapú) ütemek megnövekedett szerepét a századvég költészetében, de tudatos formateremtési szándéka erőltetettnek bizonyult. A versformák *osztályozását* nemzetközi összehasonlításra alapozta, népköltészeti vershagyományunk eredetiségét azonban megalapozatlanul vonta kétségbe.

*

Azon kevés kortársa közül, akik Torkos verstani nézeteivel rokonszenveztek, két tankönyvíró szerzetestanár, Erődi Dániel és Maczke Valér nevét kell kiemelnünk. Mindkettőjüket maga Torkos sorolta önmaga mellé, „a szóhangsúly híveinek” táborába.⁶⁵

Erődi Dániel 1870-ben tette közzé *A nemzeti verselés szabályai* című füzetet, melyben a „szétszórva lett” verstani szabályokat „némi továbbfejlesztéssel” összeállította.⁶⁶ For-

⁶⁵ Torkos: *Körültekintés*. . . , 1877, 533.

⁶⁶ Erődi Dániel: *A nemzeti verselés szabályai*. Győr, 1870, 35. Az idézett rész: Előszó, 3.

rásai közül csak Arany tanulmányát nevezi meg, de ismernie kellett Torkos László 1865-ös programértekezését is. (Torkost mint *költőt* idézi a négy ütemű verspéldák között.) Tudomása volt a hangsúly és a szórend összefüggéseit firtató, Fogarasi által kezdeményezett nyelvészeti vitákról is.

Az *érteményi* (mondatbeli) és a *nyelvi* (szóbeli) hangsúlyok közül Erődi az utóbbit tekinti a magyar verselés alapjának. Megkülönbözteti a szavak fő- és mellékhangsúlyát is, azzal a kiegészítéssel, hogy „beszédközi társításban némely szók . . . főhangsúlyokat elvesztik”. Fontos megfigyelése, hogy nemcsak a „terjedtebb” szavakban érvényesülhet mellékhangsúly, hanem több szóból álló „fogalmi egységekben” is.⁶⁷

Az *ütem* Erődi szerint „hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok bizonyos meghatározott és bevégzett összege”. Egy ütemben egy főhangsúlyos szótag mellett legfeljebb három hangsúlytalan szótag lehet. Az egyes ütemeket „okvetlenül sorközi metszet” követi. Az ütemen belüli mellékhangsúlyos szótag „hangsúlytalanként számít és . . . használtatik”.

Teljesen Arany szellemében jelenti ki Erődi, hogy „a fogalmilag vagy mondattanilag együvé tartozó szókat nem szétszórni, hanem amennyire csak lehet összevonni, külön . . . ütembe helyezni szükséges”. A hangsúlyok helyének megállapításához figyelembe kell vennünk „a beszédrészek fűzési viszonyait” is.⁶⁸

Az ütemek 4, 3 vagy 2 szótagúak. Az 1 szótagú egység „csonka ütem”. A főhangsúly nem mindig esik az ütem első szótagjára. Az öt szótagú ütemben többnyire „oly erősen lüktet” a mellékhangsúly, hogy „helyesebben tesszük, ha . . . három- és kétszótagúra szétbontjuk”.⁶⁹

A verssort „ütemfűzér”-nek, a versszakot „ütemkoszorú”-nak nevezi Erődi. Az egyes sorfajokat az ütemek szótag-

⁶⁷ Uo. 6, 11.

⁶⁸ Uo. 11.

⁶⁹ Uo. 13.

száma szerint rendezve mutatja be. Nép- és műköltészeti példákat egyaránt idéz. Az előbbieket között azonban mesterkéntnek ható szövegváltozatok is akadnak (pl. „Szépség a / jósággal / Istennek / áldása”), az utóbbiak között pedig nyilvánvalóan időmértékesnek szánt ritmusúak is (pl. „A nap lement, / Eljött a csend”).

Arany nyomán tárgyalja Erődi az ütemek belső szerkezetének sajátosságait: a prózaitól eltérő szórendet, a két teljes ütemet kitöltő szavakat, valamint az *átsimulás* jelentőségét. Az „átsimulás” lényege: „súlytalan szócskák hozzákapszolása a megelőző ütemhez”. Ilyenkor ugyan „a fogalmilag egybetartozók külön ütemekbe” kerülnek, de ez egyáltalán nem magyartalan, mivel a súlytalan névelőknek, kötőszóknak és névmásoknak az előző ütemhez való csatolása éppen hogy „erősíti a következő ütemet”. Példa Petőfitől: „Kiket ott a / török fegyver / levágott”.⁷⁰

Ugyancsak az ütem épségét és bevezettségét szolgálja a *betűrim* vagy alliteráció, mely „legelől állván, a főhangsúlylyal legszorosb egységben van”. Különböző hosszúságú, egyszersmind rímelő sorok esetében az a fontos, hogy az ütemek „a rímelőktől visszafelé számítva ugyanolyan fajúak legyenek”.⁷¹

Figyelemre méltó próbálkozása Erődinek „az ütemkoszorúk jellemének”, azaz bizonyos sortípusokból épülő versszakok hangulatkifejező szerepének vizsgálata. Sajátos elnevezéseket ajánl: a 4,4,4 szerkezetű sorok az *andalgó* vagy *merengő*, a 4,4,3 szerkezetűek a *lassú* vagy *nagy csárdás*, a 4,4-esek a *toborzó* vagy *kis csárdás* jellegű „ütemkoszorú” elemei. A „hangsúlyos Kisfaludy-koszorú” (4,4,4,3) szerkezetét a hősköltemények hexameteréhez hasonlítja. Vörösmarty néhány sorát át is tördeli ilyenformán, pl. „Úgy legyen e / várban boldog / Maradása / azonkép”.⁷²

⁷⁰ Uo. 19–20. L. ugyanerről a kérdésről Arany Jánosnál: *A magyar nemzeti vers-idomról*, 1856. – AJÖM X, 1962, 225.

⁷¹ Erődi 1870, 22.

⁷² Uo., 31.

Költészetten című, 1874-ben kiadott középiskolai tankönyvében Erődi újra közölte — *A hangsúly* címmel — 1870-es füzetének anyagát.⁷³ Az Előszóban felsorolt szakirodalmi források között itt már név szerint is szerepel Greguss Ágost, Torkos László és Toldy Ferenc.

Verstanának második fejezete *Az időmérték* címet viseli.⁷⁴ A verslábat *méretnek*, az időmértékes verssort *méret-fűzérnek* nevezi. A versszakok között rímetlen „ódon” (antik) és rímes „újdón” koszorúkat különböztet meg. *A rím* című harmadik fejezetben⁷⁵ a rímelés *metrikai* szerepét emeli ki: „a figyelő (és nem olvasó) lélek” annyi sort különböztet meg, ahány rímet hall.

Erődi Dániel legjelentősebb, önálló kutatáson alapuló verstani tanulmánya *Petőfi költészetének nemzeti idomairól* szól (1879).⁷⁶ Számára Petőfi a „népiesen nemzeti irány” egyik megteremtője, akinek műveit „mint sokakét előtte és utána, mértékes-rímes és ütemes-rímes verselésűekre oszt-hatni”. Petőfi még inkább csak érezte, mint tudta, hogy a lírának „nemzeti idomokban kell nyilatkoznia; mert... valódi magyar zenét csak valódi magyar versekre írhatni”.⁷⁷

Erődi verstani szemléletét elsősorban Fogarasi és Arany tanulmányai formálták. Arany volt az szerinte, akinek értekezésével „fölvirradt az öntudatos nemzeti verselés kora”. Arany elméletét ugyanakkor jelentős mozzanatokkal ki is egészítette.

Az egyik szembetűnő újdonság Erődi Petőfi-tanulmányában az, hogy a különféle nemzeti versformákat néhány

⁷³ Erődi Dániel: *Költészetten*. Középtanodai és magánhasználatra. Esztergom, 1874, 193. Benne: *Verstan*, 1—76. (új számozás). *A hangsúly* c. fejezet: 1—36. A könyv ismertetése: Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye VIII, 1874/75, 10 : 337—339. Második kiadása: 1878².

⁷⁴ Erődi 1874, 37—61.

⁷⁵ Uo. 62—76.

⁷⁶ Erődi Dániel: *Petőfi költészetének nemzeti idomairól*. Verstani tanulmány. Sopron, 1879, 116 l. Második kiadása: Bp., 1882².

⁷⁷ Erődi 1879, 14—15.

alapformára, *alapszerkezetre* vezeti vissza. Ezek az alapszerkezetek egyrészt osztatlan, *két, három és négy* szótagú, másrészt „kisebb ízekre” osztható *öt, hat, hét és nyolc* szótagú ütemek, valamint az *egy* szótagú „csonka”, hiányos ütem.⁷⁸

Igaz, Erődi nem tisztázza, mitől „oszlanak” két részre a nagyobb ütemek, így az sem világos, joggal tekinti-e ezeket a tovább tagolódó szakaszokat *egyetlen* ütemnek. Rendszerezési kísérlete mégis jelentős, mert a növekvő szótagszám pusztán észteni rendje helyett belső összefüggéseken, tényleges *szerkezeti* megfeleléseken alapul.

Először a *négy szótagú* ütem szerkezeteit veszi sorra, a négyesnek négyesekkel, hármassokkal, ötösökkel és hatosokkal alkotott sorfajait. „Szabályképző alapidomnak” tekinti a 4 + 4-et, a további szerkezeti változatokat Petőfi-verspéldákön mutatja be, az előfordulás statisztikai adatait is közölve. Az *ötös ütem* szerkezeteiről megállapítja, hogy ritkán és többnyire csak négyesekkel társulva fordulnak elő. A *hat szótagú* ütem szerkezeteiben a hatosok gyakran két részre szakadnak, a 6 + 6-os sorok négyesével alkotnak strófát, „melyet alexandrini, vagy Zrínyi-, vagy Gyöngyösi-féle strófának szokás nevezni”. Vannak *több idomú* költemények is, melyekben a különböző formák hangulati tartalma is eltérő.

Sajnos, a tetszetős elméleti rendszer értékeit erősen leontja a *gyakorlati* alkalmazás néhány félresikerült mozzanata. Petőfi metszettelen sorait pl. Erődi „kiigazítja”, hogy „dalolás közben” ne okozzanak zavart. Megváltoztatja az eredeti sortördelést, csupán a rímeket véve alapul. Legsúlyosabb melléfogása, hogy minden magyarázat vagy előzetes figyelmeztetés nélkül a „nemzeti idomok” közé sorol nyilvánvalóan *trocheusi*, sőt, *jambusi* verselésű Petőfi-költeményeket is (pl. *Halálvág, Barátimhoz, Szerelem vándorai, Szép nap-*

⁷⁸ Uo. 19–20.

keletnek, Ha). Számadatai ennek megfelelően teljesen megbízhatatlanok.

Ez utóbbi veszélyt ő maga is érzékelte, és könyve befejező részében több lapot szentelt a kétféle verselés egybevetésének, Torkos tanulmányainak szellemében, de sok eredeti gondolattal, sőt, jövőbe mutató megérzéssel.

„Lesz-e oly idő, mely az időtartam és hangerő teljes szabályos egységét hozza létre a költői idomokban?” – kérdezi Erődi. Aranynál kimutatható az erre való törekvés, értekezésében is szó van „az ütem egyes szótagjainak prosodiai méréséről”.

„A mértékes-rímes versek pontos metszése a sorközépi szünetek által: közeledés az ütemzés felé; az ütemes versek bizonyos időbeli kimértsége, időtartami szabályozottságra törekvése: lépés a mértékelés felé”. Lehet, hogy a *méret és ütem, időtartam és hangerő* egyesítésének kísérlete „meglepő eredményeket hoz még létre” – írja Erődi 1879-ben. (Ady már megszületett!) Egyelőre azonban a *mértékes* és az *ütemes* verselést külön kell kezelnünk és tanítanunk.⁷⁹

Maczke (korábban: Maczki) Valér, aki Egerben Négyesy Lászlónak is tanára volt, 1876-ban kiadott *Költészettan*ának verstaní részét Torkos László *Költészettan*ának 1871-es, második kiadására alapozta.⁸⁰ Egész bekezdéseket másolt ki belőle, több helyütt még metrizált példáit is megtartotta. Torkos szakmai társtalanságára jellemző, hogy a Tanáregylet közlönyébe írott bírálatában utánzójának verstanát „majdnem kifogástalannak” minősítette.⁸¹

Szokatlan mozzanata Maczke verstanának, hogy *rímtannal* indul, ezt *versmérettan és hangsúlytan, verslábtan és ütemtan*, majd *verssортan és versszaktan* követi. A verselés alapját képező „fő törvény” nála – Greguss nyomán – „a párosság törvénye”.

⁷⁹ Uo. 110–112.

⁸⁰ Maczke Valér: *Költészettan*. Budapest, 1876, 158.

⁸¹ Torkos László bírálata: Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közölnye X, 1876/77, 8 : 249–251.

Maczke szerint a „*lejtem* (rhythmus) . . . az időmozzanatok rendszeres egymásutánja”. A *verstani ritmus* „a különféle hosszúságú vagy súlyú szótagoknak rendszeres váltakozása”.⁸² E megfogalmazásból is kiderül, hogy Maczke – Torkos *Költészettanának* második kiadása nyomán – igyekszik párhuzamosan *együtt* tárgyalni az időmértékes és a hangsúlyos verselést. A lábban vagy ütemben *kelés* (arsis) és *esés* (thesis) áll szemben egymással. A verssorok kialakításában „a lábak emelkedésének és esésének összhangjára” is ügyelni kell.⁸³

A régi magyar költészet „az időmennyiség mérésének el-mellőzésével . . . vizenyős és szertefolyó volt”. Az „időmértékes lejtem” meghonosításával „sokat nyert költészetünk”, de mereven következetes alkalmazása által „egyoldalú s idegenes lőn a magyar múzsa”. Következtetés: „valamint a hangsúly, bár egészen magyaros, de mégsem kizárólagos sajátága nyelvünknek, úgy viszont az időmérték is, bár formái nem eredeti magyarok, mégis nélkülözhetetlen verselési tényező nyelvünkben; szükséges tehát mindkettőt egyaránt alkalmazni költészetünkben”.⁸⁴

Ez mindenesetre kiegyensúlyozottabb, higgadtabb vélemény, mint általában a Torkosé, de nincs benne történetileg jelentős, új elem. A *tankönyvíró* tiszteletre méltó szándéka tükröződik benne: a klasszikus verstani szemléletet Arany, Greguss és Torkos új felismeréseivel kívánja gazdagítani.

A nemzeti verselés elméletének *nyelvészeti* irányát lényegében a *hangsúly-vita* kibontakozása szabta meg. Ennek történeti feldolgozását és értékelését mindaddig sem a nyelvészet, sem a verstan nem szolgáltatta. Az irányzat legkiemelkedőbb képviselőjének, Torkos Lászlónak verselméleti munkásságát a kortárs Négyesy óta nem méltatták érdem-

⁸² Maczke 1876, 32.

⁸³ Uo. 36–38.

⁸⁴ Uo. 39–40.

legesén.⁸⁵ Pedig a magyar hangsúly ügye a maga korában még a szélesebb közvéleményt is megmozgatta.⁸⁶

A hangsúly-vita résztvevői a gondolatritmussal a hangritmust, a szótagok időtartamával a hangsúlyos kiemelkedést, az időmértékes verseléssel a hangsúlyrenden alapuló verselést állították szembe. A magyar versritmus alapegységének egyesek a hangsúllyal kialakított verslábát, mások a meghatározott időszakaszt képviselő ütemet tekintették. Hangsúlyon egyesek kötött helyzetű szóhangsúlyt, mások értelmileg meghatározott mondathangsúlyt vagy éppen mondattani összefüggésekből kikövetkeztethető szólamhangsúlyt (szólamnyomatékot) értettek.

E kérdések átfogó igényű tisztázására, a magyar verselmélet nyelvészetileg megalapozott továbbfejlesztésére Arany László vállalkozott (1898). Kései, töredékben maradt és először csak halála után, 1901-ben közreadott tanulmánya, a *Hangsúly és rhythmus* már csak a következő évszázad verselméleti gondolkodására lehetett hatással.⁸⁷

⁸⁵ Négyesy László: *A magyar verselmélet kritikai története*. Bp., 1887, 342–352. Ennek nyomán l. még: Bartmann György: *Torkos László*. Bp., 1934, 55–82.!

⁸⁶ L. például Rónay István és Gyulai Béla szópárbaját a Fővárosi Lapok 1873. évfolyamában: 29 : 124–125, 41 : 176–177, 50 : 215. Két szélsőséges nézet a vitából: „A legjobb hexameter vagy jambus elmállik, elporlik a magyar hangsúly ütése alatt” (Rónay, 29 : 124); ill. „a rövid szótag rövid, a hosszú pedig — hosszú marad, és nem szükséges, hogy a hosszúság egyszersmind a szónak hangsúlyos tagja legyen, mint a németben” (Gyulai, 41 : 176).

⁸⁷ Arany László: *Hangsúly és rhythmus*. Függelékül Arany Jánosnak A magyar nemzeti versidomról szóló tanulmányához. (Töredék.) 1898. Nyomtatásban először: — *Összes Művei* II, Franklin, Bp., 1901, 319–356.

JOLSVAI ANDRÁS

KÖLCSEY, A KRITIKUS ÉS AZ OLVASÓKÖZÖNSÉG

Kölcseynél senki sem látta tisztábban, hogy a *polgári* olvasóközönség, amely a tudományos kritika valódi értője lehet, amelyre a kritika valóban hatást gyakorolhat, Magyarországon hiányzik. Ugyanakkor meg volt győződve arról is, hogy a magyar irodalom továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele a kritika.¹ Sőt tökéletesen látta az ellentmondást két kiinduló állítása között. Mégis megpróbálta a lehetetlent, s úgy tett, mintha e művelt, polgári olvasóközönség már létezne. Hozzá intézte tehát szavait.

Kölcseynek a Tudományos Gyűjteményben közzétett három kritikája tudatos hadüzenet a korabeli irodalmi állapotok ellen.² Legfőbb mondanivalója éppen az, hogy ha hiányzik a művelt, az alkotót értő és irányító nagyközönség, akkor még a legnagyobb tehetségű költő is tévútra jut, elkallódik. E tétel illusztrálására a Csokonairól szóló bírálat³ volt a legalkalmasabb.

Kölcsey Csokonaiban igazi tehetségét elpredáló, az alantas ízlésű olvasóközönséget kiszolgálni igyekvő, tragikus sorsú poéta típusát látja, akinek nem volt módja ösztönös tehetségét megfelelő stúdiumokkal kicsiszolni és magasabb fokra emelni, aki tehát valójában áldozatává vált műve-

¹ Kerecsényi Dezső: *Kölcsey Ferenc*. Bp., é. n. (1940) 62–63.

² Kölcsey kritikáiról: Szegedy Dezső: *Kölcsey esztetikai dolgozatai*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1897. 318–334., Nagy József: *Kölcsey mint kritikus*. ItK 1909. 257–281., Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Bp., 1925. 56–84.

³ Kölcsey Ferenc: *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéléstései*. T. GY. 1817. III. 107–118.

letlen közönségének. Kölcsey tehát egyértelműen a kort, a szellemi miliőt teszi felelőssé Csokonai sorsáért.⁴

A másik Kölcsey-kritika, a Kis Jánosról szóló,⁵ egy pontosan ellenkező költői utat mutat be. Kis sokkal szerényebb tehetségű alkotó (Kölcsey szerint is!), mint Csokonai, őt azonban szerencsésebb sorsa és kedvezőbb személyiségjegyei hozzásegítették, hogy kisebb tehetségét teljes mértékben kibontakoztathassa. Kis János Kölcsey szemében és általában a korabeli irodalmárok szemében a művelt és kiegyensúlyozott középszer megtestesítője, a literatúra hasznos közkatónája, vagyis a művelt polgári olvasó előhírnöke, akiben nem az a lényeges, hogy ír, hanem hogy van.

A Berzsenyi-recenzió⁶ pedig arra kíván példát szolgáltatni, hogy az olvasóközönség ítélete alól még a legnagyobb, legjelentősebb költők sem vonhatják ki magukat. Az irodalmi sérthetlenség, vallja Kölcsey, gátolja a publikum esztétikai nevelését, a valódi értékrend kialakulását, s természetesen kárára van az alkotónak is, aki ily módon azt hiheti, minden leírt sora tökéletes. E tétel bizonyítása annyira fontos Kölcsey számára, hogy a recenzió szinte észrevétlenül átlendül dicséretből elmarasztalásba, s a tanulmány egésze inkább negatív megítélést sugall. Pedig Kölcsey valóban a legnagyobbak között tartja számon Berzsenyit, leszögezve, hogy „ő sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat”,⁷ ami egyértelmű utalás a tanulmány kezdő gondolatára a poétáról

⁴ „Így tehette volna még egy hosszabb élet s kedvezőbb körülmények Cs.-t többnek, mint így lehetett. De mivel neki táplálást nyújtó hivatala nem volt, s élteinek nagyobb részét másoknál . . . töltögette, hozzájárulván ehhez a versírásbeli nagy könnyűsége is, hirtelen ragadtatott alkalmi verselésekre, s az ilyenek a legerősb géniuszt is elnyomják.” *I. m.* 110.

⁵ Kölcsey Ferenc: *Kis János Versei*. T. GY. 1817. II. 124–129.

⁶ Kölcsey Ferenc: *Berzsenyi Dániel Versei*. T. GY. 1817. VII. 96–105.

⁷ *I. m.* 99.

és a versificatorról,⁸ s nem jelent kevesebbet, mint hogy Berzsenyi Kölcsey szemében valódi alkotó tehetség, olyan zseni, aki évszázadonként csak egyszer születik. „Az a költő, ki ily ódákat zengett, kevélysége lehet a nemzetnek”⁹ — hangsúlyozza még egyszer a recezens. Az ezt követő kifogások: a provincializmusok, a zsenigék, az önisemlések és a kimerültség felemlegetése az összképen mit sem változtat.

Mégis ezek lesznek a kritika legfontosabb, legsúlyosabb kijelentései, hiszen itt valójában már nem Berzsenyiről van szó, hanem Berzsenyi kapcsán annak az elméleti tételnek az illusztrálásáról, hogy a legnagyobbak sem tökéletesek. Ha Klopstockban, Matthissonban és Homéroszban is vannak hibák, hogyne lehetnének Berzsenyiben?¹⁰ Kölcsey Ferenc irodalmunk sorskérdésének tartja, hogy tisztán lássuk helyzetünket, hogy tudjuk, nem tartunk még ott, ahol az előtünk járó nyugat-európai nemzetek. Mert ha ezt nem tudjuk, ott sem tarthatunk majd, ahova lehetőségeink szerint eljuthatnánk.

E három kritika legfontosabb tanulsága éppen az, hogy a társadalom adott fejlettségi foka nem csupán az irodalmat mint „alkotások összességét” határozza meg, hanem az irodalmat mint intézményrendszert is. Kölcsey legnagyobb tévedése nem e három költőnek a maitól teljesen eltérő megítélésében van, hanem abban, hogy azt hitte: a kritikusra nem érvényesek azok a környezeti feltételek, amelyek a szépírók lehetőségeit megszabják.

E korszak kedvelt és gyakran hangoztatott közhelye, hogy a nemzetek fejlődése hasonló az egyes ember fejlődéséhez: azaz nekik is van gyermek-, ifjú-, felnőtt- és öregkoruk, s mindegyik korszakhoz szorosan kapcsolódik a szellemi alkotások egy-egy jellegzetes csoportja. E — Herdertől eredez-

⁸ „A Poeta és a Versificator úgy különböznek egymástól, mint Archimedes és az Ács, amaz, ki a machinát kigondolta, ez ki azt útmutatás szerint kifaragta.” *I. m.* 96.

⁹ *I. m.* 100.

¹⁰ *Kölcsey Ferenc minden munkái.* Bp., 1887³. X. 46.

tethető¹¹ – felfogás szerint a lírai költészet virágkora a nemzet ifjúkorával, illetve a felnőttkor küszöbével esik egybe.¹² A XIX. század első fele a kortársak általános felfogása szerint a magyar nemzet életének éppen e szakasza. Kölcsey, aki később ezt a gondolatot a legrészletesebben fogja kifejezni,¹³ tehát pontosan tudja, hogy a körülmények döntő mértékben meghatározzák az alkotó lehetőségeit. Mint kritikus, mégis figyelmen kívül hagyja ezt a tényt, illetve dacosan szembe fordul a körülményekkel, remélve, hogy tettével új felismerésekre serkenthet, ledöntheti azokat a gátakat, amelyek irodalmunk továbbfejlődésének – polgárosodásának – útjában állanak.

Általánosan elterjedt nézet, hogy ebben a küzdelemben Kölcsey alulmaradt.¹⁴ Nem kétséges, hogy ő maga így éli meg az eseményeket; s ez a pesti kudarc egész további pályafutását befolyásolja, sőt meghatározza.¹⁵

A recenziók utóéletének tanulságait azonban nemcsak ő vonja le (hogy mi módon, erről később ejtünk szót), hanem

¹¹ J. G. Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Bp., 1978. 575.

¹² Ezzel a tétellel a Tudományos Gyűjteményben is gyakran találkozunk. Fejér György például így ír: „A Literatura a Nemzetek lelki életének foglalattya általjában. . . Minden nemzetnek van e tekintetben is ifjú, közép és érett kora. Az ifjúkor közönségesen a Poétai művekkel virul; a közép kor tudományos munkákat természet, s az érett kor szép mesterségi s philosophiai gyümölcsökkel díszeskedik.” Y (Fejér György): *A Philologiára egy tekintet*. T. GY. 1823. I. 64.

¹³ „Egész nemzeteknek, szintúgy mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.” stb. Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: *Minden munkái*. III. Bp., 1886³. 5–6. (A dolgozat először 1826-ban jelent meg az Élet és Literaturában.)

¹⁴ Fenyő István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben*. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp., 1979. 294.

¹⁵ Nemcsak abban az értelemben, hogy Kölcsey végül is e kudarc miatt nem lett kritikus, hanem, ezzel összefüggésben szerepet játszott (játszhatott) „pályamódosításában” is, azaz résztvállalásában a megyei, majd országos politikai életben.

a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői és olvasói is. Az eredmény ezúttal ismét kompromisszum lesz, amely azonban már „magasabb fokon” jöhet létre. E kompromisszum megértéséhez fel kell idéznünk a kritikák fogadtatását is.

Tudjuk, a Csokonairól szóló dolgozat már évekkel korábban készen volt, Kölcsey elküldte Döbrenteinek az Erdélyi Múzeum számára, a szerkesztő azonban nem merte közölni, mert félt, hogy elidegeníti, visszariasztja közönségét.¹⁶ E kritikát tehát a korabeli írotársadalom egy része már ismerte, s a benne kifejtett nézetek nem voltak idegenek az írók többségétől. (Gondoljunk csak Kazinczynak Csokonairól alkotott, s ez idő tájt széles körben ismer véleményére.)¹⁷ Hogy tehát a kritikát e Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége különösebb vita nélkül közreadta, jelzi, hogy a pesti írók – legalábbis ebben a kérdésben – vállalták a „kazinczyánus tanok” támogatását, tudva pedig, hogy ezzel kivívják a „debreceniek” ellenérzéseit.

Ez természetesen be is következett. Az ellentámadások¹⁸ közül a Gyűjtemény csak egyet közöl, Pálóczi Horváth Ádám névtelenül közreadott verses levelét, „A meghallt Csokonai Vitéz Mihály az élő Kölcsey Ferencznek”¹⁹ címmel, amely nem több egy összetákolt, dühös gúnyiratnál. Meg sem próbál esztétikai érvekkel támadni, csupán azt bizonygatja, hogy az igazi zseniket sohasem ismerte fel koruk, s mivel Csokonait is félreismerik, tehát ő is zseni, akit az utókor áldani fog. Pálóczi műve, amely csak megerősíthette Köl-

¹⁶ Fenyő István: *Az irodalom reszpublikájáért*. Bp., 1976. 191.

¹⁷ Kazinczy még Csokonai nekrológiájában is így ír: „... az ő affektált és nem affektált mizantropiájából úgy sugárlott ki mindig az emberi szeretet, mint affektált cinizmusából az esztétikai lélek.” (*Kazinczy Ferenc Művei*. I. Válogatta Szauder Mária. Bp., 1979. 725.)

¹⁸ Kölcseyt a kritika után több támadás is érte. [Fenyő: *I. m* (1976) 196.] Ezért is figyelemre méltó, hogy a Tudományos Gyűjtemény nem ad közre egy névtelen Kölcsey-ellenes vitairatot, amely 1817. december 21-én érkezik a szerkesztőségbe. (A Tudományos Gyűjtemény számára beküldetett. . . OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3.)

¹⁹ T. GY. 1818. VIII. 126–143.

cseyt igazában, jellemző módon a *Tudománybéli Jelentések*-ben látott napvilágot, már ezzel is jelezve, melyik írói csoport pártján állanak *inkább* a szerkesztők.

Tudva, hogy a pesti írók a különböző irányzatok kiegyenlítésén, megbékítésén fáradoztak elsősorban, a Csokonai-kritika felvállalása és utóélete arra figyelmeztet bennünket, hogy a tízes évek végére a „debreceni” írócsoport elvesztette azt a pozícióját, amelyet a századforduló táján még magáénak tudhatott. (Gondoljunk pl. az Árkádia-perre.)²⁰ A pestiek tehát a „többség” kedvéért hajlandónak mutatkoztak egy visszaszorulóban lévő irodalmi csoportot (irányzatot) feláldozni. Meg kell persze jegyeznünk, hogy ez a „többség” korántsem volt egységes Csokonai megítélésében,²¹ noha a dunántúliaknak éppúgy komoly fenntartásaik voltak életművével szemben, mint akár Kazinczynak, akár Dessewffynek, aki pedig – éppen különleges eredetisége miatt – a legjelentősebb költők között tartotta számon Csokonait. Tegyük még hozzá: a pesti szerkesztők döntésébe az is belezáratott, hogy – az előbbiekkal nyilvánvaló összefüggésben – a Tudományos Gyűjteménynek alig néhány debreceni előfizetője volt.²² Fejéréknek tehát nem kellett attól tartani, hogy a kritika miatt elvesztik közönségüket.

A legtöbb elismerést a Kisről szóló recenzió szerzi Kölcseynek. „Mely és mennyi erő van abban a derék ifjában! mely *érett* az, amit ő mond!”²³ – örvendez Kazinczy. A megbírált poéta így nyilatkozott: „Kölcsey recenziója lehetetlen, hogy akárkinek jobban tetszhetnék, mint nekem. Mely tiszta

²⁰ A per anyagát közli: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*. Szerkesztette Szalai Anna. Bp., 1980. 397–448.

²¹ Csokonai korabeli megítéléséről. Haraszi Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp., é. n. 349–362.

²² 1817 végén *egyetlen* (azonosítható) debreceni előfizetője sincs a folyóiratnak, de mivel van ágense, nyilvánvaló, hogy csekély számú előfizetőnek kellett lennie a városban, ha az előfizetői lajstromon nincs is lakóhelyük feltüntetve.

²³ *KazLev* XV. 120.

ízlés, mely érett ész, mely józan és szelíd kritika! Vajha sokan volnának, akik a Poézis műveirez úgy értenének, mint ő, vajha sokképpen közölné lelkét, s gyújtana sokakat példájával.”²⁴ A bírálata a szerkesztőséget is elbűvölte. „Így kell recenseálni, így, így! Prof. Fejér ezt sikoltozza szüntelen”²⁵ – számol be a hangulatról Szemere.

A legnagyobb vihart a Berzsenyiről írt recenzió okozza. „Természetesen”, hiszen a niklai remetét akkor már az ország legkiválóbb költői között tartották számon. Leggyakrabban Kisfaludyt, Kazinczyt, Kist és Virágot sorolták ide, rajta kívül aztán gyakran említik a már elhunyt, de hatásában csak ekkor igazán élő Dayka Gábort is – hiszen kötete ugyanabban az évben jelent meg, mint Berzsenyié. Berzsenyi éppen ekkortájt állt népszerűsége tetőfokán. Versei néhány év alatt két kiadást értek meg, számos ünnepséget rendeztek tiszteletére az ország minden részén, több megye táblabírójává választotta, dicsérő kritikát kapott Bécsben is.²⁶ Keszthelyen éppúgy a legkiválóbbak közé számították, mint Pesten vagy Széphalmon. Népszerűségét Berzsenyi nem csupán kiemelkedő tehetségének köszönhetette, hanem annak is, hogy benne egyaránt megvolt az ősi állapotokat idealizáló, erkölcsvédő hazafiság és az uralkodóház iránti tolerancia, az egyéni teremtőerő és a „kanonizált” formakultúra iránti fogékonyság és tisztelet, a nyelvteremtő fantázia és a dunántúli nyelvjárás védelme, őrzése. Költészetét tehát minden irodalmi irányzat képviselői a magukénak érezhették.

Kölcsey tehát éppen a Berzsenyiről írt cikkben tekint el leginkább a korabeli irodalmi állapotoktól. Érthető, hogy már a szerkesztőségi ülésen kitört a vita. Vitkovics Mihályt idézzük: „Eltávoztod után itten Pesten különös nem történt: egyedül a különös gyülekezet áprilisnak 23-án tartatott

²⁴ *KazLev* XV. 154.

²⁵ *KazLev* XV. 144.

²⁶ Leopold Petz bírálata a Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1815. május 15-i számában jelent meg. (Vö. *Berzsenyi Dániel művei*. Bp., 1985. 758.)

Trattnernél, és oly különösséggel, mint azelőtt. De mégis annyiban különb gyűlésnek mondhatni ezt, mivel a te Recenziód felolvastatott. Fel, és nagy lárma között; mert Szedliczkyn és rajtam kívül mindenik ellene szolt; ellene, de nem principiumból, hanem az előtted tudva lévő féltékenységből, hogy módot nyújtasz nemzetünk elleneinek ellene kikelni . . . Az egész polémikának az lett a befejezése, hogy engednéd meg a Recenziódat ottan kezdve: „Berzsenyi a maga poétai karakterét a következő négy sorban ráphaeli lélekkel nyomta ki” – a Gyűjteménybe benyomtatni.”²⁷ Rendkívül becses dokumentum ez a levél: egyértelműen kiderül belőle, hogy ha voltak is a pesti szerkesztőknek kifogásaik a kritika *Berzsenyire vonatkozó* részeivel kapcsolatban, ezeket *meg sem említették*. Vagyis ezúttal nem csupán egy szűk irodalmi csoport, hanem az egész íróársadalom elfogadott ítéletével helyezkedtek szembe a magas szintű kritika meghonosítása érdekében. „Csak” a külföldi olvasóközönség előtt nem voltak hajlandóak – ezúttal sem – „sötét képet” festeni (festetni) magunkról. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy Kölcsey hagyja el dolgozata teljes bevezetését, amelyben költészetünk évszázados elmaradásáról szólt. Ez a bevezetés azonban végül is *nem maradt el*, a cikkből két bekezdést – a német, dán, olasz, szerb költészet magasrendűségére vonatkozót – húztak ki csupán. *Csupán*, mondhatjuk bátran, hiszen látjuk, a szerkesztőség ennél jóval többet sérelmezett a dolgozatban. Ám a megjelentetés érdekében elmentek a *legvégsőig* is: annyira fontos volt számukra a kritika. (Más kérdés persze, hogy ez a „csupán” éppen elég volt Kölcseynek, hogy hátat fordítson a Gyűjteménynek, „amíg a Jankovichianismo-Horvatianismus tartand”).²⁸

Igazán sajnálhatjuk, hogy az 1817-es szerkesztőségi ülésekről nem készült (vagy csak mindeddig nem került elő) jegyzőkönyv. Így nem tudhatjuk, hogy Jankovichon, Hor-

²⁷ *Vitkovics Mihály művei* III. Bp., 1879. 71.

²⁸ *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. Bp., 1975. 968.

váton, Vitkovicson és Szedlitzkyn kívül²⁹ kik voltak jelen ezen a tanácskozáson, kiknek kellett tehát szembenézni azzal az ellentmondással, amely a kritika léte és a korabeli társadalmi viszonyok között feszült. De akárkik voltak is, ne feledjük: ha megtorpanva-megszeppenve, félve is, egyéni véleményüket félretéve mégis egyértelműen *a kritikára szavaztak*.

Berzsenyi Dániel élete végéig nem heverte ki azt a meg rázkódtatást, amely ezzel a recenzióval érte. Nem e dolgozat feladata végigkísérni a Berzsenyi–Kölcsey-vita különböző állomásait,³⁰ sem azt az egyébként igen izgalmas folyamatot, ahogyan a két költő esztétikai álláspontja közeledett egymáshoz a következő évtizedekben – miközben személyes viszonyuk semmit sem javult, hiszen mindez az irodalmi intézményrendszer átalakulására *semmilyen hatással nem volt*. Szempontunkból *csupán ez a tény érdemel figyelmet*. Ti. hogy bár az ország egyik legjelentősebb költője szinte belerokkan e kritikába, s minden lehetőet elkövet, hogy recenzióját befeketítse, sőt magát a kritikát is diszkreditálja,³¹ mindezzel azonban csak saját elszigeteltségét növeli. Mert, bár szinte szó szerint ugyanazt írja, amit a szerkesztőség *gondolt* ([Kölcsey] „ahelyett, hogy tanítana, vagy tanítani tudna, mocskolódik, . . . a magyar írókat csúfokká, az idegeneket oraculumokká teszi s a magyar nemzetet Európában legistentelenebb népnek szidalmazza”),³² ezt akkor már nem illik megírni, mint ahogy lényegében véve az ilyenfajta személyeskedő antirecenzió sem illendő.³³ Hogy Kis

²⁹ Vö. Vitkovics *i. m.* 71.

³⁰ E kérdést részletesen tárgyalja: Csetri Lajos: *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával*. ItK 1983/5. 463–481.

³¹ „A recenzió szükséges gonosz” – írja Berzsenyi az „Antirecenzió” első változatában. *Berzsenyi Dániel művei*. Bp., 1985. 201.

³² Berzsenyi: *I. m.* 202.

³³ Thaisz 1819-es programcikkében (T. GY. 1819. I. 10–14.) kijelenti, hogy antirecenziókat többé nem közöl. Noha ezt a tervét nem tudja maradéktalanul végrehajtani, amikor oly sok év után közre-

János oly nagy becsben állott kortársai szemében, ahhoz hozzájárult a kritikához való „példamutató” viszonya is. Kis ezúttal is mintát adott (pontosabban külföldi mintát követett). Egy olyan mintát, amelyet a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői is követendőnek találtak ugyan, de amelyet a sajátos magyar viszonyok miatt mindig csak megalkuvásokkal követhettek. A Berzsenyi–Kölcsey affér azonban éppen arról győz meg bennünket, hogy *a nyitás a polgári irodalmi viselkedéskultúra felé igenis megtörtént.*

A Tudományos Gyűjtemény júliusi száma 1817 szeptemberében jutott el Berzsenyihez. (Ez is egy fontos adalék a korabeli irodalmi állapotokhoz. A költő maga is előfizetője volt a lapnak, amely általában rendszertelenül és késve érkezett meg hozzá. Még ősszel is egyik barátjának kölcsönadott példányát olvashatta csak.)³⁴ A felháborodott Berzsenyi azonnal hozzákezd a válasz megírásához, melynek első változatával (egy Kazinczyval történt gyors levélváltás után)³⁵ az év végére el is készül, s felküldi azt a pesti szerkesztőségnek.

Fejérék ezt az írást a beérkezett munkák lajstroma szerint³⁶ 1818. április 4-én vették kézhez (iktatták?). Az antirecenziót a bevett szokás szerint két szerkesztőségi tagnak kellett (volna) lektorálnia. A szerkesztőségi jegyzőkönyvek hiányossága miatt nem tudhatjuk, kik voltak az első lektorok.

A szerkesztőség igen hamar meghozta döntését, amelyet Teleki József feljegyzésében ismerünk: „Nem lehet ugyan

adja Berzsenyi válaszát (Észrevételek Kölcsey recenziójára. T. GY. 1825. IX. 98–130.), azt is csak a Megcáfolások és Igazítások rovatban hozza, s ez, mint mindig, azt jelenti, hogy a szerkesztőség elhatárolja magát a cikktől.

³⁴ *KazLev* XV. 312.

³⁵ *KazLev* XV. 331., 341.

³⁶ A Tudományos Gyűjtemény számára beküldetett, kinyomtatott és visszaküldetett Értekezéseknek Recenzióknak Tudománybéli Jelentéseknek s. t. e. f. feljegyzése. 1817. 1818. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3.

tagadni, hogy Berzsenyinek, ezen kellemetes költőnek neve alatt akármi tsekély sorok-is Tudományos Gyűjteményünknek nem kis dísz adnának és hogy ezen antikritikában sok szép, helyes és gyeniális gondolatok foglaltatnak; de mégis az abban előforduló számos sértegető kifejezések, és az egész munkának polémiai eránya annak felvételét tilalmazzák, az általa adandó rossz példa a más hasonló foglatú antikritikáknak visszavetésében kezeinket megkötvén. – Egyébaránt annak kiadását hosszúsága-is majdnem lehetlenné teszi, köteteinkbe a más nevezetesebb tárgyak tekintetéből tsak egy kis szeletke mérettetvén ki az antikritikák számára. Melyre nézve azt a szerzőnek oly kéréssel ítélem visszaküldendőnek, hogy azt újra által nézván, tulajdon ítélete szerént minden keményebb szemét sértő kifejezésektől szorgosan megtisztítván, vagy jóval megrövidítve, vagy inkább egy értekező mint antikritikai formába öltöztetve, hogy így az értekezések közé vétethessék fel.”³⁷ A Telekire mindig oly jellemző kimért és udvarias fogalmazás ne tévessen meg bennünket. Egyértelmű és határozott elutasítás ez. A szerkesztőség – számos fenntartása ellenére – Kölcsey, azaz a kritika mellé állt. A határozott szerkesztőségi állásfoglalást elősegítette egy olyan nagy jelentőségű tény, amely addig ismeretlen volt irodalmi életünkben: ugyanis *a közönséget érdekelni kezdte a kritika*. Mégpedig olyan mértékben, amelyet a szerkesztők nem hagyhattak figyelmen kívül. Jellemző a megváltozott helyzetre, hogy Trattner éppen ekkoriban írja Kazinczynak: műveiről recenziót kíván készíttetni Horvát Istvánnal, talán akkor jobban fogynak.³⁸ S ez az oka annak is, hogy a pesti szerkesztőség szinte rímánkodik a fővárosból eltávozott Kölcseynek, folytassa kritikai munkásságát. „Mindennel bír ez a Tudományos Gyűjtemény – írja neki Vitkovics 1818. február 19-én –,

³⁷ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (a továbbiakban: Ráday-Könyvtár) Szemeretár. 7. kötet. Nr. 45.

³⁸ *KazLev* XV. 243.

csak egygyel nem, tudniillik dolgozó tagokkal. Annyi a disponens, mint a fűszál; de az operátorok kívántatnak. Ha így megy, eláll, mint a száradtpataki malom. Téged általam kérnek, hogy kritizálj, recenseálj. Kérlek hát, ha kérelhetetlen nem vagy, felejtsd el bűnünket, és irgalmazz minékünk a te irgalmaddal, hogy el ne vesszünk bűnünkben, és azt ne mondja ellenségünk: nem segít Istenünk.”³⁹ Mondhatnánk: Vitkovicsot baráti szálak fűzték Kölcseyhez,⁴⁰ véleménye talán nem is tükrözi az egész redakcióét. Ez azonban nem így van. Bizonyosságul idézzünk egy 1817. május 20-án kelt levelet:

„Kedves Barátom!

Mivelhogy Te Pested elhagytád anélkül, hogy szerencsém lehetett volna Tőled elbúcsúzni, kéntelen vagyok soraink által barátságunkat fentartani; Legelőbb is arra kérlek kedves Barátom! engedj Tudós Urak kívánságainak és *hagyd el Berzsenyi Recenziójában ami nemzetünket serti*, iszen tudni való, hogy nekünk poétáink voltak és a Rácz litteratura csak feljül nem haladta a miénket; Intézetünk ez által igen sokat vesztené, mert az olvasóknak legnagyobb része ezért haragudna, és nem segítenék igyekezetünket, pedig mennyi hasznot nem hajthat ez a Tudományos Gyűjtemény, ha több esztendeig folytatódik. — Az olvasók száma már annyira nevededik, hogy e holnap vége *felé már 560 előfizető léssen*, és mivelhogy napról napra szebb darabok belé menek, Esztendő végéig szinte Ezerre felviszem, még eddig mindennütt köz kedvességet nyert, az következő darabok mindenik 10 árkusból állani fog, e mellett még portrékat és Rendeket Csinos réztáblákban vésve és illuminálva adunk. —

Második kérésem arra megyen, hogy Te vagy Értekezéseket vagy Recenziókat dolgoznál, legalábbis egyet mostan.

³⁹ Vitkovics: *I. m.* 75.

⁴⁰ Sőt, üzleti szálak is, hiszen ő volt a Kölcsey-család pesti ügyvédje.

Pesti vásárkor felküldenéd, mert bizony a nélkül, hogy én neked hízelkedjek, meg kell vallanom, Recenzióid mindenütt dicsértetnek, kiki csak azt mondja, bár Kölcsey minden darabhoz egy nehányat készítené: engedj tehát kedves barátom Hazánkfiái kéréseknek, dolgozzál a mit akarsz, és meg ne vesd kérésünket. Addig is, míg felelettel megszerencséltesz, csakoll hú barátod, Trattnered.”⁴¹

Trattner levele nemcsak ahhoz szolgáltat adalékot, hogy milyen hosszú ideig tartott a Berzsenyi-kritika megrövidítése körüli harc (Kölcsey már májusban is azt írja Kazinczynak: „... az álmodott sértegetéseket engedném elhagyni! de én nem, édes Uram Bátyám! de én nem!”),⁴² s nemcsak arra bizonyíték, hogy immár megváltozott a közönség hozzáállása, igénye, azaz többé-kevésbé maga a közönség is, hanem azt is megmutatja, hogy a szerkesztőség tökéletesen tisztában volt Kölcsey kiemelkedő tehetségével, s azzal a veszteséggel, amelyet számukra távozása jelentett. Sokáig reménykedtek visszatérésében, újbóli jelentkezésében, s ezt a lehetőséget a közhiedelemmel ellentétben Kölcsey sem zárta ki egészen. Igaz, az egyik lasztóci levelében⁴³ azt írja Kazinczynak, nem küld több cikket a Tudományos Gyűjteménynek, amíg ott Horváték a hangadók. Ám ugyanekkor, valószínűleg éppen Lasztócon,⁴⁴ hozzákezd egy Daykáról szóló kritikának. (Ez, árulkodó módon ezekkel a szavakkal kezdődik: „A poétai geniet, mind minden más geniet a világon, közönséges regulák által meghatározni nem lehet.”,⁴⁵ bizonyítva, hogy zseni-elméletét a Berzsenyi-kritika után felülvizsgálni igyekszik.) Ebben az időben tájékoztat arról is, hogy Virág művészetét készült megbírálni.⁴⁶ Kölcsey tehát hosszú belső vívódás után fordít hátat a kritikának (és ami ugyanazt

⁴¹ Ráday-Könyvtár. Szemeretár. 7. kötet. Nr. 24.

⁴² *Kölcsey Ferenc minden munkái*. Bp., 1887^a. 173.

⁴³ Vö. 28. jegyzet.

⁴⁴ Kerecsényi: *I. m.* 65.

⁴⁵ Ráday-Könyvtár. Szemeretár 7. kötet. Nr. 41.

⁴⁶ Kölcsey: *I. m.* (1975) 971–972.

jelentí, a Tudományos Gyűjteménynek, mert hiszen ekkoriban hasonló jellegű orgánúm nem volt több), s ebben jelentősebb szerepet játszott saját sorsának alakulása, mint a közönség vagy a pesti szerkesztőség „ellenállása”.

Ha már a lasztóci leveleket említettük, érdemes talán felfigyelni arra a tényre, hogy minden negatív tapasztalata ellenére milyen erősen hatott Kölcsey gondolkodására a pesti „újságíróskodás”. A Kazinczyhoz címzett három levél⁴⁷ a klasszicizmussal és az addigi mesterrel való szakítás dokumentumaiként szokás számon tartani.⁴⁸ Holott ekkor még Kölcsey nem egy tudatosan kimunkált és elfogadott nemzeti romantikus eszmerendszer talajáról utasítja el Kazinczy artistikusan szélsőséges, arisztokratikus nyelvújítását és fordításezsményét, hanem kizárólag a Pesten szerzett társadalmi, „irodalomszociológiai” tapasztalatok birtokában. Kölcsey sehol sem állítja, hogy eredeti művek magasabb rendűek volnának a fordításoknál (sőt tudjuk, éppen ellenkező a véleménye);⁴⁹ egyszerűen leszögezi, hogy a közönség most eredeti műveket kíván, és az író nem teheti meg többé, hogy semmibe vegye a közönség igényét. Korszakalkotó felismerés ez, amelyhez éppen a Tudományos Gyűjtemény segítette hozzá. S azon már nem csodálkozhatunk, hogy éppen a korszak legtehetségesebb, legműveltebb irodalmára jutott erre a gondolatra, aki élete végéig képes maradt saját eszméinek revideálására, továbbfejlesztésére, az új és új korkérdések megválaszolására.

⁴⁷ Uo. 965–975.

⁴⁸ Fenyő István: *Haza s emberiség*. Bp., 1983. 183.

⁴⁹ Kölcsey: *I. m.* (1975) 971.

FORUM

EMLÉKEZÉS PÁNDI PÁLRA

Még egy éve sincs, hogy eltávozott körünkől. Szomorú kötelességem volt több ízben is szólni, írni személyéről, pályájáról, szűkebb és szélesebb szakmánkban vállalt szerepéről, tevékenységének summáját mérlegelve. Bizonyos, hogy mint akkor, most is hiányzik még a távlat, a mérleg készítésének még nem jött el az ideje. Dinamikus egyénisége s a szüntelenül változó kor, amelyben élt, a viták, melyeknek szereplője volt, a tőle képviselt nézetek, az azokhoz való eltérő viszony: megannyi olyan tényező, melyeknek utóhatása ma is eleven erővel érvényesül, szélesebb körű, egymásnak feszülő mozgások közepette. De talán éppen ez a körülmény teheti szükségessé, hogy egy pályakép vázlatának néhány elemét ez alkalomból rögzíteni megkíséreljük.

Társaságunk mostani ünnepi ülése indokolhatja, hogy Pándi Pál sokirányú tevékenységéből irodalomtörténeti munkásságát helyezük előtérbe. E szándéknak csak formális oka, hogy Pándi Pál induló fiatal szakemberként egy ideig a Társaság agilis titkára volt, majd néhány évvel később néhány esztendőn át a főtitkári tisztséget is betöltötte. Az igazi ok, amely miatt az irodalomtörténészre irányítanám a figyelmet, az a meggyőződés, miszerint Pándi Pál tevékenységének alapja a tudományos munkásság volt, amely az igen hatásos egyetemi oktatói munkával kiegészülve gondolkodásának, nézeteinek meghatározó rétegét alakította ki. Ezek sorában is első a történetiség elve, ha úgy tetszik normája, az a követelmény, hogy a művészet, a kultúra, az ideológia minden kérdését, jelenségét, produktumát a történeti fejlődés összefüggésrendszerében vizsgálja és

ítélje meg. Ehhez az elvhez mindvégig ragaszkodott, eleinte széles körű egyetértésre támaszkodva, utóbb mind keményebb s még később mind kevesebb sikert ígérő harcot folytatva megkérdőjelezése ellen.

Külön kellene említenünk a realizmus ma már némileg összebonyolódott problematikáját, melynek egyfajta értelmezéséhez Pándi Pál, csakúgy mint a történeti szemlélethez, élete végéig ragaszkodott. Kedvetlenül olvasom azokat a mindinkább szaporodó véleményeket, melyek mindenfajta realizmust, mint a normatív szemlélet meghaladott produktumát a múlt emlékei közé sorolják. Az a tétel is szinte evidenciaként bukkan fel, miszerint a lineáris idő és a kauzalitás fogalmainak sincs helye az emelkedettebb tudományban, noha ezek életünk kiiktathatatlan keretét alkotják, s megszűnnénk gondolkodni nélkülük. Úgy tetszik, hogy téreinken, Kelet-Európában időnként egy sajátos ingamozgásnak lehetünk tanúi a szellemi értékek világában, a tegnap uralkodó állítása a ma tagadását készíti elő, sőt kényszeríti ki, az integratív, összefoglaló gondolkodásnak pedig alig vannak esélyei.

Úgy vélem, hogy efféle teoretikus töprengés helyett célszerűbb egy ilyen fontos alkotói pálya esetében, mint Pándi Pálé, azt a logikát keresni, melynek vonalán munkássága haladt és fejlődött, teljesedett. Irodalomszemlélete tengelyében már a kezdeti szakaszban a korreláció állt, az tudniillik, hogy az irodalom végső fokon az irodalmon kívülinek, a történelemben és az általános, a társadalomban realizálódó emberi cselekvésnek koncentrált reflexiója, aktív és passzív értelemben egyaránt. Természetesnek vehető, hogy mindez meghatározott történelmi feltételek között kristályosodott ki, olyan társadalmi és eszmei mozgások közepette, melyek erőterében maga is élt, vitázott, dolgozott. A negyvenes évek végének és az ötvenes évek első felének persze megvan a maga intenzív befolyásoló, részben eltérítő hatása. Ezek nyomai, mint annyi másén, Pándi munkáin is észlelhetők.

Az ilyen hatások konstatálása és kiszűrése magától érte-

tődő előfeltétel. Ezt elvégezve meglehetősen közömbösnek tarthatjuk azt a körülményt, hogy az ötvenes éveknek Petőfi volt a költői példaképe, s ebben a költészetben látta a kultúrpolitika összpontosulni azt a népszemléletet s költői magatartást, amelyben a maga politikai jelenét és jövőjét is stilizált formában megtestesülni látta, illetőleg látni akarta. Nem kétséges, hogy az úgynevezett fényes szelek nemzedéke követte ezt a példát, s a maga szellemi hazáját éppen a reformkorban megtaláló fiatal Pándi oly sokakkal egyező hitével a kijelölt példában feladatot is tételezett, egy nagy-szabású munka elvégzésének kötelességét. Ám semmiképpen sem igazolni akarta a példát csupán: széles körű kutatásai, saját módszertanának kialakítása során olyan eredményekhez jutott el, melyek szemszögéből másodlagos a motiváció szerepe, s a tőle rajzolt Petőfi-kép a keletkezés szűkebb időszakán és eszmei környezetén túl is érvényes tudományos teljesítmény.

A Petőfit tárgyaló monográfia, helyesebben annak első fele lényegében az ötvenes évek végére készült el. Filológiai apparátusa, a számtalan új megfigyelés és adat, körültekintő érvelése egyként arra vallanak, hogy Pándi célja nem az volt elsősorban, hogy az elődöket korrigálva, velük (így Horváth Jánossal) higgadtan és tiszteletteljesen vitázva megírja a soron lévő marxista „értékelést”, ahogy a szakmai zsargon akkoriban e tevékenységet jellemezte, hanem megfogalmazza, s korántsem mellékes célként a progresszív költészet feladatait, történelmi lehetőségeit, küldetésének etikai jellemzőit, viszonyát a társadalomhoz és politikai cselekvéshez. Ebben egy markáns, s éppen a reformkorban megfogalmazódó, s Kelet-Európában időnként újra fogalmazódó tradíciót követett, melyet egyébként a maga idejére vonatkozóan is lényegi változtatás nélkül érvényesnek tartott.

Petőfi költészete — Pándi Pál értelmezése szerint — egy hosszabb folyamat betetőzése, amelyben a korabeli progresszió csakúgy, mint egy érlelődő törekvés, a népiesség, mely benne egy plebejus tartásban nyilvánul meg, az európai

eszmékkel egyidejűleg a romantikán át egyfajta lírai realizmusig sajátlagosan helyi-nemzeti, de egyúttal internacionális érvényességű tartalmakat fogalmaz meg, összegezve és megújítva a költészet eszközeit. Költői forradalmat visz végbe egy készülődő társadalmi forradalom atmoszférájában. Pándi e jelenségeket nem pusztán az ideologikumban ragadja meg, az első pályaszakasz rajza erre egyébként is kevésbé lenne alkalmas, hanem a költői tehetség, a magatartás, a személyiség magvában rejlő és kibontakozó etika mozdulatait figyeli, s a költői stílus tartományát is ezekkel a személyiségjegyekkel hozza kapcsolatba. Nem hallgatja el a kétségeket, a költőben feszülő ellentmondásokat sem, nem előregondolt téziseket akar igazolni, a precíz elemzéseken keresztül keresi igazságait.

Alap gondolatai közé sorolható a progresszió, a baloldali eszmék történelmi folyamatosságának feltételezése. Itt, a Petőfi-monográfiában e körülmény még erőteljes, noha egyelőre igazolatlan meggyőződés. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a plebejus tartás irányában Pándinak voltak illúziói is, ide vonatkozó élményei inkább voltak irodalmiak, mint valóságosak. Ez a tény azonban nem csökkenti azt a mindenképpen lényeges megfigyelést, hogy a szociális szféra iránti felelősségnek, a társadalmi igazságosság iránti érzéknek ténylegesen van történelmi folyamatossága, s éppen a reformkor mutathat fel ebben a vonatkozásban nagyon is meggyőző példákat. Kutatásai e felismerés nyomán ebbe az irányba fordultak, így a Petőfi-monográfia befejezése helyett egy látszólag ettől eltérő téma feldolgozására vállalkozott, amely azonban gondolati lényegét tekintve nagyon is szorosan kapcsolódott Petőfi-kutatásaihoz.

Arról a nagyon is időszerűnek érzett kérdésről van ugyanis szó, hogy a progresszió folyamatossága mennyiben táplálkozik a belső nemzeti-társadalmi fejlődésből, illetőleg milyen mértékben engedelmeskedik külső impulzusoknak? Teljességgel nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésfeltevésben benne rejlik a mindenkori magyar glóbusz közegellenállása

a megszokásokat, a tradicionális életformákat, a provinciális valóságot feszegető eszmékkal szemben. Úgy is fogalmazhatnók, hogy Petőfi forradalmi radikalizmusa nem pusztán véletlenszerű, egyetlen (vagy mellette néhány hasonlóan gondolkodó) személy képviselte világlátás eredménye, hanem egy meglehetősen széles, önmagában is tagolható réteg világnézeti-szociális tájékozódásának egyik, noha zseniális megnyilvánulása. Így tehát a *Kísértetjárás Magyarországon* című vaskos eszmetörténeti monográfiát olyan terjedelmes kitérőnek tekinthetjük, amely egyszerre világítja meg Petőfi költői állásfoglalásának eszmei hátterét s a szociális érzékenységnek a magyar szellemi életben tapasztalható mozzanatait, az ezekre vonatkozó dokumentációt. A tárgyalt gazdag és szerteágazó anyag, melynek értelmezését egyébként viták is kísérték annak idején, azt mindenképpen igazolja, hogy a reformkorban a centralistáktól, a liberálisoktól kezdve a radikálisokig, a hasznosságelvű gazdasági tanoktól a szociális utópiáig a progresszív gondolkodás számos árnyalata megjelent hazánkban, s ezek nem csupán az ismerkedést szolgálták, hanem beépültek a különböző reformgondolatok, a forradalmi indulatú társadalomkritika eszmerendszerébe. Tehát tömören: a magyar tudományos gondolkodás, sőt az irodalom e problematikát magáévá tette, s nagyon is komolyan feldolgozta.

Úgy vélem, hogy mint Pándi minden művében, az itt kifejtett gondolatmenet valamiképpen összefüggött annak igazolásával, hogy nemcsak az utópisztikus szocialista eszmék s általában a baloldali, társadalomcentrikus világlátás, hanem a tényleges, az úgynevezett létező szocializmus is szerves, a magyar viszonyokban gyökerező, internacionális meghatározottsággal ugyan rendelkező, de végső fokon belső viszonyainkból kifejlődő organikus társadalmi alakulat. Így tehát a történelmi előzmények nem pusztán valamiféle előképként foghatók fel, melyekre lelkesítő példaként hivatkozni lehet, hanem gondolatilag is érvényes, valóságos, hatékony eszmék, amelyek a magyar fejlődés sajátosságai kö-

vetkeztében nem vagy csak korlátozottan juthattak kifejezésre, igazi megvalósulásuk a jelenkor társadalmában válik lehetségessé. Ebben az értelemben kereste az igazi, a mai, de egyben történelmi küldetésének kereteiben is valószerűen megmutatkozó, igazi Petőfit, s ez a meggyőződés indokolja a korai forradalmiság természetének tőle nyújtott elemzését, történeti folyamatosságának tételezését.

Hogy ez a gondolat milyen mértékben foglalkoztatta, az kivüláglík egy másik kerülőből, melyet tisztázása érdekében tett, a tőle „elsüllyedt irodalom” néven emlegetett szocialista költészet, lényegében a két világháború közötti féllegális-illegális szocialista irodalom értékeinek felmutatása érdekében. Ezt afféle hiányzó láncszemnek tekintette, felderítését pedig irodalomszemléletének lekerekítése szempontjából érezhette fontosnak, s voltaképpen így vált teljessé a progresszív irodalom fejlődésének történetileg megalapozott fejlődésmenete, mely számára mindenfajta értékítélet kiindulópontja volt.

Szükségtelen emlékezetünkbe idézni ama négy évtized társadalmi megrázkódtatásait, melyekben sokunknak része volt, s azokat a tanokat, melyek éppenséggel nem voltak zavartalanul összeegyeztethetők koncepciójának egyes lényegi elemeivel. Ám az ő meggyőződése arra a voltaképpen egyszerű formulára vezethető vissza, miszerint a szocializmus lényegi tulajdonságai, történeti küldetésének alapelemei minden vonatkozásban, a társadalmi-politikai és a szellemi szférát egyként beleértve, alkalmasak egy minőségileg magasabb szintű társadalom létrehozására. Maga arra törekedett, hogy a tőle is ismert, megszenvedett konfliktusokon, csalódásokon felülemelkedve tehetségét ennek szolgálatába állítsa. A történelem azonban nemcsak valami nagyívű folyamat, gyakorlati ütközések terepe is, így az a szervező-kulturpolitikai tevékenysége, kritikai, publicisztikai munkássága, mely egyébként tudományos munkásságából táplálkozott és szemléletileg azzal minden lényeges kérdésben összefüggött, elvi és személyi ütközésekbe is torkollott, melyben jól-

lehet sebeket osztott, de utóbb, az idők elnehezültén mindinkább kapott. Személyiségén ez utóbbiak mély nyomokat hagytak.

Pedig az olyannyira szeretett reformkor mint többek, úgy az ő számára is aranykornak tetszett, olyan szellemi és etikai értékek tárának, melyből a jelen és a jövő bőven méríthet. Egyik kedvenc fogalma az emelkedő nemzet képzete volt, az erők, a jogok kibontakozásának, a távlatos, az anyagi és a szellemi gyarapodásra irányuló munka gondolati tartománya. Volt-e ebben a meggyőződésében valami makacs hit, s a valóságos gondokkal, bajokkal, bűnökkel összevetve valamiféle utópia? Bizonytal volt, de csak annyi, amennyit bármely típusú történelmi optimizmus magának igényelhet. Politikai realizmusa győzte meg arról, hogy tengernyi munkára, végtelen türelemre, akarat-koncentrációra van szükség az eszmény valóra váltásához. E meggyőződésnek és tapasztalatnak megfelelően alakította ki a maga axiológiáját, értékét, melyet irodalomra vonatkozó nézeteiben is érvényesített. Ennek viszont kétségkívül határozottan megrajzolt körvonalai és határai voltak.

Közösségi értékek köré szerveződtek. Az individualitás, persze a megfelelő művészi áttételen keresztül, mint önmagát társadalmi értelemben megvalósító, igazoló vagy éppen séggel mint ebben a vonatkozásban elbukó lény jelenik meg: teljességgel nyilvánvaló, hogy a megfeleltetéseknek ezzel összhangzó etikai koncepciójával együtt olyasfajta realizmus-felfogásban összegeződött szemlélete, mely Lukács György tanításainak lényegéhez áll a legközelebb. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az olyan típusú megközelítéseket, melyek ettől radikálisan eltértek, idegenkedve fogadta. A strukturalizmusban, szemiotikában s egyéb elemző módszerekben inkább eltérítő elméleteket látott, s annak fenntartásából kiindulva, miszerint ezek elvben integrálhatók egy történeti látásmódban, veszélyeiket érezte át inkább, hazai, hullámokban történő jelentkezésük aggasztotta. Ugyanígy, noha elfogadta létjogosultságukat, perifériális jelentőségűnek tar-

totta az örök emberi kategóriájába foglalható, de lényegében a szubjektív szférához sorolt léthelyzeteket, az ezt megjelenítő művészetet nem tartotta meghatározó jelentőségűnek.

Az itt jelzett kérdések, eltérő hangsúlyokkal, örök, s valószínűleg eldönthetetlen vita tárgyai. Az viszont bizonyos, hogy Pándi Pál irodalomfelfogása logikus, jellegzetes egészet alkotott, mely lényegében két nagy pályaszakaszban alakult ki. Az ötvenes években a Petőfi-monográfia munkálatai kapcsán, a hatvanas években pedig, amely kiváltképpen termékeny pályaszakasznak minősíthető, kiérlelt, bizonyítékokkal alátámasztott munkásság princípiumainak összefüggő rendszerévé kristályosodott. S noha ritkán, s akkor is közírói formákban foglalkozott kifejezetten elméleti kérdésekkel, minden írásából és megnyilatkozásából határozott, gondosan lekerekített állásfoglalás világott ki. Ezekben az elvi igényesség éppúgy jelen volt, mint a szélsőséges kijelentésektől való mindenkori idegenkedés.

Irodalmon kívüli tényezők következtében is, a nézetek és vélemények fokozódó pluralizálódása idején a kultúr- és a tudománypolitika centralizált pozícióinak változása időszakában Pándi Pál tevékenységi köre némiképp leszűkült, helyzete, következetes magatartásának következményeképpen megnehezült. Elképzelései helyességének több oldalról, noha inkább csak rejtetten bekövetkező kétségbe vonása, s a mindezekhez társuló szubjektivitás, indulat fájdalommal és nehezen leplezhető csalódással töltötte el. Reformkori eszményei is segítették abban, hogy céljait ne adja fel, számára a politikai, a kulturális közélet, a modern irodalommal való kapcsolat továbbra is parancsoló szükségesség maradt, e területen mindvégig továbbra is dolgozott.

Irodalomtörténészként, ebben a minőségében, pályakezdése óta a határozott vonalvezetés, szilárd értéktudat jellemezte, ami a kutatás, a filológiai aprómunka iránti vonzalmával társult. Itt aztán sohasem engedte át magát úgynevezett kedvenc gondolatoknak, minden tényezőt sokszorosan mérlegelt. A távlat és a részletek gondos, lehetőleg hiányta-

lan összevetésére vállalkozott. A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulója táján fordult Katona József, szorosabban a Bánk bán körüli kérdések felderítése felé. Eleinte nem is volt teljesen világos a szándéka, többen úgy véltük, hogy ebben ama „klasszikus” témára lelt, amely tradicionálisan vonzotta a neves irodalomtörténészeket, s kimondatlanul is a Bánk bán valamilyen másfajta megközelítése a jelesebbek szakmai tisztelgésének gesztusa volt. Ama vitatott ötödik felvonás becsületének helyreállítása, melynek tartama alatt, úgyszintén klasszikus megfogalmazás szerint, a publikum egy része felöltőjéért és kalapjáért a ruhatárba siet, mindenképpen mélyenszántó és bravúros elemzés révén sikerült Pándi Pálnak. Minden kétséget persze aligha oszlatott el, de ilyesmi vitakérdés esetén a mi szakmánkban még senkinek a gyakorlatában nem fordult elő.

Amikor már úgy véltük, hogy Pándi e maga elé állított feladatot megoldottnak tekinti, valójában nem hagyott fel ez irányú kutatásaival, sőt éppenséggel a Bánk bán drámai környezetét vette szemügyre. Aprólékos filológiai műgondtal, akribiával tette vizsgálat tárgyává a tízes évek népszerűnek és ismertnek aligha mondható drámatermését, minden lehetséges módon keresve azt a problematikát, amely a reformkorban fog majd érett formában felbukkanni. A leghalványabb nyomoknak is van jelentősége vizsgálataiban, s amennyiben ezek nem árulkodnak magukról nyilvánvaló módon, közvetett bizonyítékokhoz nyúl, újra és újra ellenőrizve, latolgatva ezeket. Mondhatni, hogy kutató-filológusként valósággal lubickol a témában, s komplex elemzései arra vallanak, hogy magáévá tette a legkifinomultabb módszereket, noha ezeknek nem ad nevet valamely latinos végződéssel ellátva. Ezzel talán akaratlanul is példát adott arra, hogy miként képzei el a korszerű szövegelemzés metodikáját.

Nem tudhatta természetesen, hogy ezek a munkálatok az ő „őszikéi”. Ám abban, ahogy közéleti kötelességei teljesítése mellett e témába mintegy visszavonult, bizonyára van

egyfajta szellemi menedékkeresés a megtapasztalt csalódások ellenében. Az igazi és legfőbb ok azonban munkásságának, főbb eszméinek a kezdetek, a részletek felől való igazolása és ilyen értelmű lekerekítése. Beilleszkednek ezek a kutatások a reformkori mentalitás keletkezéstörténetének tőle rajzolt folyamatába, és igazolni törekednek azt az aprólékos vizsgálódások szférájában is. Így tehát, mondhatjuk, Pándi Pál irodalomtörténeti munkássága, noha idő előtt szakadt meg, korántsem töredékes, hanem teljes értékű, immáron lezárt életmű.

Tudjuk, hogy a halál, s még inkább a korai, a váratlan, szemlélődésünk révén valamiféle metaforikus jelentéssel bővül. Mintha nemcsak a személy távozna körünkől, hanem ezzel együtt egy korszak is lezárulna, melyet képviselt és amelyet tevékenységével gazdagított, amelyben vitái lezajlottak, s személyisége rokonszenvet keltett vagy ellenkezést váltott ki. Tevékenységének jelentőségét, gondolatainak súlyát az is bizonyítja, hogy lehetett ugyan különböző módon közeledni ezekhez, de közömbösen elmenni mellettük aligha. Neve, munkája, műve része egy hosszú korszak művelődésének, szellemi életének. Irodalomtörténeti munkái tartósan hivatkozási alapként fognak szolgálni, gondolatainak oly pontosan kifejtett rendszere jellemezni fog olyan időket, melyeket történeti korszakként fogunk emlegetni: megismeréséhez és megértéséhez Pándi Pál írásai bizonyosan nélkülözhetetlenek. A szüntelen szellemi jelenlét életformája volt. Most, nehezülő időkben oly jó lenne megkérdezni tőle: hogyan tovább?

WÉBER ANTAL

OLTVÁNYI AMBRUS EMLÉKE

Megilletődve értesültem arról, hogy idén rám esett az Oltványi Ambrus Alapítvány kuratóriumának választása. Egyrészt mert nagyon is tudatában vagyok eddigi munkám

kezdetlegességének, s igazi feladataim küszöbén ez a megtisztelő jutalom legföljebb előlegezett bizalom jele lehet. Másrészt, s legalább ennyire, e díj alapítójának személye miatt, akit ismerhettem, aki engem is, mint oly sokunkat, első írásaim megjelenésétől kitüntetett figyelmével, s akinek emléke *azóta*, riasztóan korai halála óta fogva tart. Mindig szerettem volna elmondani, mit tett értem, s tesz mindmáig; hadd használjam fel tehát e néhány percet arra, hogy húga, egykori kollégái és barátai körében, az ő szeretett XIX. századának kedvelt műfaját választva: rövid emlékbeszédben idézzem föl, ki volt, s számunkra ki marad Oltványi Ambrus.

Egy jelképes mélyülő epizóddal szeretném kezdeni. 1981-ben megjelent egy hatalmas gyűjtemény Erdélyi János filozófiai és esztétikai írásaiból, *A magyar irodalomtörténetírás forrásai* sorozatban, a szakmánkban naponta használt *Fontes . . .*-ban, amelynek egy korábbi kötete, Bajza József és Toldy Ferenc levelezését tartalmazva, 1969-ben Oltványi Ambrus szakavatott gondozásában látott napvilágot. Erdélyi addig hozzáférhetetlen jegyzeteire kíváncsian, elvállaltam az új kötet recenzióját, ám miközben végigcéduláztam, nemcsak a sárospataki filozófus gondolkodói függetlensége iránt nőtt tovább a tisztelem, hanem a kiadványt előkészítő filológusi munka iránt is. Egyetlen példát erre: mindannyian tudjuk, mit jelent, ha egy 1115 lapnyi, nagyalakú, 98 íves kritikai kiadásban mindössze két azonosítatlan idézet vagy utalás akad! Ha nem olvastam volna a 903. lapon, hogy a kötetet sajtó alá rendező T. Erdélyi Ilona köszönetet mond Oltványi Ambrusnak, „aki értékes tanácsaival, kiegészítéseivel, valamint eligazító megjegyzéseivel sokat segített”, akkor is tisztában lettem volna a belső címlap hátoldalán meghúzózó *Lektorálta Oltványi Ambrus* jelentőségével. Mert védjegy volt már ez a három szó, a minőség garanciája; nemhiába akarták őt annyian megnyerni készülő könyveik hivatalos vagy nemhivatalos lektorául. Amikor tehát recenzióm vége felé leírtam, hogy a „kritikai kiadások sorában (. . .) filológiai tekintetben is előkelő helyet vívhat ki magának ez a

gondos munka”, méltányosnak tűnt hozzátenni, hogy ez „a kötet lektorának, Oltványi Ambrusnak is érdeme”. És ide illesztettem be, zárójelben, azt a mondatot, amelytől most az ő egyedi értékeinek mibenlétéhez próbálok eljutni. Így szólt: „Lassanként megszokjuk, hogy elengedhetetlen kelléke ő a színvonalas kritikai kiadásnak.”

A recenziót leadtam, teltek a nyomdai átfutás gyanútlan hónapjai, mígnem egyszer csak az *Élet és Irodalom* lapjairól bekeretezett írás meredt rám: Sükösd Mihály torokszorító búcsú cikkéből meg kellett tudnom, hogy akkor már egy hete, azaz 1983. szeptember 30. óta mindenfajta filológiai munka végérvényesen elvesztette ezt a hűséges támaszát. Amikor azután megkaptam a recenzió korrektúráját, az ItK 1983. évi 6. számából, de már 1984-ben, tudván, hogy ő nincs többé, s megérezvén a holtak zavarba ejtő kiszolgáltatottságát, szemet szúrt az elismerésnek szánt mondatban az a „kellék”. Kétségek közt, felhívtam Oltványi Ambrus egy barátját és tisztelőjét, egykori tanáromat, hogy nincs-e e szóban némi szándékolatlan lekezelés, s nem volna-e jobb valami másra, például „szürke eminenciásra” változtatni. Nem, hangzott a megnyugtató felelet, hiszen a szürke eminenciás lappangó becsvágya mindig az, hogy ha a háttérből is, de azért érezhetően ő irányítson, Ambruska pedig valóban nem vágyott többre, mint hogy kelléke legyen egy-egy jó ügynek, igénytelenül és szinte észrevétlenül ami saját személyét illeti, a rejtett vezérszerep akár leghalványabb ambíciója nélkül.

Nos, igen, ha hinni tudnánk még abban, hogy minden jellemnek van egy faculté maitresse-e, uralkodó jellemvonása, mely maga alá rendeli és elrendezi az összes többi, s ezért a személyiség megértéséhez kulcsként szolgálhat, akkor az övét a személyes ambíción való felülemelkedés képességében jelölném meg. Hiszen enélkül hogyan is telhetett volna idejéből arra, hogy mindent elolvasson, amit írtunk, meghallgasson, amit felolvastunk? Ha nem tekintette volna magától értetődőnek, rá jellemző jóhiszeműséggel, hogy kollégái is

ugyanígy képesek felülemelkedni a személyesen, akkor hogyan is mondhatta volna szemébe mindenkinek, sokszor kéretlenül és mindig megvesztegethetetlen szigorral, mi és miért tetszett, mi és miért nem tetszett neki a szóban forgó recenzióban, tanulmányban, könyvben? Ha személyes sorsa várható alakulásával szemben nem tudott volna távolságot tartani, megkockáztatta volna-e, hogy klikkeken kívül, intézmény védelmébe sem húzódva, a szellemi szabadfoglalkozásúak módjára él? Ha úgynevezett karriert akart volna befutni, kerülte volna-e, bármilyen kibúvóra hivatkozva, hogy látványosabb és nagyobb presztízsű feladatba kezdjen textológiai munkák helyett, amelyekkel a világ szemében csak bukni lehet, emelkedni nem? Végül, de talán mindezek fölött, hogyan viselhette volna el, személytelenség nélkül, a magányt?

Mert nem nehéz elképzelnünk, hiába viselte póztalanul és titkolta mesterien, milyen egyedül lehetett. Voltak persze rokonai és barátai, akik szerették s akiket szeretett; voltak kedves auktorai, bármikor leemelhetők, könyvtára polcain. De betegséggel eljegyzett sorsában akkor sem osztozhatunk volna, ha esetleg ő maga kéri, s nem válaszolja minden érdeklődő kérdésére, ráadásul meggyőző derűvel, hogy ő mindig jól van. Milyen erőre lehetett szüksége pedig, hogy ilyen egyenletes nyugalommal viselje, és tevékeny szellemi élete gazdagságával feledtesse a gyermekparalízis testi nyomorúságát! Ezt az erőt nem meríthette a túlvilág ígéretéből, hiszen barátjától tudjuk, nem hitt az *odaát* létezésében. A személyesen való evilági felülemelkedés azonban erőt adhatott neki az önfeledt egészségesek közül kirekesztő sors kényszerű magányához. Ahogy szakmánk klasszikusa, Horváth János írta egy fiatalkori levelében, 1913 tavaszán Szekfű Gyulának: „Paradoxon: az egyedüllét, a morális és filozófiai magány a legteljesebb személytelenség a világon. Egyedül csak az tud lenni, aki magával nem törődik.”

Oltványi Ambrus nem törődött magával; pontosabban: nem magával törődött. Ezért volt képes olyan tiszta, sallang-

mentes és nagyvonalú nyomot hagyni a világban, ezért adhatott mindig többet, mint amennyire maga igényt tartott, s ezért tud inspiráló emlékével még ma is kifogyhatatlanul adni, halála után, bizony, már négy esztendővel.

DÁVIDHÁZI PÉTER

IRODALOMTUDOMÁNYUNK LEHETŐSÉGEIRŐL

Mikor baj van a világban, a társadalmi, gazdasági életben, sokan szeretnének találni egy békés szigetet: a kultúráét, amelynek meghódításáért érdemes fáradozni. Talán éppen azért, mert egyre többen tévesztik szem elől a napi gondok tengerében.

Próbálják is építeni ezt a szigetet, figyelemreméltóan, sőt eredményesen. De van olyan terület, ahol nem látszik komoly előrelépés. Az irodalomtudományról szólok. Itt is vannak komoly eredmények, de nem lehet észre nem venni, hogy egészében erősen lemaradt más tudományok fejlődése mellett.

Végiggondolva az okokat, kezddhetjük Monteccuccolival: itt is három dolog hiányzik erősen: a pénz, a pénz és a pénz. Pénz hiányában elkésve – vagy sehogysem – jutnak el hozzánk más országok nálunk előbbre járó kutatásainak hírei, eredményei, az új szakkönyvek, folyóiratok. Ez a hiány egyre nagyobb lesz: a termelő (pl. műszaki) vagy gyógyító (orvostudományi) szakirodalom és gyakorlat is lemaradással küzd, mert kevés pénz jut a külföldi munkák és a mához tartozó új műszerek folyamatos beszerzésére. A szellemtudományok pedig, mivel anyagi javakat nem termelnek: a vulgáris szemlélet előtt nem is igazán fontosak, tehát még csak nem is léphetnek fel komoly igényekkel. Legnagyobb könyvtárainkban is hiányoznak a drága külföldi periodikák, óriási késéssel érkezik meg néhány szakkönyv – de igen sok meg sem érkezik: nem telik rá.

A gyarapítás pénzszűkével küzd – sőt lassan szakemberhiánnyal is: olyanokéval, akik a lépéstartáshoz elengedhetetlenül fontos szakirodalom kiválasztásáról gondoskodni tudnának.

A tájékozatlanság következménye a lemaradás, azé pedig a magyar provincializmus: a nemzetközi fejlődés, kutatás áramlataiból való kimaradás.

A továbbiakban szeretnék egy szűkebb területre rátérni, aminek a problémáit valamennyire át tudom tekinteni. Ez a terület a kéziratmegőrzés, feldolgozás és kutatás területe.

Az anyagiak hiánya ezen a téren már-már tragikus jövővel fenyeget. Ráday Mihálynak, a műemlékvédőnek könnyebb dolga van, mint egy kéziratárosnak: a kő és érc még mindig ellenállóbb, mint a mállekony papiros, drága kéziratunk anyaga, amelyeknek sem korszerű megőrzésére, konzerválására, sem feldolgozására nincsen jelenleg sem megfelelő lehetőségünk, sem elegendő szakemberünk.

A könyvtáraink kéziratáraiban és levéltáraiban porosodó és porló, ma még olvasható, de egyre kevésbé kézbevehető kéziratanyag, sokszor már huszadik századi nagyjaink kezévonását őrző – tehát nem is olyan régi – papiros is veszélyben van: a szétporlás, szétmállás, eltöredezés, kifakulás veszélyében.

A szakemberek jól tudják: régi (középkori) becses értékeink őrzése, védelme sem igazán megoldott. De azok esetében legalább még uralkodik némileg a „becses, mert régi” felfogása. Hogy Babits vagy József Attila kézírata is „becses, mert egyetlen”, az valahogyan még sokkal kevésbé alaptörvény – élő nagyjaink kezévonásáról már alig merek külön említést tenni.

Pedig mégis szólnom kell, mert éppen ezen a ponton érkeztem el oda, ahol mindezek végiggondolására én is – mint előttem már eddig is sokan – ösztönzést kaptam.

Tehát visszatérek az irodalomtudományhoz (ami „nem termel”, „nem fizetődik ki”, „nem üzlet”), azon belül is a *kézirattudományhoz*, aminek egyelőre akad, aki még az el-

nevezését is vitatja. Pedig az utolsó óránál tartunk, ha még menteni akarjuk a menthetőt.

Az írott mű kézírata – lehetőleg munkafolyamatát tükröző kézírata – valamely mű minden egyéb megjelenési formájánál becsesebb. Egyedül ez őrzi hitelesen a szerző eredeti szándékát, mutatja, reprodukálja módszerét. Tanulmányozása számtalan nyitott kérdésre adhat feleletet, nemcsak egyetlen mű, nemcsak a szerző, hanem a keletkezés kora, társadalmi viszonyai szemszögéből nézve is.

De ugyanígy csak a kézírattudomány fejlődése segítheti lendületesen elő klasszikus értékű régi vagy modern szövegeink tudományos értékű kiadását is.

A „modern” szövegek kézíratainak tanulmányozása az utóbbi évtizedekben óriás lépésekkel vitte előbbre a stagnáló irodalomtudományt és a kiadói munkát is. A pozitívista szemléletből táplálkozó, hagyományos kritikai kiadások megelégedtek a számbavétellel, nem jutottak el a „miért” kérdésének föltevéséig. De legújabban lappangó vagy korábban figyelemre nem méltatott kéziratok – töredékek, vázlatok, rögtönzések stb. – segítségével sikerült korszakalkotó – vagy korszakfordító! – új eredményeket elérni a filológiában: pl. bizonyos írók műveinek újabb, javított, az eredeti megfogalmazáshoz hű kiadásában. Hogy a legkiáltóbb példákat idézzem, Hölderlin vagy éppen Joyce munkásságának teljes felülbírálatára gondolok.

Kénytelen vagyok a „sznob” szót ezúttal pejoratív értelemben alkalmazni – megjegyezve, hogy igen fontosnak és értékesnek tartom, ha különösnek hangzik is, a jó értelemben vett sznobizmust. A sznobok éppen az említett két szerző esetében „ah!”-oztak és „oh!”-oztak a legjobban az elragadtatástól, mert szemükben csodálatos és nagyszerű az, amit senki sem ért, csak ők. Dehogy vallották volna be, hogy ők sem értik – és főleg, hogy egyáltalán nem élvezik az olvasottakat . . .

D. E. Sattler – folyamatosan készülő – új Hölderlin kritikai kiadása az eredeti szövegek faksimiléjének, vala-

mint az előző kritikai kiadások olvasatainak – egymástól igen eltérő olvasatainak! – közlésével hívta föl a figyelmet az *eredeti* kéziratok fontosságára, egyúttal lehetővé téve további kutatásokat, és a lehető legpontosabb ezutáni szövegközlést. Jól jegyezzük meg: elsőrendű célja a kéziratokból kibontakozó mű *folyamatának* és az így létrejött *igazi* szövegeknek a bemutatása volt, ami azután a szenzációs kritikai kiadást eredményezte.

Joyce Ulyssesének kalandos történetét sokan még ma sem hiszik el: „Hogyan? A szerző nem szólt bele a kiadás folyamán elkövetett tévedésekbe?” – Bármilyen megfoghatatlannak is látszik: nem. És nem ő volt az egyedüli, aki ezt a mulasztást elkövette.

De ma már köztudott, hogy az 1922-es „őskiadás”, amit, mivel minden angolszász kiadó vonakodott a művet kiadni, Párizsban szedtek és nyomtak ki, nemcsak szavakat, kifejezéseket torzított el, szedett hibásan, hanem itt-ott a lapszámokat is fölcserélte – bár nem szándékosan, mégis az olvasók kellő bámulatbaejtésére. Ami sikerült is. A ma is forgalomban lévő magyar fordítás – tudomásom szerint – még a hibás változaton alapszik, hiszen talán egy évtizede sincsen még, hogy kézirat tudósok gondos filológiai munkának vetették alá a regény előkerült és sorrendbe rakott iratcsomóit, és – kb. ötezer hibát javítottak ki benne. (Addig csak Szerb Antalnak volt kellő erkölcsi bátorsága, hogy az összefüggéstelenségek miatt „blöff”-nek merje nevezni Joyce „eljárását”.)

Tévedés volna azt hinni, hogy kipécézett, kifejezetten groteszk példák ezek. Arany János *három* meglévő Buda halála kézírata – a szerző saját kezű tisztázat-kézíratai! – sem egyezik egymással – még kevésbé velük az utánuk következő kiadások, amelyekben Papp Illés megállapítása szerint 166 eltérés van.

Jelenleg alkotó szerzőinknek is bizonyára lenne hozzátennivalója a műveik kinyomtatott példányaiban lelhető sajtóhibákhoz – amennyiben csakugyan gondosan végig-

olvasták saját kész kötetüket. Állításomnak a nyomdai hibák előfordulásáról nincs is támadó éle, elfogadom: csak az nem követ el hibát, aki nem dolgozik. Hát persze, hogy követ el hibát a nyomda is. De előfordulhat, hogy ezek a hibák öröklődnek és sokasodnak a további kiadások folyamán.

Azt hiszem, korunk irodalomtudományán belül már csak ezért is az egyik legfontosabb új törekvés a kézirat tudomány alapos kidolgozása, művelése, amelynek a megőrzésen túl sokkal több feladata is van: adott esetekben magában a megőrzött kéziratban és annak variánsaiban és előszövegeiben keresi és mutatja ki egy szöveg igazi forrásait, kialakulását, történetét. Magának az írás folyamatának történetét. Evvel foglalkozik a Franciaországból kiindult *genetikus kritika*, amely másféle utat jár be a kéziratok tanulmányozásában, mint az eddigi hagyományos kritikai kiadások feldolgozói tették. Művelői többre becsülik a töredékegységeket, mint a szót, a szókapcsolatot, a mondatot. Célkitűzéseik is szélesebb körűek. A vázlattól a végleges szövegig megtett úton nyomon követve egy-egy alakzatot, éber szemmel figyelik a funkcionális változásokat – amelyekről a közönség már mit sem tud, hiszen csak a végső változatot ismeri. Ezért sokszor – a mögötte rejtőző igazságot: nem.

Nálunk gazdagabb országokban, jól tudva, hogy az emberi szem nem képes mindent meglátni, műszereket és természettudósok (kémikusok, optikusok, matematikusok) szakértelmét, számítógépeit vonják be a régebbi vagy újabb kéziratok elolvasásának, hitelesítésének, feldolgozásának, közvételének a munkálataiba. Mi a szövegek *elemző* vizsgálatához szükséges technikai eszközökkel ma még nem rendelkezünk. De sajnos elméleti, textológiai szakirodalmunk is hiányos, nem tartunk eléggé lépést azokkal az új irányzatokkal sem, amelyek pedig friss, igen érdekes feladatok felé irányíthatnák a magyar irodalomtudomány kutatóit is. Az említett genetikus kritika sem tudott eddig igazi érdeklődést kelteni, holott már több éve annak, hogy bemutatkozott nálunk, nemzetközi konferenciáin a mi kutatóinkat is szíve-

sen látta, és találkoztam olyan íróval, aki egy alapvető tanulmányt olvasva róla, eltöprengett: hogy lehet, hogy ez eddig még senkinek nem jutott az eszébe?

Csakugyan elgondolkodtató, hogy miközben már nemcsak Európa-, hanem világszerte érdeklődéssel és örömmel fogadták a kézirat tudományak ezt az annyi újat hozó szakterületét, nálunk vajon miért nem sikerült még mindig áttörnie a megszokás, konzervativizmus kemény falait. Talán a közöny. Pedig a kézirat tudomány területén – itt sem – kell mindenhez feltétlenül pénz. Csak új szemlélet, hajlékonyság, figyelem, tanulni akarás. Tanulni sohasem szegény. Lemaradni viszont – kár.

MONOSTORY KLÁRA

DOKUMENTUM

ARANKA GYÖRGY 1798-AS LEVELEI GALÁNTAI GRÓF FEKETE JÁNOSHOZ

Aranka György 1806-ban kiadott verskötetét¹ gróf néhai Fekete Jánosnak ajánlotta, aki 1803-ban bekövetkezett haláláig Aranka verseinek hű olvasója, alkalmanként inspirálója volt.

Aranka György 1794-ben Fekete Jánost is felkereste levelével (vagy körlevelével?), amelyben a tollforgató nyugalmazott generálist a megalakult Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkájáról tájékoztatta és kérte: munkatársként lépne a társaság tagjainak sorába. Fekete válaszol, elküldi a tagsági díjat is, de ekkor – talán Fekete külföldi utazásai miatt, talán a Martinovics-féle összeesküvés eseményeire való tekintettel – nem alakul ki szoros kapcsolat a társaság és Fekete között. 1798 azonban fordulópont: Fekete eleget téve korábbi kérésnek – ekkor elküldi a társaság tiszteletbeli elnökének, Bánffy György gubernátornak az *Orleáni szűz* című fordítását, amelyet Kolozsvárról Marosvásárhelyre továbbít a kormányzó. A társaság március 21-i gyűlésén jegyzőkönyvileg rögzítik az eseményt,² s ugyanazon a napon Aranka György személyesen köszönte meg Feketének a küldött kéziratot. A május 17-i Aranka levél az újabb kéziratok beérkezését nyugtázza. Aranka ez időben a társaság tervezett második kötetének a szerkesztésével volt elfog-

¹ *Elme Játékjai*. Írta Aranka György. Nagy-Váradonn, 1806-dok Esztendőben. 122.

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955. 265.

lalva,³ s reméli, hogy respektálva a Fekete által kért anonimitást – néhány részletet közreadhat a beküldött Fekete-kéziratokból. A kapcsolat egyre szorosabbá válik, rövidesen – május 24-én – Aranka újabb levelet ír a grófnak. Felbuzdulva a kapcsolatok kedvező alakulásán, lelkesen írja: „... szabadságot veszek magamnak Nagysádnak ezután gyakrabban írni...” – noha „a Társaságnak igen sűrű Gyülései” és sok más teendő miatt „eröss a mindennapi szolgálat...” – olvashatjuk a július 3-án írt sorok között...

Sajnos, az Aranka – Fekete 1798-as levelezés hiányos. Ismeretlenek Fekete június 13-a után írt levelei, s Aranka leveleiből a továbbiakban mindössze hármat ismerünk: a szeptember 8-it, a 11-it és egy keltezés nélküli, de még 1798-as levelet.⁴ Aranka nyári tervében Fekete János személyes felkeresése is szerepelt, de mint írta: „környül állásai a fináncznak” s gyenge egészsége ezt nem tette lehetővé. Azt csak sejtjük, hogy a társaság életében az év második felében bekövetkezett kedvezőtlen változások – amelyekről Aranka egyelőre mélyen hallgat – legalább ugyanúgy hozzájárulhattak a látogatás elhalasztásához.

Furcsa módon éppen azok a jegyzőkönyvek hiányoznak,⁵ amelyek felvilágosíthatnának a változások lezajlásáról. A számozás alapján az 1798. június 26-a utáni, 1799. június

³ *A' Nyelv Mívelő Társaság Munkái II. Darabjának Cikkelyei.* II. Darab. A tervezett, de soha meg nem jelent kötet tartalomjegyzékét lásd Jancsó i. m. 345–346. A tartalomjegyzék egy másik fennmaradt kéziratos példányában az előző szöveghez képest új tételként szerepel a következő:

A' Székelyek Eredetéről egy 1533-ban sok régi Levelekből egybe szedett Kéz Írásnak Másza, fordításban. A' Csik Taplonczai Sándor HáZ levelei közül, valamint:

Prof. Schlözernek az Erdélyi Németek Történetéről írt Munkájára tett Jegyzések – is.

⁴ Galánthai gróf Fekete János 1798-as leveleit lásd It, 1985/4. sz. 935–951.

⁵ A jegyzőkönyvek számozása alapján három jegyzőkönyv, a 40–42-es számú tűnt el vagy lappang, l. Jancsó i. m. 287–288.

14-e közötti jegyzőkönyveknek nincs nyoma, ez utóbbi jegyzőkönyvben Aranka nem mint titkár – titoknok –, hanem csupán mint a társaság tagja szerepel. A változások tehát éppen Aranka György személyét érintették, s kapcsolatosak azzal, hogy Bánffy György helyi megbízottjaként – elnöki minőségben – Teleki Mihály⁶ grófort reaktivizálta, aki az arisztokrata ellenőrzést – egyben a hivatal jelenlétét – volt hivatva hangsúlyozni.⁷ A királybíró Teleki Mihály rapszodikus, gögös természete nem könnyítette meg a társaság eddigi vezetőinek helyzetét, mint ahogy az 1803-tól nyaranta a városba érkező kolozsvári színészekét sem. Az 1798. június 26-i jegyzőkönyv szerint külön deputáció indult Teleki Mihályhoz, aki kísérettel meg is jelent – pontosabban visszatért a már induláskor otthagytott társasághoz. Az „átszervezés” szeptember után történhetett: szeptember 11-én még bizakodva írja Aranka Feketének: „. . . mind a ketten használhatunk a Hazának, és elhagyott Nyelvünknek. Igyekezék Nagysád még egyikét jó barátot s Szép Elmét szerezeni: hogy nevedekdjék a Társaság . . .”

1798 vége felé a társaság kikerül Aranka György vezetése alól, de az 1799-ben sűrűn váltott Aranka–Fekete levelek bizonyítják: kettejük barátsággá mélyülő termékeny kapcsolatát ez a fordulat már nem befolyásolja.

A levelek két rokon lélek elgondolkoztató,⁸ olykor forrásértékű dokumentumai annak a századvégnek, amelyben alig-alig jut tér az előremutató gondolatoknak.

Fekete leveleinek túlnyomó többsége titkárának, Mátyási Józsefnek a másolatában maradt ránk, s következetlenségek ellenére ortográfiájában közelebb áll a mai helyesíráshoz, mint az Arankáé, amely sok egyéni furcsaságot őriz és provinciálisabb jellegű. Megőriztük az eredeti ortográfiát.

Valamennyi Aranka levél az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában, a levelestárban található.

⁶ Teleki Mihály, gr. (?–1826) Lajos és Bethlen Kata fia, Maros-zék fő királybírája.

Fekete levelei esetében (Irodalomtörténet, 1985/4. sz.) előfordult neveket (pl. Bánffy György, Pásztori Sándor) nem vettem fel a jegyzetekbe, mint ahogy mellőztem egyes közismert nevek (pl. Ányos Pál, Révai Miklós) felvételét is. A 6/a sz. levélben előforduló gr. Bethlen Jánosra vonatkozólag nem találtam bibliográfiai adatokat, ezért ez a név jegyzetelés nélkül maradt.

ENYEDY SÁNDOR

1. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Méltóságos Groff Generalis Ur!

Mikor a Magyar Nyelv Mivelő Társaság a Méltóságos Generalis Urat előbb a Rendes Titoknok Személyében, azután Rendes Munkáinak kiadott első Darabjaival meg tisztelte: tartozó tiszteletének adóját fizettele: Melyel a Méltóságos Groff Ur fényes születésének, Hazájához 's Nemzetéhez való Szeretetének, — és Elmebéli jeles Munkás tehetségeinek tartozott. Részt akart továbbá adni abban a méltó örömben, hogy az irgalmas Egek Nemes Hazánk és Nemzetünk boldogságátis arra a pontra juttattak, — ahonnan más Europai Nemzetek magak pallérozodások palyáját kezdeték: hogy Anyai Nyelvünk kimiveléséhez 's ennek világa terjesztéséhez foghatott, és utat akart nyitni a Méltóságos Groff Urnak, hogy enneka Nemes Igyekezetnek mind ditsőségében, mind ha tetzik Nemes terhében, érzékeny szívéhez és elmebeli Ajándékaihoz képeest részesülhessen.

Kimondhatatlan örömeire szolgált azért a Társaságnak midön még kezdetben a Méltóságos Groff Urnak kész pénzbeli segedelmét, és uri ajánlásait a Rendes Titoknoktól értette; most pedig Nagy Méltóságú Gubernátor, mint Rendes Elöl Ülő Urunk ő Excellentiája által a Méltóságos Groff Ur kellemetes Munkáját az Orléáni Szüz fordítását Versekben, mai Gyülésében bé mutattatni szemlélte — Melyekért

tartozó alázatos köszönetét jelenti: A Munkát mint a Méltóságos Groff Ur drága emlékezetének zálogát, nem csak megfogja tartani, hanem hogy az állandosan meg maradjon azoknak kedvéért, kik olvasásában gyönyörűségeket találják újra tisztán leír fogja iratni. Várja továbbá a Társaság a Méltóságos Groff Urnak a Titoknoknak tett ajánlása szerint, a több jeles Munkáinakis közlését, és drága Könyves Poltzaiban legalább azoknak elküldését, melyek kétszer vagynak meg. És mivel a költségekre addig míg a Társaság az Ország gyűlései béalván bizonyos lábra állíttathatik, csak a Haza Nemes gondolkodása fiai kegyességekből tarthatja fenn magát: az abbéli segedelemreis bátorodik az Méltóságos Groff Urat emlékeztetni. Ajánlván a Társaság a Méltóságos Groff Ur drága Életét az Mindenható Egek oltalmában, magát pedig és Nemes Igyekezetiit továbbis tapasztalt Uri kegyességeibe.

MVásárhely Böjt Más Havának (márciusnak) 21^{dikén} 1798-ban.

2. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Méltóságos Groff Generalis Ur,
Szép Elméknek Szép Elme Baráttya!

Nagyságnak Sz.(ent) György Hava 12dikén a' Társasághoz eresztett Uri Levele, és Méltóságos Grof If. Teleki Domokos Ur által mai Gyűlésiben a' Társaságnak bé mutatott jeles Gyűjteményes Munkái, mint a' Nagysád Kegyeségének czimeres zálogjai; az azok mellett ugyan az említett Grof által bé adott öt r[én] forintokkal együtt, nagy öröme szolgáltak minden jelenlevő Tagjainak a' Társaságnak; és a' jelen nemlévők előtt, sőt utánnunk következők előtt is mind Elme béli ritka Ajándékainak, mind Hazafi munkás segittségének bizonságára 's dicséretére fognak szolgálni.

Nagysád kegyes engedelmeiből a' Társaság a' bé küldöttek közül némely czikkelyeknek hasznokat kívánna venni; és igen ohajtva várja, hogy hátra lévő több Jeles Munkáibannis Nagysádnak gyönyörködhessék; esedezvén hogy azoknak bé küldések aránt ígért kegyes ajánlását tellyesíteni méltoztassék. A' Társaság a' Nagysád Uri Nevét meg fogja kimélneni.

Igen várja a' Társaság hogy Munkáinak Ildik Darabjávalis Igyekezetének és Munkájának jelét adhassa, és a Nemes Haza Hajlandóságát meg érdemelhesse. Nagysádnak pedig mint olyan nagy Érdemü Pártfogo és Segitő Tagjához megbizonyithassa, hogy mind Méltóságos Uri Személyéhez, mind Érdemeihez és Ajándékaihoz, mely tökéletes Tisztelettel viseltetik.

Mvásárhely a' Társaság Gyüléséből Pünkösöd Havának (májusnak) 17dikénn 1798.

Aranka György, mint Rendes
Titoknok a Társaság nevébenn.

3. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur,
Méltóságos Jo Uram!

Ké(n)telen vagyok Nagysádat elsöbennis azért terhelni ezenn levelemmel, hogy sajnálva bánom, hogy a' Társaság minap Nagysádnak eresztett tisztelő Levele, nem vitte volt még magával annak nevé a' ki azta' Társaság nevébenn azt Nagysádnak eresztette; és a' ki Nagysádnak igen hiv alázatos Tisztelője. Mostani Levelénn a' Társaságnak megfogja Nagysád azta' nevet látni és esmérni: az akkori hibárol pedig méltoztassék megengedni.

Mind az Orléányi Szüzet, mind a' Természet Törvényit, mind pedig költeményes Munkáit nagysádnak nagy gyönyörűséggel; az utolsonak Elöl Járo Beszédit pedig haszonnal

olvastam. Tanultam belőle, és valósággal úgy tapasztalom, hogy az az Him és Nyöstény Verseknak cserélése a' Versnek nagy kellemetességet ad. Én arra nem tettem soha figyelmeztességet: azt Nagysádtól tanultam; Nagysádnak köszönöm. Nagy fogyatkozásomatis esmérem abbann hogy az Ányos Pál Verseivel nem bírok; itt soholt megnem kaphatom; és én Ányos Pált a' leg kellemetesebb magyar Vers Szerzőnek kezdem esmérni.

Meg becsülhetetlen kintsel ajándékozta meg Nagysád a' Magyar Társaságot, az Orleányi Szüzzel 's maga Költeményes Munkáival. Bátorkodom Nagysádnak jelenteni, hogy azok a' Szép Munkák még egy kevéssel több kegyelmetességet várnak. Azt várják: hogy mindenik még egyszer, és kivált az Orleányi Szüz tisztán és jo olvashato betűkkel le irattassanak; mivel csak egyegy példában lévén a' Társaság Gyűjteményei közül, azokszámára kik az a' félékben gyönyörködnek, kivált a' Szép Nem és Uri Asszonyok számára nem adattathatik által; hogy elne vesszenek. A' Szép könyvek csak hevernek. A' Társaság költsége mostarra nemérvén, mikor és ha Nagysádnak az a' kegyessége leszen a' Szépekhez hogy az ő kedvekért le irattásokat parancsolni fogja, mindjárt meg cselekedszük, és megköszönnyük Nagysád Gratiáját. Még egyet!

Nagysád a' Társaságnak irt Levelébenn 10 R[én]f[orin]totkat ajánl a' Társaságnak, és Gr. Teleki Domokos Ur, felét el költvén azokra a' könyvekre mellyeknek megvételeket 's meg küldéseket Nagysád maga számára réa bizta volt, csak öt forintot adottbé. Nem voltaza' bátorsága, hogy Nagysádat íranta tudositsa előre, azért a' Jegyző könyvbeis csak 5 f[orint] ment. Eztazért jelentem Nagysádnak hogy megne ütközzék rajta, mikor a' Társaság válaszlo Levelébenn csak 5 f[orin]tot lát emlékezetet tétetni. Ajánlom magamat aláztatson Nagysád tapasztalt kegyességeibe, és aláztatos Tisztelettel vagyok Nagysádnak

alázatos Szolgája
Aranka György

MVásh. 24dik May'798.

PS. Bátorkodom ide zárni egy pár Husvétii verset. Még akkor nem tanulhattam volt Nagysádtól azt a' mesterségit a' kellemetes vers csinálásnak.

*Piross Tojás*⁷

4. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

Junius 13 dikán hozzám ereszteni méltoztatott Levelét Nagysádnak, a' mellé zárt N. Pásztori Sándor Ur érdemes Hamvai tiszteletekre írt versekkel együtt alázatosonn tisztelem. Nagy örömet okozott nékem Nagysádnak mind a' Nemes Társasághoz bizonyított Hajlandosága, mind hozzám valo kegyes leereszkedése. Annál fogva szabadságot veszek magamnak Nagysádnak ezután gyakrabbann írni: de ha Nagysád megengedi sok titulázás és a' közönséges csuszkálás mászkálás nélkül. Nagysádnak ha a' Tisztelet és Barátság adóját fizetem: legalább nem a' hajával hanem a' belivel kívánom fizetni.

A' Gyűjteményei eleibe tett Tudos Értekeződéseit Nagysádnak még ujra elé akarom venni, és magam csekély vélekedéseimetis a' Vers Szerzésről közleni Nagysáddal; mikor a' dolgaim rendi megengedi mindjárt; most jelenthetem Nagysádnak, mint a' minapis irtam volt, hogy azaz Him és Nyöstény Sorok cserélése nékem igen meg tetszett. Az oltától fogva a' Vers Lelke nem mozdult fel többször bennem egyszerűnél. Károly Fejér Várrol küldi fel Seelman Károly⁸ Barátom a' Májor Csizi⁹ verses Leveledzéseit Molnár Borbá-

⁷ A Piross tojás és más olyan Aranka-versek újraközlésétől eltekintettünk, amelyek a jelzett verskötetében már napvilágot láttak.

⁸ Seelmann Károly, gyulafehérvári városi tanácsos, számos drámafordítással segítette a kolozsvári magyar színházat. A színdarabfordítások nagy része nyomtatásban is megjelent.

⁹ Csizi István (1728?–1805) költő, őrnagy. Molnár Borbálával folytatott verses levelezése Pozsonyban 1797-ben jelent meg.

lával,¹⁰ szinte rosszul lévén, és egyebet nem dolgozhatván, midön olvasgattam volna, megszerettem a' jámbor keresztényeknek egy vén Katonával 's egy szerencsétlen szegény Asszonynak gondolkozásokat; és versre fokadvánki kedvem, abban a' Nagysád szép modiját, ha a' Vers Lelkének kevesebb mértékévelis meg próbáltam; 's nékem mostis tetszett. A' Versek ezek voltak:

Major Csizihez közönséges versek

Molnár Borbárával kölcsönbe küldözött, Elme Léányai
ujjokkal kötözött
Jo Sziv 's Gondolatok bimboival tele Sorotokkal, tegnap
szerentse tisztele.
Hogy rajtok elfáradt elmém legelhettem, Eztaz örömeimet
Annak köszönhetem,
Kit öriz a' Nagyobb Gyula erőss Sácza 's Velünk egybe
kötött a' Barátság láncza
Ki Erdélyi Munkás Elméknek rendébbenn, Mint Bachus Plán-
tája Adonis Kertében
Meg hajlott karjaim Áldásit mutattya És magát nektári
izzel ajánlgattya.
Csizi, Molnár, Seelman im hozzám fáradnak! Ne csudáld ha
alatt tüzeim gyuladnak
Mert egyis közülök elégséges volna, Arra, hogy fekete fellege
oszolna
Annak az el bágyatt gyenge elmétskének, Melly Titeket
gondol Lelke egy részének.
Költsön Levelek egy Rosák mezeje, A' mellyet öntözget
kegyesség kutfeje,
Gondolat ébreszti szivetek mozgásit, Szép Elme gyulajtya
Tollatok vonásit
's ezeknek az Erköltts magossan felette, Mint Királyi Szék-
benn magát helyhezettette.

¹⁰ Molnár Borbála (1760–1825) költőnő, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság tagja.

Üress az emberi érzékenységekről, Jéggé fagyottvolna
 északi Szelektől:
 Melly Sziv mozdulatlan ezekre maradna, 's Elmék lágy
 hangjára Nyelve nem olvadna!

Az Ányos Pál Versei ugy tudom ki vagynak nyomtatva,
 Prof. Révai Miklos Ur fogta ki adni, Méltok hogy Nagysád
 megszerezze.

És így Nagysád parancsolattjából igyekezem a' Nyáronn
 a' Nagysád Szép Munkáit egyszép Iroval kétszer mindeniket
 le iratni. A' mit vethetek hozzá 55-56 árkusra megyen;
 papiross, irás, minden közél annyi Márjás, leg alább mintegy
 30 Rft. (Rénforint) kell érettek.

A' Társaságnak elébb Nagysád maga személyébe 20 fl.
 (forint) adottvult, ötöt egy Árva nevébenn. Mosta' minap
 esmét jött 5 rfl. (rénforint). Azt tartom a' Nagysád neve már
 a' 20 forintosok közé menvén, ha Nagysádnak tetszik ott
 kell maradni, vagynak némellyek 30 forintosokis; a' Jo Nemes
 emberek rendszerént 10 forintosok. Ezt bátorkodom Nagy-
 sádnak tisztánn irni.

A' Piross tojás alkalmatosságával irt igen kellemetes
 Verseit Nagysádnak örömmel tiszteltem. Ha azén fáradt
 elmém egy keveset pihenhet, reménlem énis fogok Nagysád-
 nak még a' nyáronn alkalmatlankodni. De a' mult napok-
 bann az erőss mindennapi szolgálat, a' Társaságnak igen
 sűrű Gyülései, és a' többi között annak a' bolond Göttingai
 Professor Schlözernek Munkája¹¹ megczáfolásának gondja,
 mintegy öszve srófolták a Lelket bennem, és ritkán lélegzel-
 het abbol a' szabad lélekből, melly a' Vers szerzésre meg-
 kivántatik. A'helyett ide zárom most Nagysádnak a' köze-
 lébb ki adando II.dik Darabra a' Jun. 26diki Gyülésben bé
 mutatott kész cikkelyek Laistromát; és magamat Gratiájába
 ajánlván, alázatos Tisztelettel vagyok

Nagyságnak

alázatos Szolgája

M.Vásárhely 3 July 798.

Aranka György

¹¹ Schlözer, Ludwig August (1735—1809) göttingai egyetemi
 tanár *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című művéről van szó.

5. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

MVásárhely 14 Jul. 798.

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

Méltóságos Gr. Desöffy Josef¹² Ur Lisbona Veszedelmének gyönyörű Fordítását bé küldvén a' Társaságnak Gr. Teleki Domokos Ur által; és a' mellett B. Pronay Sándor¹³ Ur által nékem különösön parancsolván hogy kivált a' Magyar-ságra tenném Jegyzéseimet reája: mai postával irtam Gr. Dessöffy Urnak, és Levelemet Pestre utasítottam. Sokat fáradtam véle, 's nem akarnám hogy elveszen. Azért elsőben azonn bátorkodtam Nagysádnak könyörögni: hogy ha Gr. Dessöffy Pesten nintsen; váltsa ki Nagysád a' Postáról, 's utasítsa oda azhol vagyon; hogy vehesse. Másodszor ugy vévén észre, hogy azaz Ifiu Groff Nagysádnak nagy Imádoja: talám meg engedi, hogy azt a'mit arról az egész Gondolatrol a' Lisbona veszedelméről irtam Nagysád láthassa; nézze meg Nagysád, 's adja rola vélekedéseit, ez a' kérésem. Azt a' jo, Szép Elméjü Grofot pedig birja arra, hogy azén szabad jegyzéseimért megne haragudjék réám.

A' napokban Levelemmel tiszteltem Nagysádat, nem tudom vette-é vagy nem? Prof. Schédius Ur¹⁴ Levelét ma vettem, jelenti, hogy Nagysádnak megadta a' Társaság Munkája első Darabját. Látyja Nagysád! Harmadszori és Szép de kemény ki fejezésü kérésére a' Társaságnak 16 Holnap mulva tudjuk azzal az Urral megadatni csak Nagysádnakis; más jo Barátainak se adta meg a' Társaságnak, Főfő Uraknak is Asszonyoknak, s a' Társaság becsülete ártatlan szen-

¹² Dessewffy József (1771–1843) is felkereste fordításaival a társaságot.

¹³ Prónai Sándor (1760–1839) a történelemtudományokban jártas protestáns főúr, Arankával sűrű levelezésben állott.

¹⁴ Schédius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, Aranka pesti megbízottja.

ved. Erről másszor bővebben; mert most a' Gr. Dessöffy Levelével eltölt az időm. Csak egy verset ragasztok ide; a' leg elsőt, melyet a' Nagysád formájába öntöttem újra. A' tulso Levélre tészen. És magamat Nagysád kegyességébe ajánlván, igen alázatos Tisztelettel maradok

Nagysádnak

alázatos Szolgája
Aranka György

6.a. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

A' mult Honak 27dikénn hozzám eresztett Uri Levelét Nagysádnak, a' mellézártokkal együtt, mái Postával alázatos Tisztelettel és örömmel vettem. A' pénz két Bánko Czédulába 50 rfl. (rénforint). A' Társaság nevében előreis köszönöm alázatosonn Nagysádnak. Ebből Nagysád a' mint írja, a' mit esztendönként a' Társaságnak szánt u. m. 20 rft (rénforint) azt ki vévén in R/15. mivel a' minap M. Gr. Teleki Domokos Ur 5 r(én)forintot meg adott volt; marad meg 35 rft. Mind a' Gyűjtemények, mind az Orléáni Szüz le irattatván egyszer-egyszer szépen és bé köttettetvén, ezért fizettem volt mind öszve 26 rf. (rénforint) 48 Xr. (krajcár) mellyetki vévén marad még nálam 8 rft (rénforint) 12 Xr (krajcár); melly más alkalmatosságra jo lesz.

A' Blumauer Fordítását¹⁵ igen örömmel olvastam, ezténis fordítottam volt; a' végibe vagyon a' réa tett Jegyzésis hasonloképpen versbe, Gr. Bethlen János Munkája. Ezt le iratom és énis udvarlok Nagysádnak véle. Addig pedig ide zárok valami hitván verseket. Az elejit Klamer Schmidtől

¹⁵ Blumauer, Alois (1755—1798) osztrák költő szabadkőműves versei, valamint *Abentheuer des frommen Heldel Aeneas, oder Virgils Aeneis travestiert* (1783—1786) című műve nagy hatással volt a magyar kortárs írókra is.

vettem; a' vége magamé. Mert a' mint nekem tetszett, a' gondolat csonka volt: azért bé végeztem.

Kolosvárnak nagy része el ége, hallotta Nagysád a' mi rossz ujságunkat; szegény Groff If. Teleki Domokosis beteges, fekete sárgaságban vagyon, a' derék Márkás legény. Most az öszönn ha nyavalyája engedné, szándékoznék ki menni. Közelebb bővebbenn fogok Nagysádnak írni; most pedig siettem Nagysádat bizonyossá tenni inkább a' Társaság részéről, hogy Uri Levele kár nélkül megjött, és megbizonyítani, hogy változhatatlan Tisztelettel vagyok Nagysádnak

alázatos Szolgája

MVásárhely. Sz. Mihály [szept] Havának 8dikánn 1798.

Aranka György

Fordíts!

6.b.

Ezt a' Levelet a' Postára vivék 's elejték 8dik; ugyan csak meg találák 's haza hozák, de már elment volt a' Posta. Azért most melléje zárom.

1. A' Blumauer fordítását; a' réá tett Jegyzéssel

2. Mi az Élet? 's ennek végibe; a' Nagysád szerentsétlensége hallatára, eszembe jött kis gondolatot.

Kedvesen veszem ha Nagysád Grof Dessöffitől azén Levelemet el kéri és meg nézi. Nagysádis igéri hogy el fogja kérni, mert tudom hogy abból énis tanulhatok. Ezek a' Nagysád szavai; mellyeket én magamnak iratni nem szeretek. Az én vélekedésem ez: Mi ma ha akarunk szerentséesebbek lévén mind a' régiiek, p.o. eme Nagy Ur 's Nagy Elme Zrinyi Miklos; mert vagyon Barátunk; kinek világával magunkat világosítsuk, vagy igyekezetünket ébresszük: ennek az Egek nagy ajándékának vegyük hasznát; serkentsük, ébresszük egymást. Énnekem nem szükség hogy magam gyengéségit mondjam; mert munkáim, gondolataim ezt eléggé meg bizonyíttyák 's hirdetik. De reménlem hogy Nagysád engemet

világosítván 's nekem eszközt adván: énis tágosíthatom a' Nagysád Ur gondolatainak mezejét; 's énis vezéremet nyerhetem Nagysádba; 's mind a' ketten használhatunk a' Hazának, és elhagyott Nyelvünknek. Igyekezék Nagysád még egyikét jo barátot 's Szép Elmét szerezni: hogy nevedjék a' Társaság. Félek, hogy Gr. Dessöffi talán meg neheztelt rám; szeretném a' Nagysád Jegyzéseit látni.

Igen tetszetek nekem a' Nagysád eleven és elmés gondolatai, melyikben azt a' veszedelmet, mellyben volt le irta. Eszembe juttatták, mikor énis fel dőlven a' szekérrel a' fejemet úgy meg ütöttem volt, hogy egy darabig ajulva hevertem a' földön, és első gondolatom mikor magamhoz kezdettem jöni, a' volt – *(olvashatatlan latin szöveg).

Az Ovidius szép és Oriosto¹⁶ magoss Lelkek adják Nagysádnak elkezdett munkájába magok szárnyokat; hogy a' Magyar Nyelv Egén -szerezhessen Nagysád ennek betsületet, az ő Szép Lelkeiknek pedig a' maga nevének ditsőséget! Ajánlom magamat újra Nagysád kegyességeibe – lévén alázatos Tisztelettel

Nagysádnak
MVásárh(ely) 11dik Sept. 798.

igen alázatos Szolgája
Aranka György

A' Nyáronn úgy gondoltam volt hogy hir nélkül meg lepem Nagysádat; 's drága személyét tisztelem; de környül állásai a' Fináncznak 's egészségem gyengélkedése most ettől az örömtől meg fosztottak.

7. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

(k.n.1798.)

Méltóságos Groff Generális Ur;
Drága Jo Méltóságos Uram!

Végre, végre haza kapám kerengőjéből az Iromat, és a' Corectákat mind csinoson meg jobbítottam, a' régi Levele-

¹⁶ Ariosto, Ludovico (1474–1533) olasz költő, író, akinek a műveiből Fekete János is készített fordításokat.

ket ujra iratván, ki véttetvén, 's ujjakat tétetvén helyekbe. Már a' Munka Szépis jois; és Nagysádnak mégis vagyon nálam 4 [R] *én forintja*, mellyre nézve parantsolattyát várom.

A' Társaság Praesense egy derék Gyűlést tartá a' napokban; Tisztelő Levelét fogja Nagysád venni a' Társaságnak.

Nagysád időtöltésére ide zárom némely gyenge példáit, a vers mezején tett próbáimnak. A' többi régi; csak egy vagyon közöttök idei. A' Vers kellemetes Lelkének erei, már a' Vén embernek csak széllel vagynak tele; a' Szépség és jo iz nem folynak benne. Könyörgök Nagysádnak méltóztassék csak ugy venni őket mint azén Nagysádhoz való Tiszteletemnek zálogjait. Mellyel álhatatosan kívánok maradni

Nagysádnak

igen alázatos Szolgája

Aranka György

A' Mátyási Ur¹⁷ jeles Érdemei, kinek kellemetes versei két darabban a' Társaságnak bé mutattattnak, méltó Te-kintetbe fognak vétetni.

¹⁷ Mátyási József (1765—1849) költő, Fekete János személyi titkára. 1798-ban Vácon kiadta két kötetes verskötetét, a második kötetben Arankát is megénekelte. (Többek között így állít neki emléket: „Arankáról szóll hát egyik História, / Ki Méltóságos Ur, mert itt Tábla fia. / Hivatala szerint jól mondják fiának, / De más tekintetben hívhatom Atyának, / S méltán meg-illetné egy ditsérő ének; / Mert ő szívével-is megfelel nevének...// Mint nem tsak jó ember, s' jó Ítéls-Bíró, / Hanem jó Hazafi, jó Magyar Vers-Író...”)

SZEMLE

SÓTÉR ISTVÁN: VILÁGOS UTÁN

NEMZET ÉS HALADÁS: ARANYTÓL MADÁCHIG

Sóter István könyvének tárgya: hogyan viselkedik egy nép, egy nemzet bukott forradalom és veszített háború után — és hogyan tükröződik ez a magatartás az irodalomban.

Ez a gyötrelmes, nemegyszer a magyarság létét veszélyeztető képlet kísértetiesen ismétlődik történelmünkben: Muhi, Mohács, Majtény után Világos. De ez utóbbi esetben egy nagy különbséggel: míg az előző válságokban az irodalom, a művelődés majd azt mondhatni, mellékes szerepet játszott (bár nem szabad elfelejtenünk a tatárjárás után az egyház szerepét, valamint Mohács, sőt a Rákóczi-felkelés után is, a Habsburg Birodalom Európához kapcsoló jelentőségét, Caraffák és Kollonichok ellenére); addig a reformkor, majd 1848, addig soha nem tapasztalt irodalmi, művelődési virágzásba szökött, részben táplálkozva a nemzet ébredő energiáiból, részben táplálva a politika, a közélet páratlan előretörését.

S ami a tárgy szempontjából még jelentősebb: Világos után, mikor a politikai élet béklyókba volt verve (ami politika működött, az Bécsben folyt, a „rólunk—nélkülünk” alapján) az írók — mintegy szellemi törvényhozók — vállalták nemcsak a bukott ügy keserű mérlegének felállítását, hanem az útmutatás, a feltápázkodás s főleg a csüggedés helyett az önbizalom újraéledésének tövises ösvényét is kijelölték.

Ez a jelenség adja meg a tárgyalt korszak kiemelkedő jelentőségét. Mindazok, akiknek munkásságát Sóter elemzi, megélték a reformkort és forradalmat, valamint annak utójátékát; nemcsak tanúi, krónikásai, de tényleges résztvevői is voltak az eseményeknek; számukra Wesselényi, Széchenyi, Kossuth kortársak, ismerősök voltak; munkásságuk jóval 48 előtt kezdődött és bármily törést, válságot jelentett is számukra Világos, utána fokozott nekifeszüléssel kezdték újra az írás — immár még nagyobb felelősséget jelentő — gyakorlatát. (Kétszer is megismétlődött az *anni mirabiles* jelensége: az 1813 és 1817 közötti négy éven belül született Erdélyi János, Eötvös József, Arany János, Tompa Mihály és Kemény Zsigmond; ugyancsak négy esztendőn belül, 1823 és 1827 közt születtek Petőfi, Gyulai Pál, Vajda János, Greguss Ágost, Salamon Ferenc, Madách és Jókai.)

Eme két *cohors* munkássága adja meg Sötér könyvének nyersanyagát; az általuk képviselt mozgalmak, fejlődésvonalak, gondolkodásbani és alkotásbeli alakulások — s ezeknek kihatása politikára, társadalomra — készítetik részletes és szigorú elemzésre.

A mű vezérfonalát az első mondat adja meg: „Nemzet és haladás eszméi népünk tudatában felbonthatatlan egységként jelentkeztek. . .” A reformkor ébresztette érdeklődés a „népi” iránt a 40-es években mintegy alapkövetelménnyé vált; 48–49, majd a Bach-korszak a nemzet fennmaradásának követelményét tolta előtérbe; s ezzel összefonódva bontakozott ki az Európához csatlakozás, a polgárosodás — mai szakkifejezéssel élve, a modernizálás — igénye. A korszak mélyreható dilemmája volt, hogy az elnyomás következtében a nemzetfenntartás mindent meghaladó ösztöne és a modernizálás összeütközésbe kerültek és 67 után olyan torz fejlődést eredményeztek, amelynek közel egy évszázadon át szenvedtük meg következményeit. És ez nem csupán a balvégzetű nemzetiségi politikára állt, hanem — mint Sötér több helyütt eredeti meglátással kimutatja — arra is vezetett, hogy nemcsak politika és közélet fordított hátat a társadalmi problémáknak, de az irodalom is.

Az 1849 és 1867 közötti időszakot ez a keserű történelmi irónia jellemzi. Az osztrák megtorlás súlyos volt, de aránylag rövid ideig tartott. (A Magyar Történelmi Kronológia szerint 114 kivégzésre került sor — mi ez a mi századunk mészárlásaihoz képest!) 1849 decemberében már részleges amnesztiára került sor. Az 50-es évek során a bécsi kormány a *modernizáló* lépések egész sorát tette meg: 1853-ban végleg eltörölte a jobbágyságot; megreformálta a közigazgatást, az adórendszert, bevezette a föld-katasztert, a tankötelezettséget (ha kezdetben német nyelven is), majd — a solferinói vereség után — a szabad vallásgyakorlatot; végül az 1866-os königgrázi csatavesztés adta meg a végső lökést többéves tapogatódzás után a kiegyezéshez.

Mindennek háttéréként ezt az időszakot erőteljes mezőgazdasági konjunktúra jellemezte; bár a vámunió az osztrák ipar túltengését tette lehetővé, fináncőke is áramlott az országba és az elsődleges ipar egyre gyarapodott. Mindazonáltal a tőkefelhalmozás a század utolsó negyedéig igen alacsony fokon maradt s az természetesen kihatott a „polgárosodás” tempójára is.

A tragikum abban rejlett, hogy osztrák részről mindeme lépések — kezdetben — a birodalmi központosítást szolgálták, idegen bürokráciát és németesítést jelentettek, s így magyar részről mindenestül ellenezni kellett még a hasznos és kívánatos újításokat is. De ez túlnyomóan passzív ellenállás volt, s a 67-es megoldást inkább a birodalom viszonylagos gyöngesége, mintsem a nemzet tevőleges és egységes akarata tette lehetővé: 48-asok és 67-esek ellentétei utóbb meddő kőzjogi csatározásokká züllöttek.

Ennek a mindkét oldali kettősségnek árnyéka vetődött az egész korszakra és Sötér elemzése nyomán világossá válik, hogy az akkori magyar irodalom is kettős arculatú: pesszimizmus és reménykedés, az új elvetése és elfogadása közti hányódás, megannyi költői zsákutca, az egykor oly hön kívánt változások fanyar tudomásulvétele jellemzik akkori legnagyobbjaink írói magatartását. Kezdetben legalábbis a derű és optimizmus úgyszólván teljesen hiányzik az írói alkotásokból.

A 20. század parancsuralmainak ismeretében szinte csodálkozunk kell, aránylag milyen enyhe volt az elnyomás, a cenzúra, irodalmi és kulturális téren. Mintha Bécs nem érzékelte volna a magyar költészet s irodalom politikai jelentőségét. Jókai már 1850-ben kiadhatta a *Csataképeket*; Petőfi nem lett orwelli „unperson”: 1854-ben Erdélyi is, Gyulai is hosszabb tanulmányt jelentethetnek meg róla (igaz, inkább a népdalköltő Petőfiről, nem a forradalmárról). 1857-ben Gyulai újból megindíthatta a *Budapesti Szemlét*, e tekintélyes és hangadó folyóiratot. Tudjuk, hogy Tompa megsínylette a cenzúrát, de súlyosabb következmények nélkül. Így érthető, hogy politikai szintér híján az írástudóknak kellett átvenniök a szószóló szerepét. S legtöbbjük a nép, a nemzet jelszavával, az „ahogy lehet” stratégiájával igyekezett utat mutatni a kibontakozás felé.

Sötér könyvének szerkezete és felépítése mutatja, hogy lehetett némi gondja a módszertani megközelítés szempontjából. Több helyütt jelzi, hogy a tárgyalt írókról már írt különálló tanulmányokat (kissé bosszantó, hogy az efféle utalásokat a bibliográfiából kell kibogarászni — feltehetőleg a kiadó mulasztása, hogy egy „Sötér István művei” című sorozatban nem adja meg a szerző előző műveinek legalább címjegyzékét); így joggal tehetjük fel, hogy a mű irodalomtörténeti munkásságának bizonyos summázása, a régebbi tanulmányok némi átertékelésével, mások időközbeni írásainak mérlegelésével (nemegyszer kritikájával) kibővítve. Eznémiképpen valamelyes egyensúly-megbillenésre vezet: egyes írókról sokkal hosszabban és behatóbban ír, sok éles és eredeti meglátással; másokról tömörebben, mondhatni kissé konvencionális módon. Ezt mindenesetre jóváteszi a könyv „Mérleg” c. fejezetében, ahol biztos kézzel fogja össze az elébb néha kuszának érzett szálakat és higgadt, méltányos valóságérzékkel, mindennemű elfogultság nélkül vet fényt a Világos utáni korszak bonyolult eszmei szövevényére.

A felépítés kérdésében Sötér megkísérel kronológiai módszert alkalmazni; ezt azonban időnkint kénytelen megtörni a behatóbb összegezés érdekében, egyes szerzők esetében. Így Arany János — érthetően — újból meg újból szerepel a mű mindegyik fejezetében; míg viszont

Kemény Zsigmond életművét egy tömbben ábrázolja (és milyen finom érzékenységgel! Szemmel láthatólag Kemény lenyűgöző alakja volt rá a legmélyebb hatással.)

A kronológia tekintetében más nehézsége is merült fel a szerzőnek: míg Világos természetesen szilárd *terminus post quem*-et nyújtott, nem könnyű megítélni, vizsgálódásai hol végződnek. Nagyjából-egészből az 1849–1867 közti időszakra veti a súlypontot, de időnként előrenyúl a századvégig, mint amikor például Péterfyt idézi. Persze az egyéni élet-ív nem skatulyázható: Jókai és Gyulai túlélték a századfordulót. (Minden filológusnak meg kell küzdenie a gyötrő kísértéssel, hogy még egy forrást, még egy adalékot, még egy hivatkozást használjon fel; nagy önfegyelmet kíván egy *terminus ante quem* leszögezése.)

Sőtér könyvének első része elkerülhetetlenül az előzményekkel foglalkozik, elsősorban Erdélyi János fáradhatatlan munkásságával. Erdélyi volt az, aki a Kazinczy–Berzsenyi nemzedék klasszicizmusát mint szükségszerűt, de meghaladandót bírálta; Vörösmarty romantikáját a maga idejében helyénvalónak ítélte; de ezen is túlmenően, a népiesség eszméjét hirdette meg (amit természetesen saját népköltési gyűjtőmunkája támasztott alá a gyakorlatban). Sőtér kiemeli Erdélyi hegelianus tanultságát és megközelítési módszerét; talán az első magyar író volt ő, aki a dialektika módszerét megpróbálta alkalmazni.

Erdélyi volt a népiesség elméletének kidolgozásával a nagy előfutár (egyben kortárs is, aki még megélte a kiegyezést). Amit ő vetett, azt Arany és Petőfi aratták — az ő számukra a népköltészet élő közeg volt, amit könnyűszerrel emeltek művészi magaslatra.

Petőfivel aránylag röviden foglalkozik Sőtér — érthetően, hiszen tárgya szempontjából Petőfi „előzmény” volt. Beállítás szerint Petőfi teremtette meg és képviselte a „plebejus-demokratikus népiességszményt” (a „plebejus” némileg vállonveregető jelzőjét tudtommal Révai József honosította meg — szemben a „kispolgári”-val, aminek van bizonyos pejoratív mellékíze. Mivel akkor Magyarországon proletariátus úgyszólván nem létezett még, a „plebejus” ennek mintegy „előfutára” volt; bár nem látom be, a „népi” mért ne fedné igazabban ezt a jelenséget. Kétlem, hogy Petőfi vagy Vajda „plebejusnak” vallották volna magukat — talán Táncsics igen), majd rövid élete utolsó korszakában ezen is túljutva, forradalmiságával a társadalmi haladás zászlóvivője lett. Sőtér ezt fenntartás nélkül mint politikai költészetünk csúcspontját tekinti — amiben igaza van a költészetet illetően, de politikában? . . . Petőfi nemcsak túljutott, de túl is szaladt az adott körülmények realitásán (tudjuk, milyen kényelmetlen volt a gyakorló politikusok számára); mint Szabó Ervin elemzése kimutatta: forradalmi tömeg aligha volt, legfőlegbb forradalmi elit — élcsapat követők nélkül. Petőfi forradalmi retorikája némiképpen a

valóság fölött lebeg — Sőtér is idézi Gyulait Petőfi könnyű befolyásolhatóságáról, kameleon természetéről.

Természetesen Petőfit elfelejteni, letagadni nem lehetett; de az is érthető, hogy az 50-es években a vereség keserű ízével százjukban, forradalmisága ellen fordultak — Arany közvetetten a *Nagyidai cigányokban*, Gyulai elhallgatva politikai szerepét, Kemény szilaj bírálattal.

Arany persze előzmény is volt, kimagasló kortárs és a korszak (vonakodó) vezéralakja. Sőtér igyekszik Arany munkásságát és magatartását a költő lélektani habitusának vizsgálatával elemezni, szerepét beépítve a változások folyamatába. Arany kétségkívül bonyolult jelenség, roppant „privát” személy, akiben derűlátás és csüggedés hányódva váltakozott, akár külső események, akár személyes sikerek vagy sérülések következményeképp. Ha mindig is tudatában volt saját költői nagyságának, örökös kétségek gyötörték — mint talán minden nagy művészt — s ezek csak néha-néha oszlottak el egy-egy szerencsés pillanatban.

Az elveszett alkotmány (1845) a kétség és kiábrándulás keserű humorát hordozza; *Toldi* (1847) a napsugaras derűét. Sőtér szerint Toldi az igazi „népi” hős, jelképe a kornak, midőn nép és nemzet még egyet jelentett. A szolga Bence és Lajos király nem sokban különböztek (noha Toldi Miklós félig-meddig arisztokrata volt, de mindenképpen nemesember és ennek mindig is tudatában volt). *Toldi estéje* (1848) ismét a kétség és rezignáció terméke: a hősiesség csak sötétségbe, nevetségbe vezet.

Sőtér is rámutat az ismert tényre, hogy 49 után Arany súlyos lelki válságba került — ő, mindenkor a mérték embere, most úgy érezte, az egész nemzet bűnhődik a vezetőik mértéktelensége miatt. Kevés keserűbb, önmarcangolóbb iróniával megírt mű van irodalmunkban, mint a *Nagyidai cigányok* (1851).

„Nyargal a cigánység odafel a dombon,
Veri az ellenség csaknem minden ponton,
Bátorság, vitézség neki mind hiába,
Veti reménységét a horgas-inába.”

Hosszú évek kellettek, a Bach-korszak nyomásának lassú, de fokozatos feloldása (és a békés nagykörösi tanárság), hogy Arany ismét felszálló hangulatába juthasson. Mint Sőtér írja: „Arany... a Bach-korszakban egész költői működésének központi eszméjévé avatta a nemzetiséget, . . . válságaiból is a nemzeti hivatás vállalásával emelkedett ki, . . . A *Széchenyi-óda* (1860) nagy képei a nemzetet felélesztő, új életre támasztó polgárosodást ünneplik. . .”

„Életre pezsdült a kór sivatag;
Lassú folyót önérzelem dagaszta”...

De *Széchenyi emlékezetében* hiába keressük a „népít” a „nemzeti”-ben. Arany addigra már felszívta, magáévá tette a népiesség eszméit és gyakorlatát, s vállalta, hogy ő a „nemzet” költője (a népiességgel, úgy is mint saját közelmúltjával, prózai műveiben foglalkozik). Gyulai óhaja a „népnemzeti” irodalom megteremtésére így vált valóra — de a hangsúly nem a „népin”, hanem a „nemzetin” volt. És ez, Sötér szerint, annak a jele, hogy a nemzet fennmaradásának és virágzásának problematikája félretolta, szőnyeg alá söpörte az egyre jobban jelentkező társadalmi kérdésekkel való foglalkozást is.

Az 1850-es évektől kezdve — Erdélyi mellett, részben rá építve, részben neki ellentmondva — Gyulai Pál a nagy törvényhozó. Több mint fél évszázadra ő jelölte ki a század nagyjainak helyét és érdemeit irodalmi köztudatunkban (főleg emlékbeszédeiben; hosszú élete során neki jutott a feladat, hogy kortársait elparentálja). Sötér tömören és minden fontos mozzanatra kitérően ábrázolja Gyulai irodalomtörténeti fejlődését; nem hiszem, hogy az ő összefoglalása után még jelentést lehet Gyulai szerepéről írni.

Mint megállapítja, „Gyulai az össznemzeti igényű, polgárosult (és egyben népies fogantatású) irodalom kialakulásának folyamatait kísérte nyomon”. Majd: „... nemzetiség és polgárosodás szintézisének... folyamatát rajzolja meg... A szintézist... ő is a Petőfi—Arany korszakban látja.” De rámutat arra is Sötér, hogy Gyulait ugyancsak sújtotta a kettősség, az ellentétes szempontok egyzetetésének kudarca. Gyulai éles kritikával — és jó példával — követelte az európai szintű realista magyar regényt, úgy is, mint a polgárosodás egyik kívánatos teljesítményét (világosan látta, hogy a haladott nyugati országokban népi és európai, nemzeti és polgári maguktól értehető párhuzamossággal alakultak ki); ugyanakkor elutasította Balzacot mint „erkölctelent”. Kazinczyról írva, Gyulai azt írja: „... van-e erők az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük?” — „... az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk.”

Ezzel szemben Sötér kénytelen megállapítani: „(Arany és Gyulai) ... a népiesség diadalmaskodásától kezdve feleslegesnek, sőt károsnak vélték a külföldi irodalom vívmányainak átvételét. Irodalomtörténeti fejlődésük tehát hozzájárult a nemzeti bezárkózás hajlamának erősödésének is.”

Shakespeare igen, de Stendhal már nem? ...

Külön elismeréssel kell kiemelnem Sötér meglátását, mely szerint Gyulai pályájának titkos töreke: ízig-vérig kis-realista regényének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* visszhangtalansága fordította

el a szépirodalomtól a kritika felé, olyan sebet ejtve rajta, ami talán sohasem hegedt be. „1857-ben az *Udvarházzal* modernebb, korszerűbb szinten vagyunk, mint pl. a 70-es évek regényeivel” — írja Sötér. És ott is telibe talál, mikor további iróniának véli, joggal, azt az irodalmi jelenséget, miszerint Gyulai maradiságba süppedt hőse — ahelyett, hogy a köztudat leszámolt volna vele — a későbbi dzsentrifigura előképe lett: Radnóthy Elek vaskalapos volt, a Noszty-fiú korrump, az *Úri muri* alakjai végleg züllöttek.

Mindezt megtámogatja Vajda János prózai írásainak kiaknázása, melyek politikai tartalmuk mellett társadalmi kérdések iránti érzékenységet is mutatnak. Vajda — Sötér szerint az igazi hús-vér „plebejus” író — maga mögött hagyandónak ítéli a forradalmat, sőt merészeli azt hirdetni, hogy az Ausztriával való megegyezés a nemzet létkérdése, s mindezt annak érdekében, amit egyik röpiratának címe is jelez: *Polgárosodás*. Ő, úgy is mint „plebejus”, világosan látta a „nemesi nemzet” idejétmúlt lehetetlenségét szemben például Keménnyel, aki minden csalódása ellenében is megpróbált hinni a nemesi nemzet életképességében.

Vajda Jánost nehéz beskatulyázni vagy akár normális mértékkel mérni. Öntörvényű — és öngyötrő — ember volt, aki ha lázadozott, az emberiség, az egész világ ellen, leginkább saját belvilága ellen folytatott reménytelen küzdelmet. A legeklektikusabb költő, kiből hiányzott a tudatosság és az önitélet. Van egy maroknyi verse, melyek feledhetetlenül szépek, mondhatni mágiikusak — de az aranyló búza szinte elvész a konkoly között.

Sötér helyesen mutat rá, hogy ő az első modern költőnk — talán Baudelaire-hez hasonlóan, de annak fölényes művészete nélkül. Sötér kiemeli érzékenységét az új technika és tudomány iránt — „kozmosz” költőnek nevezi. A kor nem értette meg, mint ahogy ő sem értette meg igazán a kort; publicisztikájában hol előrefutott, hol hátramaradt; szomorú példája volt az elidegenedésnek. Ha lehet hinni felesége visszaemlékezéseinek, élete végén autisztikus lényre Krafft-Ebing tollára méltó torzulásokba süllyedt. Sötér vonalvezetése szempontjából éppúgy kívülmaradt a fejlődésen, mint ahogy magánéletében is elszigetelődött a társas élettől.

Ahol az én véleményem leginkább eltér Sötérétől, az Eötvös József jelentőségének megítélése. (Sajnos, nem jutottam hozzá Sötér 1953-as Eötvös-monográfiájához, s így nincs módomban nyomon kísérni értékelésének alakulását.) Sötér bizonyos tartózkodással, mondhatnám vonakodva ismeri el Eötvös erényeit és teljesítményét és, ahol lehet, hangsúlyozza magatartásának gyöngye vonásait vagy ellentmondásait.

Az én számomra Széchenyi után Eötvös József a múlt század legvonzóbb alakja. Hivatalvállaló nemesember, Európa-utazó, az embe-

riség szenvedéseit orvosolni kívánó filantróp, következetes politikus — de mindenekfölött, ha Széchenyi a 19. században az első cselekvő magyar — Eötvös az első európai szintű gondolkodó magyar (nem akarván ezzel kisebbiteni Kölcsey úttörő érdemeit).

Széles körű műveltségét (Sötér idézi vele kapcsolatban Bacon és Rousseau, Bentham és Condorcet, majd — későbbi korszakában — legfőképpen John Stuart Mill termékenyítő hatását) a nyugati világ megismerése jelentős módon egészítette ki. Nem véletlen, hogy legmesszebbre látó államférfiaink megjárták a Nyugatot, minden pórusuk felszívta az ott tapasztaltak tanulságait (még ha csak tenyészlő-vásárlásra mentek is, mint Wesselényi és Széchenyi) s bátran levonták a keserves tanulságokat, mint Bölöni Farkas Sándor (akárcsak zseniális kortársa, a szintén Amerikát járt Tocqueville). Gyulai, Arany, Kemény nem jártak (Bécsen túl) külföldön s így óriási könyv-olvasottságuk, a nyugati irodalomban való elmélyedésük ellenére is mindvégig érződik rajtuk a „magyar glóbusz” szűkössége.

Annai tény — és ebben nem vitázom Sötérral —, hogy Eötvös nem igazi vérbeli író: írástudó politikus ő, kinél az írás a politikát szolgálja. Nem igazi művésztermészet, nem gondja a stílus; típusokat ábrázol, nem jellemeket; de a nagy paradoxon, hogy mindezeket tudomásul véve, el kell ismernünk, ő alkotta meg az első európai mértékű realista regényeket magyar nyelven s ezeknek átütő hatását — *A falu jegyzője* 1845-ben, *Magyarország 1514-ben* 1847-ben — nem lehet tagadni, a műveket átható s ma talán visszatetsző szentimentális humanizmus ellenére sem.

Eötvös egyéni viselkedését lehet kritika, sőt szigorú kritika alá venni. Nehéz menteni azt, hogy 1848 őszén, rövid minisztersége után elhagyta az országot s csak 1853-ban tért vissza. Ha menteni nem is, magyarázni talán lehet, Eötvös jellemének ismeretében. Ő is a mérték embere volt (bár másképpen, politikusabban, mint Arany); optimista volt, de reális szemmel látta a forradalom és szabadságharc elkerülhetetlen bukását, talán éppen, mert sokaknál világosabban értékelte az össz-európai képletet. Ez színezte álláspontját a Habsburg-monarchiával kapcsolatban is: felismerte ennek összetartó fontosságát német és orosz terjeszkedés és nemzetiségi mozgolódások közepette — talán túl optimista volt abban reménykedvén, hogy a szűk látókörű abszolutizmust követni fogja egy liberális fellazulás. Mivel mindig, következetesen a haladás, az emberi szabadság szókimondó bajnoka volt, a magyar nép jövőjét is e világot átfogó fejlődés szemszögéből tekintette — őt kötötte legkevésbé a „magyar ugar”.

Ilyen irányú érzékenységét, jövőbe tekintő gondolkodását Sötér is kénytelen elismerni: „Eötvös már úgy véli 1850-ben, hogy Ausztria segítsége nélkül a magyar polgárosodás a fenyegető nemzetiségi és szociális problémák miatt eleve kudarcra van ítélve.”

Sőtér egyik kézenfekvő megállapítása (amit néha mintegy szemre-hányásnak lehet venni) Eötvös idegensége a népiesség eszmekörétől. Annyi tény, hogy Eötvös távol állt bármiféle „plebejus demokráciától”, s meggyőződéses liberalizmusa, magyar viszonylatban, mindenképpen (ismét mai szóval) elitügy volt. De kevesen ábrázolták átérzőbben a nép sorsát, szenvedését, tiltakoztak hevesebb humanizmussal a visszaélések, a tekintetes vármegye ellen. (Voltaire és Zola kell, hogy az ember eszébe jusson.)

Azt is kifogás tárgyává teszi Sőtér, hogy Eötvös kevésbé érzékeny a nemzeteszme fontosságát illetően, mint kortársai. Nyilván, mint önkéntes emigráns — és optimista természet — nem érezte át a vereség kétségbeesését, a nemzet fennmaradásának eszméjébe való görcsös kapaszkodást olyan mértékben, mint az otthoniak. De amivel 48 és 51 között foglalkozott, az ő számára — és hiszem, a magyar politikai gondolkodás számára is — fontosabb volt: legnagyobb művének megírása. *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* 1851-ben jelent meg Bécsben. (Érdekes módon ez is jellemzi a kamarilla tompaságát: az abszolutizmus jövője szempontjából ez a mű majdnem annyi forradalmi veszélyt jelentett, mint a *Talpra magyar.*) Sőtér elemzése, érthető módon, főként ennek a nagyszabású műnek részletes megtárgyalásával foglalkozik. Megállapítja, hogy Eötvös „... egy részt kíván megmenteni a forradalmat előkészítő eszmékből... anynyit, amennyi még nem szülhet forradalmat.” Eötvös mindig is következetesen reformer volt, nem forradalmár. *Az Uralkodó eszmék* egy későbbi kötetében gondolkodása felöleli a nemzet fontosságát is: „Senki nem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött... ahol a nemzetiség igényeinek valószínűsítésére intézett törekvés minden egyéb szükséglet... háttérbe szorított.” — És Eötvös egyenlegét nemzeteszme és liberalizmus között ismét Sőtér kénytelen igazolni (Németh G. Bélát idézve) „... a nemzeti eszme megóvta ugyan a magyarságot az erkölcsi, világnézeti anarchiától, ... de távol is tartotta a nemzetet a világnézeti kérdésekkel való reális szembenézésétől.” *Az Uralkodó Eszmék*re ezt igazán nem lehet rámondani.

Abban igaza van Sőtérnek, hogy Eötvös — kissé naiv optimizmusában — nem látta a nacionalizmus jóra-rosszra egyaránt vezető társadalomalakító fontosságát — „Eötvös meglehetősen doktrinér módon... a nemzeti eszme lassú, fokozatos letűnésében hisz...”, de mentségére legyen mondva, hogy két más nagy 19. századi gondolkodó, Marx és Engels, sem ismerték fel kellőképpen a nacionalizmus fontosságát és jövőendő szerepét.

(Az sem érdektelen, hogy ugyanezzel a 19. századra oly jellemző optimizmussal Eötvös az „álladalom”, azaz az állam fokozatos megszűnésében hisz — akárcsak egy későbbi cselekvő-gondolkodó, aki

az állam elsorvadását jósolta meg. Mint ma oly jól látjuk, mind Eötvös mind Lenin tévedtek.)

Eötvös e nagy művének egyik tanulsága: a nemzeteszmé felbonthatatlan összefonódása a szabadságesszmével; a másik, az a meggyőződés, hogy a nemzet fennmaradásának, s az ezt támogató történelmi tudatnak egyik alapvető összetevője a magától értetődő Európához tartozás (hangsúllyal a *latin ábécé* Európájához). Ezt az elvet Eötvös mindenki másnál tudatosabban képviselte.

Végül, de nem utolsósorban, Sötér kifogás tárgyává teszi Eötvös viszonylagos érzéketlenségét a társadalmi problémákkal kapcsolatban.

A nemzet és a haladás érdekében íródott az *Uralkodó Eszmék*, mellyel — többek között — a népet magába-süppedtségéből kirázandó, 1851 és 1853 között Eötvös megkísérelte újjáéleszteni a reformkor komoly politikai gondolkodását, előre mutatva, cselekvést követelve — ezzel is kiegészíteni Kemény és társai rezignált óvatosságát.

Sötér szerint „Eötvös a kapitalizmus (polgárosodás) előmozdítását tekinti legfőbb céljának. . .”, majd: „. . . a polgárosodás az ő felfogásában . . . a nép erőtartálékainak . . . közvetlen érdekeinek számon kívül hagyásával s a demokratikus igények kirekesztésével valósulhatna csak meg”. Ezt kétségbe kell vonnom, mert az a tiszta liberalizmus, amit Eötvös hirdetett — akárcsak John Stuart Mill — a minél teljesebb egyéni szabadság elve alapján mindezt magában kell foglalja (hogy ez a múlt század 50-es éveiben mennyire volt utópisztikus, az más kérdés).

Sötér legfőképpen azt veti Eötvös szemére, hogy „Eötvös egyensúlytervének legfontosabb tétele. . . az egyenlőség eszméjének háttérbe szorítása. . .” s ezt meg is ismétli: „. . . az egyenlőségeszme háttérbe szorítása a szabadságesszme javára . . . az *Uralkodó Eszmék* egyik legfőbb törekvése.”

Sötér ezeket elmarasztalólag mondja, de ezzel (akarva-akaratlanul) rátapint a francia forradalom óta eltelt 200 esztendő egyik leg-többet vitatott és leginkább félreértett doktrinális vitájára. A 18–19. századi viszonyok közt az egyenlőség követelése érthetően jogosult volt, de a jogosulatlan mindenkor, ha a szabadság korlátozására vezet. Csak lassan, keservesen és nemegyszer véres társadalmi harcok árán került felszínre az a felismerés, hogy a mai (sőt már a 19. századi) bonyolult társadalmakban az egyenlőségnek csak egy minimalista alkalmazása fogadható el: egyenlőség a törvény előtt és az egyéni lehetőségek egyenlősége, a közös alapról való indulás. Az adott körülmények közt az erőszakolt egyenlőség-elv csak lefelé-egyengetésre vezet, s kerékkötőjévé válik a haladásnak, nem kis részben, mivel az egyenlőség gyakorlati végrehajtása burjánzó bürokráciát teremt. Ez a felismerés (ha még nem is mindenütt elismerés) ma már kivétel nélkül *minden* társadalmi rendben tudatossá válik, és a táguló

szabadság primátusa, annyi habozás után, ellenállhatatlanul tör fel mint rendező elv.

Eötvös géniusza ezt 130 évvel előttünk ismerte fel s ezzel méltán sorakozik a nagy európai gondolkodók mellé. A mély és utat mutató politikai gondolkodás a magyar közéletben vele kezdődik, hogy majd Szekfű Gyulával és Bibó Istvánnal folytatódjék.

Eötvös pályája, a *peripeteia* szempontjából tekintve, azért is kielégítő, mert ő volt egyike a keveseknek, akik elveiket bizonyos mértékig meg is tudták valósítani. 1867 és 1871 között, midőn ismét kultuszminiszter volt, megvalósította a népoktatási törvényt és a zsidóság egyenjogúsítását. Eötvös posztumusz tragikumája (ha van ilyesmi): az ő nemes és fennkölt liberalizmusa méltatlan utódainak kezén a közjogi viták hamis „liberalizmusává” hanyatlott.

Sötér könyvének dereka két nagy témával foglalkozik: Arany epikus korszakával és Kemény Zsigmond életművével. Aki tud és olvas magyarul, nehezen vonhatja ki magát Arany János ígázatéből. Ő a legköltőbb költő, proteusi jelenség, kinek műveiben az egész magyar élet tükröződik. Azt lehetett volna hinni, hogy már *Toldival* a legmagasabbra szökött, de csodaképpen egyre nagyobb magaslatokra szárnyalt. Nincs még költőnk, akiben bölcsesség, humor, lélektani érzékenység és tudás ilyen magasztos ötvözetbe forrt volna össze. Sötér István sem tud könnyűszerrel visszahúzódni Arany varázslatából, hogy az irodalomtörténész tárgyilagosságával kísérelje meg összefogni az Arany-életmű jelentőségét; dicséretére legyen mondva, hogy minden során átsugárzik a költő iránti tisztelet és szeretet.

Arany saját munkásságának megkoronázását legnagyobb epikai művében, a *Buda halálában* látta. Sötér finom érzékkel elemzi ezt a költői *tour de force*-ot, Arany kitűnő pszichológiáját, jellemfestését, de rámutat arra is, hogy e hatalmas költemény az egyéni bűn és bűnhődés története, Etele válsága erkölcsi jellegű — a hun társadalom csak mint passzív kórus szerepel benne. Sötér szerint Arany „a népköltészet igazi szellemét” (Homérosz és Dante, Shakespeare és Goethe szellemét) kívánja megvalósítani, szuverén költőióriás létére magasabb fokon akarja elérni Erdélyi János célkitűzését, a fejlődést, amit a népi — nemzeti — világirodalmi lépcsők jeleznek. Gyulai ezt úgy üdvözölte, mint „népnemzeti” elvének megvalósulását: „ideál” és „reál” ötvözetét, az „eszményítés” tökélyét.

Sötér felveti a kérdést, mennyire volt ez a megítélés összhangban a kor valóságával, s válasza tagadó. Formailag: Arany és Gyulai úgy érezhették, hogy a *Buda halála* (valamint a *Toldi szerelme*) a 19. század uralkodó műfajának, a realista regénynek megfelelője, holott az eposz zsákutcát jelentett, az elmaradottság jele volt (mint, mondjuk Anyegin vagy a Kalevala), „csinált virág” mint éppen Gyulai mondta kíméletlen őszinteséggel. Tartalmilag (1863-ban vagyunk): a nemzet hősi múlt-

jának archaizáló felidézése nem pótolhatja a *mával*, a kor egyre égetőbb társadalmi, gazdasági és nemzetiségi kérdéseivel szemben való irodalmi állásfoglalást. „A nemzetinek kultusza . . . dac a korral”, írja találóan Sötér.

Sötér tárgyilagosságába gyöngédség vegyül akkor is, amikor Arany öregkori költészetét tárgyalja. Az *Őszikék* szerinte mintegy 1867 fanyar bírálatát jelentik — Arany nem értett egyet a polgárosodásnak avval a részben csökevényes, részben felszínes formájával, amit a körötte nyüzsgő Pest-Buda mutatott; öreges rezignációját csak néha festi át a realista felismerés, mint a *Hidavatás* lidérces látomásában. Arany érezte, de már nem markolta meg többé az életet, melyben egyre idegenebbül érezte magát.

Arany kiábrándultságához nyilvánvalóan hozzájárult a magyar irodalom idült kórja: a közönség hiány. Folyóiratának, a *Koszorúnak* sikertelensége joggal kedvetlenítette el, míg az olvasók Dumas és Sue sekélyes regényeit falták. Mint Sötér írja: „. . . az irodalom legjavának nincs igazi olvasóközönsége Petőfi és Ady közt. . . Jókai és Mikszáth kivételek, de ebben . . . nem mindig erényeiknek van része.” Érdekes lenne tudni, vajon például a *Buda halála* hány példányban fogyott el?

Nem lehet együttérzés nélkül szemlélni egy nagy költő pislákoló utolsó éveit. A kor elhagyta őt, miként a nevéhez fűződő eposz is a múlté lett. Élete végén nem maradt más, mint szerény méltósága.

Kemény Zsigmond komor és sokban sivár életpályájának és munkásságának tárgyalása a könyv legértékesebb része. Sötér elemzése mélyreható, részletes és — véleményem szerint — mindenben helytálló. Érdekes és jellemző példája ez annak az ismert jelenségnek, mikor egy szerző — mintegy tudatos világ-szemléletének ellenére — a tárgyalt alak vonzásába esik, nem tudja megtagadni szimpátiáját és belezését. Hiszen Kemény — mint politikus, író és publicista — minden inkább volt, mint a radikális haladás szóvivője. Széchenyi híveként ellene volt a forradalomnak, tagja a debreceni békepártnak; Világos után élesen bírálta, sőt elítélte Petőfit; Széchenyit azért kárhoztatta, hogy nem látta előre reformtörekvései kimenetelét; bár támogatta a nyugatias polgárosodást, azt továbbra is csak a nemesi liberalizmus korlátozott formájában tekintette kívánatosnak; ellene volt az ébredező szocialista mozgalmaknak; és szűk nemzeti szempontból ítélte meg a kisebbségi kérdést. De annyiban talán tragikusnak nevezhető sorsa, amennyiben sorra kellett látnia ideáljainak, elképzeléseinek fordítottját, életében csalódás csalódást követett. A kiegyezésben támogatta Deákot, de ahogy 67 sikerült, nem nagyon lehetett a szájze szerint való. Magánélete is sok mindennek elmondható, csak derűsnek nem. Vulgáris szóhasználattal azt lehetne mondani: Kemény „reakciós” volt.

Sötér kitér Kemény politikai írásaira is, de elsősorban szépirodalmi műveinek igen részletes és érzékeny elemzése kapcsán építi fel Kemény-arcképét. Jelzi Kemény tudományos érdeklődését, filozófiai olvasottságát, rámutat arra, hogy Michelet és Sainte Beuve mellett Macaulay hatott rá legerősebben. Foglalkozik Kemény korai társadalmi tárgyú regényeivel s kiemeli, hogy (például Jókaival ellentétben) Kemény a *ma* problémáit feszegeti: a nemesi – polgári ellentétet, az ábrándok – „Ködképek” – káros mivoltát. (Együtttérszem Sötéré: Keménynek ezek az írásai már 60 évvel ezelőtt is, mikor utoljára foglalkoztam velük, majdhogynem olvashatatlanok voltak.) Sötér vizsgálatának törzsöke Kemény történetiszemléletének alakulását adja. Első ilyen tárgyú regényeiben (mint *Gyulai Pál*) Kemény a kikerülhetetlen végzetet ábrázolja: az egyén, minden jó szándékú erőfeszítése ellenére is csak játékszere a sorsnak, mit sem tehet a külső erők vak húzásai ellen. A történelem csapda, az egyén fenyegetettsége állandó – Kemény mintegy megsejti 1849 tragikumát.

Későbbi, nagyobb szabású történeti regényeiben (*A rajongók, Zord idő*) Kemény történetfilozófiája hajlékonyabbá válik: az egyénnek van szabad akarata, feltéve, hogy az óvatosság, az önmérséklet fegyelmét kényszeríti magára s ellenáll a főbűnnek, a szertelen és a valóságot megtagadó rajongásnak. Erdély szelleme tükröződik ebben, a keserves helytállás nem kevésbé elismerésre méltó hősiessége.

Sötér kiemeli, hogy mindez Keménynél egyúttal szigorú erkölcsi állásfoglalást is jelent. Ha ki lehet kerülni a végzetet, ez azt is megköveteli, hogy az egyén vállalja a felelősséget, foglaljon állást az „egy-részt-másrészt” erkölcsi viszonylagosságá ellen, éppúgy mint a szélsőséges veszélybe rohanás ellen. Kemény ideálja a „súlyegyen” és számára a tragikum, ha ezt a szenvedély vagy elhamarkodás megbontja. Sötér helyesen mondja: „Keménynél a tragikum nem egyéb, mint politikai és erkölcsi elveinek esztétikai megfogalmazása”. És Világos után a nemzetnek erre a szilárd, szenvedélyektől mentes helytállásra volt szüksége, középpútra a kalandosság és hitetlenség között.

Sötér elmélyedésének jó példája az is, hogy felfedi és kiemeli Kemény vérbeli író voltát. Keménynek a nagy-realista regény lebegett a szeme előtt, de ugyanakkor – lehet, nem egészen tudatosan – szükségét érezte, hogy eleget tegyen a romantikus regénytípus cselekmény-követelményének (Sötér szerint nemegyszer a jellemrajz kárára. – Vagyok olyan régimódi, hogy a regényben cselekmény követeljek, s hogy a jellemek alakulása a cselekmény során bontakozzék ki).

Ha például összehasonlítjuk Eötvös *Magyarország 1514-ben* regényét a *Zord idő*-vel, kétségtelen, hogy Kemény a jobb író. Könyvek sorsa, hogy az előbbinek átütő hatását az utóbbi nem ismételhette meg.

Összefoglalásában Sötér Gyulai Pál Kemény-émlékbeszédére hivatkozik, mely szerint Kemény tragikum: az a nemesi liberalizmus, melynek ő meggyőződéses híve volt, akadályává vált a polgárosodásnak és ugyanez a liberalizmus ellentétbe került a nacionalizmus feltörő erőivel. A „súlyegyen” lehetetlenné vált és az óvatoss helytállás nem volt többé elegendő. Kemény elborult elmével hunyt el s vele együtt egy nemes törekvés.

Jókai Mór szerepét és jelentőségét illetően véleményem ismét eltér Sötérétől. Fölteszem, nem kell védenem Jókai nagyságát . . . Sötér nem is támadja — hogy is tehetné —, de valahogy félvállról kezeli, s nem tud egyensúlyos ítéletre jutni. Talán nem tudja érzékeltetni Jókai varázsát (van egyfajta válogatóss irodalmi botfűlűség — hogy magamról ítélek, számomra például Dickens vagy Flaubert mindig is kötelező olvasmányok voltak, igazán élvezni nem tudtam írásaikat).

Ha Sötér mércéjéhez állítjuk Jókai életművét, a „népiség — nemzetiség — polgárosodás” képlete szerint, nehéz kifogást találni. Jókai magától értetődő természetességgel szívta magába a „népi” iránti törekvés követelményeit (mellékalakjai ragyogó elevenségének nincs párja); a „nemzeti” kíváncsival kapcsolatban maga Sötér írja: „Jókai olyan gazdagságban fedezi föl a valóság nemzeti és regényes elemeit, mint előtte senki” s a polgárosodást illetve pedig joggal mondja: „Jókai legmélyebb élménye az ország átalakulása volt — az a folyamat, mely a régi . . . Magyarország helyébe az újat, a polgárit léptette. Ez utóbbit Jókai igaz lelkesedéssel . . . óhajtotta.”

Ahol kifogást kell emelnem, azok Sötér ilyen megállapításai: „Jókai realizmusa csak járulék a romantikához . . .” vagy: „A jelen tehát nem igazi területe Jókainak, s a múlt sem az. Igazán otthon a közelmúltban érzi magát . . .” avagy: „Jókai kizárólag a cselekmény által jellemez . . .” s meglepően: „Egyetlen jelentős történelmi regényt írt: a *Rab Rábyt* . . .”

Ami a romantikát illeti, Jókai alakjai — ha nem is kivétel nélkül — élő emberek, nem férc-alakok mint mondjuk Dumas hősei. A jelent ki ábrázolta erőteljesebben, mint *Az új földesúr* szerzője? A technológia csakúgy forrás volt számára (*Fekete gyémántok*), mint a jövőbe nézés, a „science fiction” (*A jövő század regénye*).

Ha Vajda János az első modern magyar költő, Jókai az első modern magyar regényíró. Ő a válasz Gyulai igényére — persze nem úgy, ahogy Gyulai óhajtotta. *Erdély aranykora* regényebb regény, mint a *Zord idő* — igaz, Jókai nem is akart filozófus lenni, egy egészséges gyakorlati életfilozófián túl. S míg Aranyknak félig-meddig reménytelenül kellett küzdenie a közönség hiány ellen, Jókai élesen érzekelte a közönségigényt, olvasóknak írt, nem csupán író társaknak; népszerűsége megfelelt a korabeli követelményeknek. S ne felejtsük, hogy ő a kevesek egyike, kiknek művei fordításokban is megállták helyüket.

Azt helyesen állapítja meg Sötér, hogy Jókai számára az anekdota volt az egyik főforrás: „(számára) Egész Magyarország egy hatalmas anekdotagyűjtemény”. De hát hiszen Jókai — mint egy nemes szarka — mindenünnen bányászt a témákat: amerikai indiánok, spanyol conquistadorok, nyugat-indiai kalózok éppúgy tüzelték fantáziáját, mint az orosz történelem (*Szabadság a hó alatt*). Ugyancsak helyesen, finoman és érzékenyen mutat rá Sötér a Jókai lelki habitusában rejlő feminitásra, a női alakok értő és gyöngéd ábrázolására. Érdekes módon ugyanezt emeli ki Szabó Magda vonzó Jókai-tanulmányában (*A félistenek szomorúsága — Újhold Évkönyv, 1987/1.*). Ez a tanulmány egyúttal mintegy cáfolatát nyújtja Sötérnek, aki elfogadja a konvencionális véleményt, mely szerint a 70-es évek után Jókai egyre hanyatlott. Én egyetértek Szabó Magdával, mikor azt írja: „Nem hiszek Jókai hanyatlásában, nem is hittem soha. Ami írói erénye volt, az holtáig megmaradt . . .”

Madáchról röviden, de annál nagyobb elismeréssel ír Sötér. *Az ember tragédiája* „költői mű, nem . . . bölcseleti értekezés”, írja, továbbá: „. . . túl is jutott a népies-nemzeti mondanivalón, az emberiségi mondanivalóhoz . . .”, s helyesen állapítja meg, hogy a mű nem tanköltemény, hanem *dráma*, amely (1859–60-ban íródott) tükrözi a vereség utáni helytállás szükségét, a pesszimizmussal szemben (amit akkoron a külföldről jövő szélsőséges materialista determinizmus gondolatvilága is táplált), a szabad akarat hirdetését. S itt is találóan mutat rá Sötér az „ewig weibliche” princípiumára: Éva a dráma legfontosabb alakja, benne testesül meg a „természeti szféra” szilárdsága. És ez már csak azért is érdekes és izgalmas szempont, mert két teljesen ellenkező oldalról vet fényt a princípiumra: ahogyan Jókai és ahogyan Madách viszonylott a nőkhöz . . .

Az ember tragédiája minden tekintetben modern, korszerű és átütő értékű mű — filozófia, technika, társadalomtudomány egyaránt szerepet talál benne; európai mű, talán európaibb Jókainál is. Erdélyi kívánalma, hogy a népin és nemzetin át eljusson a magyar irodalom az össz-emberihez, itt valóra vált.

Mérlegében Sötér felveti a kor középponti problémáját: ez a „ . . . nemzetiség és polgárosodás konfliktusának átlépése. Hogy ez nem sikerült, még egy további századon át sem, annak Bibó István a legjobb tanúja. Kemény „súlyegyene” nem tudott megvalósulni. A szerző szerint ez a konfliktus hozta magával az egyre erőteljesebben jelentkező társadalmi kérdések elodázását, valamint a társadalmi, sőt irodalmi látóhatár beszűkülését. „Gyulai a Bach-rendszer ’világ-polgársági’ programja ellen éppúgy tiltakozik, mint ’civilizátori’ programja ellen Madách.” Gyulai igénye, a magyarság egyéni jellegét európai színvonalon és magas művészettel kialakító irodalom, csak a Nyugat-nemzedékkel jutott kiteljesedésre.

Ha Sőtér nem mondja is ki így, nehéz elkerülni a tanulságot: a művelődés lassú folyamat, a tanulási görbe több nemzedéken átnyúl; az emberi természet lassan alakul és alig változik; a forradalom lehet, hogy megváltoztatja az emberek magatartását, de természetét alig.

A Bach-korszak alatt még nagyobbára egy volt nép és nemzet; a parasztság, ha politikamentesen is, rosszul tűrte az idegen tisztviselőket, a német nyelv erőltetését, az olaszországi katonaságot („Inkább nézem az abonyi kettőt, mint Majlandban azt a harminckettőt . . .” mint a bús katonadal mondta); a nemesség, honorációrok, kispolgárság szinte egyként szegült szembe mindennel, ami Bécs felől jött. De 67 után, mikorra a nemzet újból félig-meddig a maga ura lett, a nép abból kiszorult, s a felszínes liberalizmus — mely a jobbakat szabadabbá tette, de földet nem adott nekik — egyes problémák megoldását többek közt abban látta, hogy „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”.

Sőtér eredeti meglátásai közé tartozik az erkölcs szerepének hangsúlyozása. Gyulai, Kemény, Arany, mind hirdették az erkölcsi helytállás döntő szükségét, magánéletben, politikában, társadalmi életben. És hallgattak is rájuk — talán ez is oka, hogy 67 után, mikor erre a szigorú helytállásra már kevésbé volt szükség, az erkölcsi előírások fellazultak — a politikai életben kétségtelenül.

Rámutat Sőtér legjobbjaik mély és átható műveltségére is, járatosságukra a világirodalomban, sőt azon túlmenően, természettudományban és bölcséletben. Kiemeli a determinizmus és szabad akarat közti vitát, mely Eötvöst is, Keményt is, Madáchot is erősen foglalkoztatta, a büchneri materializmus elutasítását; ez viszont — mint például Greguss Ágost és Salamon Ferenc munkásságában — túlzó idealizmusba torkollott, hátráltatva a realizmus irodalmi előretörését. Ugyanakkor nem hallgatja el, hogy míg politikusok és írók egyenként mély filozófiai képzettséggel bírtak, a bölcséleti kultúra hiányzott az országban, gyakorló filozófus nem akadt; a közgondolkodás sekélyes pragmatizmus és irreális ábrándozás közt hanyódot . . . s ebből a gyermekbetegségből 1945-ig sem nőtt ki a magyar értelmiség. (Juhász Gyula könyve a 30-as évek ideológiai mozgólódásairól könyörtelenül mutatja be a félelmes irrealitás uralmát, a magyar helyzet és a világvízonyok teljes félreismerését.)

Egy érdekes jelenség (Sőtér nem emeli ki külön) a magyar művelődés egész történetén végighaladó átnyúlás a német kultúrkörön. Már a középkori diákok számára is Párizs, Bologna volt a mágnes; a prédikátor fiak Leidenbe, néha Oxfordba igyekeztek, a bécsi testőrök Voltaire-t és társait vallották vezérlő csillaguknak (nem Klopstockot); 19. századi nagyjaink is Franciaország, Anglia, Amerika felé irányozták lépteiket, ha tehették. Nem hanyagolták el a nagy német költők, filozófusok és történetírók, természettudósok műveit, de inkább vol-

tak példaképeik Scott, Byron, Lamartine, főként Macaulay és John Stuart Mill. Hogy ez a tendencia mennyire volt ösztönös, mennyire tudatos, nehéz volna megmondani — de nyilván érezték, tudták, hogy a Nyugat gócai a Rajnán túl tüzelnek. (Megvan ennek a lengyel párhuzama is.) Ha Arany számára Goethe volt az egyik nagy példakép, Shakespeare annál inkább.

*

Sötér könyvében nem tesz engedményt a népszerűségnek. Sötér Istvánnak, mint szépírónak, van stílusa: eleven, hajlékony, de fegyelmezett. Itt mintha stílusbeli szőröcsuhát öltene magára, szinte poroszos puritánsággal ír. Mintegy feltételezi, hogy az olvasó ismeri Gyulai vagy Kemény legeldugottabb újságcikkeit is. Annyi tény, hogy minduntalan arra készíti az embert, hogy az eredeti források után nyúljon; idézetei folytonosan arra csábítanak, hogy könyvét félkézzel nyitva tartva, belemélyedjünk a tárgyalt szerzők műveibe (amit gyakran csak szakemberek rendelkezésére álló könyvtárak tesznek lehetővé). Forráskutatása szélességben és mélységben egyaránt átfogó.

Lehet, hogy a tudományosság érdekében vállalta ezt a stiláris szűrkéséget? Elvégre tudományos mű is lehet eleven, olvasmányos is érdekes — Sötér könyvéből teljesen hiányzik a humor, az ironia, a váratlan, de tetszetős fordulat. Azt mindenesetre érdemül kell betudnunk, hogy nem használ áltudományos zsargont, egyszerűen, keményen, szárazon szól hozzánk.

Előző tanulmányainak summázása során érezni lehet, ahogy elemzése bokrosodik, izmosodik, átlép egy magasabb rendű újrafogalmazásba, ítéletei egyre biztosabbak — ő sem az „egyrészt — másrészt” embere. Elfogultságait nem mindig mondja ki, inkább csak érezteti; de nem fél a kritikától, mint például amikor rámutat Horváth János egysíkú szemléletére a magyar klasszicizmussal kapcsolatban; Lukács Györggyel is vitába száll, egyes sematikus megállapításait helyesbítve.

Sötér műve lényegében eszmetörténet (hogy Szücs Jenő kedvelt kifejezésével éljek. — Egyébként is, szeretném, ha valaki megmagyarázná, mi a különbség az olyannyira kárhoztatott szellemtörténet és a ma divatos eszmetörténet között?). A háttér, a politikai és főként a gazdasági események — az „alépitmény” —, ha nem is hiányoznak teljesen, inkább csak utalások formájában találhatók — Sötér ebben is feltételezi, hogy az olvasó tisztában van a tárgyalt korszak történetével.

A *Világos után* nélkülözhetetlen aranybányája lesz mindazoknak, akik a magyar művelődéstörténet e rövid, de oly sok tekintetben meghatározó korszakát valaha is tanulmányozni akarják. Ha nem értünk

is egyet mindenben a szerzővel, az a tény, hogy vitára késztet, egyik összetevője általános érdemének. Új világot vet elfeledett vagy elhanyagolt szerzőkre, művekre, a konvencionális vélemények újraértékelésére késztet, nem fél letépni kényelmes vagy öncsaló mítoszok hamis fátylát. Sőtér nyilván tisztában van művének fogyatékoságai-val (melyik szerző nincsen?) — én, mint nem-irodalomtörténész, sokat tanultam belőle; nemcsak Sőtérről, de önmagammal is vitára kényszerültem, s hiszem, más olvasók számára is új távlatokat nyitott a korszak ilyen részletes és beható tárgyalása. Arany János, Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Madách Imre kora volt ez; Sőtér méltóképpen rajzolt új vonásokat arcukat, helyezte el őket a korban és a társadalomban. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.)

SCHÖPFLIN GYULA

MEGTÉRÉS IRODALOMTÖRTÉNETÜNK ATYJÁHOZ

(WÉBER ANTAL: TOLDY FERENC)

„Egyéniségéről, magánemberi mivoltáról csak szórványos, illetve közvetett ismereteink vannak”, írja Toldy Ferencről szóló kismonográfijában Weber Antal, „hiányos és esetleges szakirodalom” foglalkozik vele, jeles életrajzokban nem bővelkedünk, az „emlékbeszédekből, portrékból és egyéb méltatásokból szükségképpen hiányzik a biográfiai részletezés”. (63–65., 111.) Találó helyzetkép, akár panasznak is jogos: Toldy pályája bizony nincs jelentőségéhez mérten feldolgozva. Hiába kapott meg élete vége felé minden hivatalos elismerést, hiába nevezte már egy évvel halála után Gyulai „a magyar irodalomtörténet atyjá”-nak, s hiába emlegették méltatói később is elvévhetetlen érdemeit e tudományág hazai megalapozásában, alakja egész a közelmúltig nem keltett fel különösebb érdeklődést. Az utóbbi négy évtized nem feledkezett meg egyfajta kötelező tiszteletről, rokonszenvre azonban nemigen számíthatott Toldy; üresen zengő ércből készült magas talpazata, s fel-felpillantva rá senki sem bánta különösebben, hogy a szobor arcvonásai kivehetetlenek. Beleézésre lett volna szükség, de nem volt, ami ihletet adjon hozzá: a tisztelet meglepően terméketlen tud lenni, az apa irántiba ráadásul könnyen belevegyül a versengés elfojtott vágya, ami nem kedvez a méltányosságnak.

Toldy születésének másfél százados évfordulója jó alkalom lehetett volna az újrafelfedezésre, ha nem 1955-re esik, amikor még javá-

ban tartott a szerzők „haladó”, illetve „reakciós” feliratú rubrikába könyvelése, s már az is árnyalt portrénak számított, hogy a demokratikus és forradalmi szemlélet ellenfelének, s már-már a reakció őstípusának tartott irodalomtörténész munkásságából méltányolták fiatalkori (úgymond: még viszonylag haladó) kritikusi tevékenységét, sőt nagy szintéziseinek legalább anyaggyűjtő szorgalmát. Az ötvenes évek közepének konzervatív és reakciós még *egykutya* volt; hogy is lett volna türelme figyelni az alkati konzervativizmus építő apolitikusságának póztalan elkötelezettségére és megbízható értékeire? Pedig Gyulai már 1876-ban mintha a későbbi vádat sejtené meg, amikor emlékbeszédében Toldyt Kazinczyval együtt (!) mentegeti: egyikük „sem volt határozott politikai jellem”, mégis roppant érdemeket szereztek; „Kazinczy mint fiatal ember hivatalt vállalt II. József alatt, de ugyanakkor munkáival és később nyelvújításával leginkább akadályozta a nyílt és leplezett németesítő törekvéseket; Toldy került minden nyílt összeütközést bárminő kormánnyal, de irodalmi buzgalomával, a múlton és jövőn csüngő lelkesedésével, hathatósabban gyöngítette az újabb németesítő rendszert sok zajos hazafinál”.¹ Ilyen ékesszóló apológiára 1955-ben aligha kerülhetett sor egy olyan szerző esetében, akinél többek közt felbukkan „az a nemesi—polgári osztályideológia, amely már az imperializmus korabeli legreakciósabb nézetek őse”.² Ez a beállítás persze sokat finomodott az utóbbi évtizedekben, részlettanulmányok születtek, forrásanyagunk is bővült Bajza és Toldy levelezésének kiadásával (1969), a mindezekből remélhető új és nagyobb pályakép mégis váratott magára.

Néhány éve azonban megélenkült a Toldy iránti érdeklődés: művei olcsó, de izléses, mondhatni elegáns köntösben látnak napvilágot a Szépirodalmi Könyvkiadónál, miközben íme, *A múlt magyar tudósai* sorozatban az Akadémiai Kiadónál megjelent egy róla szóló életrajz, a reformkori magyar irodalmat régóta kutató Wéber Antal tollából. Négy és fél ívnyi munkája láthatólag nem akarja beérni az eddigi vázlatos, nemegyszer sematikus kép restaurálásával, hanem adott kisméretű keretbe is árnyaltabbat, s főként: érdekesebbet igyekszik festeni. Őszinte érdeklődés és problémaérzékenység kellett ahhoz, hogy valaki elég fogékony lehessen Toldy pályafutásában olyan emberi és szakmai problémákra figyelni, amelyek huzamosabb kutatómunkára ösztönöznek, mígnem alakját emberközelségbe hozzák és munkásságában kirajzolódnak mai dilemmáink tanulságos előzményei. Az új kismonográfia szerzője meg tudott felelni e követelmé-

¹ Gyulai Pál: *Toldy Ferencz*. Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I—II. Bp., 1902. I. 102.

² Waldapfel József: *Toldy Ferenc*. Waldapfel József: *Irodalmi tanulmányok. Válogatott cikkek, előadások, glosszák*. Bp., 1957. 386.

nyeknek, sőt Toldy építő konzervativizmusa iránt is táplál némi lap-pangó, olykor tétova, de mindvégig érzékelhető ösztönös rokonszen- vet. E szerencsés tulajdonságainak érvényesüléséhez egyrészt hozzá- járult, hogy az ideológia előregyártott címkeit az irodalomtörténész- nek ma már nem kell mindenáron felragasztania, más- részt hogy az apa emléke eléggé eltávolodott már, s mai irodalom- történetírásunk eléggé nagykorúsodott ahhoz, hogy Toldy érdemeit latolgatva ne kelljen mindenáron a magunk felsőbbrendűségét bizony- gatni. Vagy ha mégis, akkor finoman áttételes módon: fiúi lázadás helyett megengedhetjük magunknak, hogy *őt* dicsérjük, amiért helyel-közzel már tudta, amit mi; nem félünk többé attól, hogy a hasonló vonásokból ki talál derülni: tőle örököltük őket. „Következ- tetéseinek magától értetődő, számunkra kézenfekvőnek tetsző jellege az, ami rendszerezésének megalapozottságára vall” (120.) – így az a fiú veregeti vállon apját, aki már biztonságban érzi magát; ez a lélektani helyzet már kedvez a megértésnek. A feltételek tehát adva voltak, legföljebb a könvsorozat megszabta szűkös terjedelmi korlátok vetették előre kérlelhetetlen árnyukat. Az elkészült kismonográfia mindent összevéve nem okoz csalódást; az új portré és pályarajz rész- leteiben találhatunk kifogásolnivalót, egészében mégis régen várt ösztönzője, sőt iránymutatója lehet a további kutatásoknak.

Ami Toldy pályafutásának emberi vonatkozásait illeti, a monográ- fus rokonszenvből táplálkozó fogékonysággal megsejti, hogy nem érhetjük be egy problémamentesen felívelő és sikert sikerre halmozó tudományos karrier diadalútjával; eltűnődik azon, amit nem szokás emlegetni: Toldynak is jócskán kijutott a sorscsapásokból. Volt idő, amikor pénzügyi gondokkal kellett küszködnie. Köztudomású, hogy háromszor nősült, de nemigen gondolkodtunk el okán: első felesége 1836-ban, második 1842-ben meghalt. Ifjúkori barátait is elveszí- tette: Vörösmartyt 1855-ben, Bajzát 1858-ban temették el; triászuk egyedüli túlélőjeként kellett rendületlenül tovább dolgoznia. Ifjúkora irodalmi nagyságai eltűntek körülötte, az új irányzatok megítélésére egyre alkalmatlanabbak voltak a régi normák; belső szellemi elszige- telődését mindinkább éreznie kellett, amit a múlttal való foglalkozás és tudományszervezői tevékenység közösségi sikerei legföljebb enyhít- hettek. Erdélyi János, akivel 1847-ben együtt szerkesztette a Magyar Szépirodalmi Szemlét, képes volt normakészletét továbbfejleszteni; Toldy annyira megmaradt ifjúkora irodalmi eszményeinél, hogy az új irodalom megrökönödésére egy ideig epigonoknak bélyegezte a Vörösmarty utáni költészet legjobbrait. (Tegyük hozzá: Erdélyihez sohasem fűzte olyan szoros barátság, mely áttörte volna a távolság- tartó dekórumot; levelezésük megszólításaiiban Erdélyi *kedves bará- tom* vagy *tisztelt barátom* lesz, Toldynak a *tekintetes úr*, majd *nagysá- gos úr* dukál.) Belső elmagányosodásához hozzájárult, hogy a szabad-

ságharc célkitűzéseit ő sosem tette magáévá, s annak leveretése után mi sem állt tőle távolabb a passzív rezisztenciánál; mindig az építés lehetőségeit kereste, elfogadva a politikai és társadalmi feltételeket, s ez a hajlama, legalábbis a nála látható erősségben, párját ritkítja a szabadságharc utáni irodalmi élet kiegyezésre hajló szereplői közt is. Jellemző rá, mint már Gyulai megjegyezte, a csendes munkálkodásra buzdító jelmondat 1850-ben megindított tudományos folyóirata, az Új Magyar Múzeum élén: *Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit*. Akkor, a szabadságharc (ha úgy tetszik: a *violenta potestas*) meghíusultával mások is éreztek így, de talán senki nem annyira összhangban korábbi énjével, mint Toldy. Aki a világosi fegyverletétel után tudományos előadást tudott tartani a bécsi akadémián, az később érdemrendjét bizonyára könnyebb szívvel fogadta el, mint például a túlélő szerepében önváddal és szégyenérzettel küszködő, Petőfi szellemalakjától kísértett Arany János.

Elmagányosodása, bár e szó nem fordul elő, világosan nyomon követhető az új kismonográfia lapjain. E tekintetben akár erősebben is fogalmazhatnánk: bár Toldy életében az ifjúkor önfeledt közösségi életformáját s a barátaival élvezett együttműködést váltotta mindinkább fel a lankadatlan munkával csillapított, testületek közepette is viselt szellemi társtalanság, benső különállásának a kezdet kezdetétől megeljük árulkodó nyomait. A monográfus is figyelmeztet arra, hogy Toldy egyetlen csoport vagy irányzat eszményeit sem tette magáévá maradéktalanul, s ellenszenvüket sem érezte magára nézve kötelezőnek (84–85.); ugyancsak találó észrevétel, hogy az „a szellemiség, amelyet Vörösmartyval és Bajzával együtt képviselt, minden bizonyos része volt annak a folyamatnak, amely politikai síkon 1848 felé vezetett, Toldy egyénisége azonban inkább a kiegyenlítés felé hatott” s a szabadságharc alatt is „inkább fékezni igyekezett”. (43–44.) Mindebből az olvasó mégsem tudhatja meg, milyen nagy vérmérsékleti és világnézeti különbség választotta el Toldyt ifjúkora legbensőbb barátjától. Különbségüket egy téves adat is elfödi; a rendelkezésünkre álló dokumentumoknak ugyanis ellentmond, hogy a reformkor legjelentősebb irodalmi polémijában, a *Conversations-Lexikon* porében a külföldön tartózkodó Toldy „Bajza álláspontjával egyetértett”. (88.) Elég elolvasnunk 1830. május 29-én Párizsból Bajzának küldött levelét: egyértelműen *helyteleníti* a lexikon elleni támadásukat. Hiába eseteli neki lelkesen Bajza, aki elemében érzi magát a szervezkedések és csatározások közepette, hogy ők az esélyesek a győzelemre, Toldyt nem tudja magával ragadni. „Én a mint már a minap mondtam, nem szerethetem, nem javalhatom a dolgot, s akkor sem fognám, ha egy barátom sem keveredett volna belé, mert *scandált* okoz a publicum előtt. Pedig vajmi nagyon kell ezt kerülni” — határolja el magát a dologtól Toldy, s további megokolásából kitűnik, hogy

már akkor is kizárólag a konstruktív eredmény szemszögéből mérleget: „Bizony mondom néktek, a lexikon még is kijő, nem lesz sokkal jobb: ti pedig a publ(icum) szemeiben mérges emberek lesztok, irigyek, vadak stb. pártoskodók s tudj’isten mi. Nem is volt tulajdonkép materiátok, mellyről tusázzatok, s így nem lehetett egybéként, mint hogy az egész dolog personalitásokra menjen-ki.”³ Három évtized távlatából visszatekintve, éppen Bajzáról felolvasott emlékbeszédében nemcsak azt *fájlalja*, hogy a hazafiúi érdemeket szerzett Dessewffy József gróf hagyta magát belesodortatni a polémiába, s „gúnyos interventiójával az ifjúi szertelen tűz ostromát tisztos fejére vonta”, hanem Bajza válaszában bujtogató társadalmi hatásától is idegenkedik. Az egykori barát híres vitairatának alapeszméje, „a születési tekintély teljes negatívója”, Toldy e kései kommentárja szerint megfelelt a kor hajlamainak, „óriási” hatását azonban a visszatekintő barát nyilván elítélte, az „irtóztató” mű ugyanis „oly harcot kezdett meg, mely a polgári téren sajnos folytatásra ada példát és ösztönt”.⁴ Személytelebbről előadasmódra törekvő irodalomtörténetében Toldy kihagyja a szinte szóról szóra megismételt mondatból ezt a *sajnost*, az elszólás azonban mélyen jellemző rá: éppen azt a célzatot kárhoztatta Bajza vitairatában, amiért azt mindmáig a társadalomjavító igyekezet egyik mintaművének szokás tartani. Bajza e műve a társadalomban elismerte a rendi hierarchia jogosságát, csak az irodalom és tudomány országában követelt respublikát, Toldy mégis helytelenítette irányát; hát még mennyire viszolyoghatott a közvetlenül társadalomátalakító törekvésektől! Petőfi évtizedében, a radikalizálódó 1840-es években könnyű elképzelnünk belső magányát, a következő évtized szűkebb magatartáslehetőségei közelebb hajlították a jellemeket az övéhez, de szellemileg többé-kevésbé egyedül volt egész életében, ha barátok és intézmények közösségei vették is körül. Nem érzelmes és kultivált, nem öntetszelgő és romantikus magány volt ez, hanem eleinte talán öntudatlan, később átértzett, de titkolt, zokszó nélküli és munkával feledtetett, ám azért mégiscsak magány.

Ugyancsak erősebben hangsúlyozhatnánk Toldy különbözőségét irodalomtörténész-leszármazottaihoz képest. Az ő „esztétikai és szemléleti behatároltságáról” és az új irodalmi virágkor méltánylásának elmulasztásáról szólva monográfiánk annyit észlel e különbségből, amennyi az utódok Toldyétól eltérő véleményeiből és tartózkodó magatartásából szemünkbe ötlük. „Az a tény pedig, hogy Petőfit nem méltányolta, egyenest gondolkodásának progresszivitását vonta

³ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp., 1969. 499.

⁴ Toldy Ferenc: *Emlékbeszéd Bajza József felett. Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. I—II. Bp., 1888. II. 17.

kétségbe, s így irodalomtörténetírásunk atyja olyan apaként szerepelt irodalmunk történeti hagyatékában, akit megtagadni ugyan nem lenne illendő, de magatartásával igazi büszkeségre sem ad okot.” (39.) Ezen túl azonban jobbra a folytonosságot érzékelteti a monográfia: máig használatos fogalmak és meghatározások bevezetését, egy jellegzetes irodalomtörténeti tárgyalásmód meghonosítását, később is jóváhagyott korszakbeosztásokat, azóta sem érvénytelenített értékítéletek első megfogalmazását, egyszóval „Toldynak adatott meg az a lehetőség, hogy olyan alapigazságokat mondjon ki, amelyek később már-már közhelyszerű tankönyvi megállapításként hatnak, de megfogalmazásuk idején még nem nélkülözték az újdonság erejét”. (165–166.) Mindez kétségtelen, mégis fontos különbség sikkad el, ha Toldyban ennél fogva az irodalomtörténetírás azóta is folytonos hagyományának megteremtőjét látjuk; ő ugyanis nem *annak* az irodalomtörténetírásnak volt atyja, amelyet manapság művelünk, s minél több ítéletet veszünk át tőle, paradox módon annál kevésbé vagyunk a követői. Az erélyes kritikai ítéletalkotásnak sokkal nagyobb szerepe volt az ő irodalomtörténetírásában, mint a nagyrészt örökölt kánonnal dolgozó újabb irodalomtörténetekben, melyek a jelenhez érve már alig mernek válogatni. Toldynak szükségből kellett erényt csinálnia: anyaga nagy részét maga tárta föl, nemegyszer ő olvasta először kortársai közül, ezért rá is kényszerült az önálló értékelésre; a kritikai aktus azonban szerinte akkor sem nélkülözhető, ha az irodalmi kánon legnagyobbjairól, korábbi kritikuszemzedékek által magasztalt szerzőkről van szó. Ahogy egy Kazinczyval folytatott korai polémiájában írta, 1833-ban, az irodalmi bálványimádásról: az emberi mű akkor is szükségképpen „gyarló leszen, hibázható és tökéletlen”, ha egy Homérosz, Shakespeare, Goethe vagy Byron alkotta, ezért a kritikán felül emelő „istenlést” és rajongó szóvirágait ő határozottan elutasítja.⁵ Ha ítéletei a mai konszenzushoz képest olykor kifogásolhatók is, következetesen alkalmazta normakészletét múlt és jelen megítélésére; sem a régiség iránti kegyelet, sem a kortárs szerzők várható érzékenysége nem tántoríthatta el esztétikai meggyőződésétől. Összegyűjtötte és rendszerezte a múlt irodalmi emlékeit, de nem rejtette véka alá, hogy sokszor csupán művelődéstörténeti tanulságaik, s nem irodalmi értékük miatt érdemelnek figyelmet; jelene ünnepekt nagyságairól, sőt egész irányzatokról formált hasonló megvesztegethetetlen ítéletet. A különbség lényegbevágó: Toldy nem a mi irodalomtörténetírásunk atyja, hanem a *kritikai* irodalomtörténetírásé.

Az új pályakép egyik kétségtelen érdeme, hogy az eddiginél jobban felhívja a figyelmet Toldy kritikai érzékére. Már első antológiájának

⁵ Toldy Ferenc: *Felelet Kazinczynak. Toldy Ferenc kritikai berke.* Bp., 1874. 326.

a Fenyéry Gyulával (azaz Stettner Györggyel) együtt szerkesztett *Handbuch der ungrischen Poesie* (1828) két kötetének áttekintése után elismeri, hogy néhány kivételtől eltekintve „olyan költők szerepelnek a válogatásban, akiket modern szempontból összeállított antológiák is vállalhatnának”; mi több, „a kiszemelt költemények is jó ízléssel vannak eltalálva, ami annál is inkább figyelemre méltó, mert a század huszas éveinek második felében még korántsem nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet távlatában a kor élő irodalmából mi fog maradandónak bizonyulni”. (70.) Iskolai használatra szánt irodalomtörténeti kézikönyvei ugyancsak „kitűnő antológiászerkesztőnek mutatják”, időállóan tud válogatni, aminek előfeltétele, hogy széles körű anyagismerete mellett „megbízható ítélete van”; ilyen munkáiban kitetszik „gyakorlati esztétikai biztonsága”. (171–173.) A rendszerezésben és az értékrend kialakításában persze támaszkodhatott szórványos korabeli kísérletekre, így Pápay Sámuel művere (*A magyar literatura esmérete*, 1808) vagy Kazinczy, Révai és Kölcsey idevágó munkálataira (153–154.), s irodalomtörténeti módszerének is megvoltak a forrásai a német romantikus esztétika, a lexikográfia, az irodalomtörténeti esszé, a biográfia, a klasszika-filológia vagy éppen az egyházi szövegmagyarázatok és szövegkritikák területén (156–159.), ám ezekből csak biztos kritikai érzéke segítségével juthatott el saját módszeréhez és értékrendjéhez, s lehetett életművének legfontosabb fegyverténye (Wéber Antal kedvelt szavával:) „valós” értékek kiemelése. (174.)

Mindezzel összefügg, hogy Toldy egy személyben volt kritikus és irodalomtörténész, s e kétféle tevékenysége jótékonyan hatott egymásra. Noha „nem volt felfedező típusú kritikus” (175.), s kritikai szemlélete nem olyan markáns, mint Bajzáé vagy akár a drámakritikus Vörösmartyé, mégpedig éppen kiegyensúlyozottabb, ismertető és elemző irodalomtörténeti hajlamai miatt nem, azért kritikusnak is jelentős volt (140–141., 150.), és „kritikusi foglalatosságának el nem hanyagolható szerepe van irodalomtörténetirői elveinek, módszereinek, sőt értékítéleteinek kialakításában” (153.). Mindez tökéletesen igaz, s legfőbb ideje volt határozottan kimondani. Segítségével végre kiigazíthatjuk a Toldyról sokáig hangoztatott véleményt, mely egy-két nevezetes melléfogását fölhánytorgatva, például *A nagyidai cigányok* értetlen alábecsülésére hivatkozva kétségbe vonta esztétikai minőség-érzékét. (Ugyan melyik nagy kritikusnál nem találunk ilyet?) És kiigazíthatjuk vele azt a kétes értékű elismerést, mely munkásságában a reakciós tévelygés ellenére méltánylandó anyaggyűjtésnek szolt. Ennek az anyaggyűjtésnek persze mindmáig haszonélvezői vagyunk, de az ő teljesítményében ez csupán előmunkálat egy erélyesen kritikai feldolgozáshoz, ami éppen máig öröklődő értékítéletei miatt kerülhetett el az utódok figyelmét.

Annál meglepőbb, sőt érthetlenebb, hogy a kötet néhány megállapításából mintha az a téves elképzelés sejlene ki, hogy irodalomtörténeteikhez Toldynak elegendő volt mintegy az önként adódót pusztán leírnia, s ehhez nem volt szükség értelmezői erőfeszítésre és kritikai aktusra. „Módszertani szempontból nem tesz egyebet, mint leírja a jórészt tőle összegyűjtött és kiadott irodalmi anyag jellegzetességeit”, olvassuk például, s hogy eközben Toldy legfőbb két állandó szempontnak tesz eleget: történetileg elhelyezi az életműveket és meghatározza stílusukat. (120.) Azt a tudománytörténeti korszakot, „a primer forrásokkal való találkozás” idejét, melyben Toldy munkálkodott, a könyv sajnos a „közkeletű megállapítás értelmében” jellemzi, ahelyett, hogy rámutatna képtelenségére: „az irodalomtörténetírás úgynevezett 'naiv' korszaka volt, amikor a művek, különösebb értelmező áttétel nélkül mintegy magukat ajánlották, a tudós rendszerével az evidenciákat állította előtérbe”. (114–115.) Másutt ezt olvassuk: „Az anyag összegyűjtése, rendszerezése, s egyáltalán, ahogy ma mondanók, az információk egységbe szerveződése szinte magától értetődően lehetővé tette bizonyos megállapítások megfogalmazását.” (161.) A mondatban szerencsére ott a „szinte”, ahogy a megelőzőben a „különösebb”, de még az efféle óvatosságok hiányos vértetében is vajon nem egy túlságosan sebezhető öntudatlan előfeltevés rejtőzik? Vajon a *mi* korszakunk sokkal kevésbé „naiv”, legalábbis irodalomelméleti köztudatát tekintve, ha még egy felkészült irodalomtörténész is hisz a pusztán leírás lehetőségében, a magától értetődő mű és evidenciái közvetlen megfoghatóságában? Éppen mivel sok mindent Toldy követőitől vettünk át, mára hozzászoktunk lappangó értékítéleteihez is, sőt egy optikai csalódás folytán merő leírásnak *látszanak*, de hihetjük-e, hogy létrejöhetnek volna erős értelmező és értékelő beavatkozás nélkül? Bezzeg amikor nem értünk egyet valamelyik ítéletével, például Petőfi ügyében, rögtön felismerjük, hogy nem pusztán a „valós”-t írja le, hanem határozott nézőpontból, értékelő normákkal és értelmezési módszerrel dolgozva jutott el ítéleteihez! Egyetlen műnek sincs, eleve nem is lehet, közvetlen olvasata és pusztán önmagából meghatározható értéke.

Könnyen lehet persze, hogy az efféle fölrémlő önellentmondások csak a könyvsorozat túlzott tömörítésre szorító zsebkönyv-formátumának akaratlan következményei, s a szűk terjedelem okozta kényszerű kifejtetlenség a ludas abban is, hogy Toldy értékelő normáiról nem tudhatunk meg semmi közelebbit. A monográfus gondolatvilágában alighanem kdolgozottabb és elméletileg korszerűbb meggyőződést találhatnánk az irodalmi érték természetrajzáról, beleértve nézőponttól és kritériumoktól függő létrejöttét; valószínűleg csak helyszűkéből adódik, hogy úgy fest, mintha az értéket eleve a mű tárgyi tulajdonságának képzelné, melyet az irodalomtörténész vagy eltalál,

s akkor a „valós” értéket állapítja meg, vagy nem, s akkor mi visszatekintve magabiztosan helyreigazítjuk az objektivitás nevében. Négy és fél íven kegyetlenül nehéz hézagmentesen kifejtett és elméletileg is épkezláb gondolatmenetet nyújtani, különösen ha teljes életrajzot, pályaképet és a főbb művek méltatását kell belesűrítünk, a szükség-szerű hézagok pedig óhatatlanul félreértésekre adnak alkalmat. Az vesse szerzőnkre az első követ, aki e valóban *kismonográfia* méretében tartalmasabb és arányosabb, minden szempontból feddhetetlen művet írt volna. A recenzensnek persze semmi se drága, s felcsigázott várakozásában zordon követelésekkel hozakodik elő: átgondoltabb szerkesztéssel, itt-ott fölösleges ismétlések kigyomlálásával, mellékes információk elhagyásával vagy lényegretörőbb fogalmazással ugyanez a terjedelem is valamivel többre lehetett volna képes. Jó tudnunk, hogy az orvostudományban is jeleskedő Toldy „egy német ismeretterjesztő művet lefordított, Hufelandtól a *Szegények patikáját*” (15.), de amikor mindössze öt lappal később arról értesülünk, hogy Berlinben „felkereste Hufeland orvostudort is”, igazán fölösleges hozzátenni: „akinek egyik művét magyarra fordította” (20.). Nagyobb irodalomtörténeti műveknél, ahol esetleg több száz lap választja el egymástól az ismétlődő részleteket, nem tennénk szóvá, itt szemet szúr. „Élete fő műve lehetett volna a *Kazinczy Ferenc és kora* című monográfiája (1859–60), amely azonban sajnálatos módon befejezetlen maradt”, olvassuk egyszer (52–53.), ám mintha szerzőnk elfelejtene, hogy ezt már tudatta velünk: „tervezett nagymonográfiája Kazinczyról végül is töredék maradt” (105–106.). Toldyt „a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává 1861-ben nevezték ki”, közli a szerző (55.), de már három lappal később újra elmondja, szakasztott ugyanúgy: „1861-től, amikor a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává nevezték ki” (58.). Fontos információ, hogy Toldy 1830-ban Londonba látogatott s találkozott John Bowringgal, hasznos megemlíteni, hogy Bowring jávai, spanyol és szláv népköltészeti gyűjtemények mellett 1830-ban kiadta a *Poetry of the Magyars* című antológiát, de ha „Toldy érdeklődését nyilván Bowring ez irányú tevékenysége keltette fel”, akkor végképp nincs szükség teret fecsérelni későbbi pályafutásának mellékes kuriózumaira: „Később Bowring számos megbízatás után Hongkong kormányzója lett. Erélyes férfiú lehetett, a szabad ötvenes éveiben például Kantont ágyúztatta.” (20–21.) *Ehhez* képest nemigen meggyőző, hogy amikor Toldy irodalomtörténeti módszerének forrásai közt sorra kerülnek a „lexikográfia (. . .) jelentős példái”, szerzőnk zárójelben hozzáfűzi: „melyekre alighanem felesleges itt hivatkozni” (157.). Egy-két reprezentatív mű címe itt bizony nem lett volna annyira felesleges, mint hogy az erélyes Bowring, két évtizeddel Toldy látogatása után, Kantont ágyúztatta.

A szerkesztésbeli ökonómia problémái végül átvezetnek az érteke-

zés stílusának kérdéséhez. Elő-előfordul, hogy töltelékfordulatok, semmitmondó mondatok s a kelleténél terjengősebb megfogalmazások zökkentik ki az olvasót abból az őszinte élvezetéből, amit szerzőnk fanyar, szemérmes és elégikus humora keltene. Szorítkozzunk egyetlen lap (28.) kihúzható példáira: „Ha már a könyvtárnál tartunk (. . .).” „Nevezetes kiadásait most még nem említjük.” „Ugyanis e helyütt szükséges annak megemlézése, hogy (. . .).” Kevésbé körülmenyesen is meg lehetett volna fogalmazni, hogy Toldy „ide vonatkozó megállapításai az autenticitás erejével bírnak” (154.), bár ez még messze van e mondatípus alighanem tudatosan kitenyészett díszpéldányaitól, melyek ilyesformán kezdődnek: „E helyütt inkább ebbéli munkálkodásának volumenét szeretnők érzékeltetni (. . .).” (102.) Egyébként az efféle mondatok, s a finom választékosságra törekvő -nök, -nők ragos igék (130., 161.), valamint a szerző által módfelett kedvelt *ama* és *eme* (33., 36., 41., 44., 136., 172.) kissé archaikus ünnepélyességükkel üde kontrasztot képeznek az egyetemi szeminariumok nyelvéből idetévedt fordulatok mellett (például: „a jelzés szintjén elkerülhetetlen”, 102.), sőt élvezetes stílusegyvelegük, *így* olvasva, olykor a legjobb magyar posztmodern regényekével vetekszik. Nemegetszer az az érzésünk, mintha a monográfia szerzője maga is láthatatlan idézőjelek közt használná ezt a stílust, játékosan parodisztikus célzattal, mely egyáltalán nem veszélyezteti mondanivalója komolyanvételét. E láthatatlan, de sejtetett idézőjelekre mindenképp szükség van, mert lássuk be, a magyar irodalomtörténetírás nyelve, persze recenzensét is beleértve, sokszor veszélyesen közel sodródik ahhoz, hogy önmaga paródiájává fajuljon. (Itt értjük meg legalábbis egyik okát annak, hogy miért idéznek egyes mai íróink kész vendég-szöveggént oly szívesen irodalomtörténezeinkről: másféle nyelvhasználatú és tudatosabban játékos szöveggörnyezetbe átemelve e citátumok szakmai mondanivalója legjobb esetben is céltalanná válik, amitől merőben nyelvi sajátosságaik önkéntelen komikuma nyomban felszabadul.) Ezért lehet monográfusunk annyira mulatságos, valahányszor az akar lenni: méltóságteljes stílusához ilyenkor is ragaszkodik, írásmódjának rejtőzködő humorával növelve egy-egy megjegyzése nyíltan vállalt komikumát. Gyönyörködtető példa erre, ahogy Vörösmarty, Bajza és Toldy triászának viszontagságairól, programjuk ellenzékéről mereng. Először Toldy megfogalmazásában idézi fel a másfél évszázada lejátszódott eseményeket („A békés, tisztázó, építő irányú program mindamelllett egy egész hadát zúditotta fel a rejtett bosszúnak, a rosszakaratnak”), majd egyetlen mondatnyi saját kommentárjának kimódoltan tudományos nyelvezete látszólag elfödi, valójában kiemeli az aktualizáló szándékot, s egy sokat látott irodalmár rezignált életbölcességének őszi derűjét: „Úgy tetszik, az irodalmi életnek az ilyen ellentétek vonatkozásában megvannak a

„maga állandónak tekinthető törvényei.” (91.) S e kis könyvnek vajon akad-e szakmabeli olvasója, aki ne értené, s ne érezné át azt az alig hallható nosztalgikus sóhajt, ami az idős Toldy évdíjáról szóló hosszú mondat (60–61.) vége felé szakad föl monográfusunkból? „Az a gesztus pedig, amellyel a törvényhozás 1871-ben, a fél évszázados munkásság évfordulója alkalmából 4000 forint évi díjat rendelt Toldynak (tekintélyes összeg az idő tájt) ’nemzeti ajándéku’, hogy teljes erejét az irodalomtörténetnek szentelhesse — alighanem olyan példa a múltból, melynek inkább hiányát érezzük az újabb időkben, s nem ad restelkedésre okot a körülmény, hogy az a parlament ilyen módon fejezte ki elismerését Toldy személyén keresztül a nemzeti tudománynak.”

DÁVIDHÁZI PÉTER

JAKÓ ZSIGMOND – RADU MANOLESCU: A LATIN ÍRÁS TÖRTÉNETE

Az írástörténet (paleográfia) kezdetben csak azt a célt szolgálta, hogy segítsen a régi írásos emlékek, kódexek, oklevelek olvasásában. Előzményei, mint praktikus célt szolgáló kézikönyvek, már a XV. század végén, az ősnymtatvány-korszakban nyomtatásban is megtalálhatók, mint „Lexicon abbreviaturarum”-ok. Ugyanis már akkor szükség volt segítségre a szövegekben előforduló rövidítések (abbreviatúrák) és szó-, illetve betűkapcsolatok (ligatúrák) feloldásához, megértéséhez.

Később, napjainkig az írástörténet hatalmas fejlődésen ment át és kettős arcú tudománnyá vált. Egyrészt mint történelmi segédtudomány megtartotta eredeti feladatát, segítséget nyújtani a régi latin szövegek elolvasásához, különlegességeinek feloldásához, de másrészt önálló írástudománnyá is fejlődött. Így ma már beletartozik a kodikológia (a kézzel írott könyv külső jegyeinek, tehát nem tartalmának vizsgálata), az oklevéltan formai része, az írásanyagok ismerete, az írásrendszerek, írásfejlődés részletes genetikai vizsgálata, az írások korának meghatározása (datálás), egyes írásiskolák megállapítása, az írások fennmaradásának, megőrzésének, az őrzési helyeknek ismerete (könyvtártörténet), sőt általában az egész „írásbeliség” története: írásoktatás, írnutudás, az íráshasználók köre, az írás teljes történelmi-társadalmi, történelmet alakító funkciója, jelentősége. Tehát szerves része a társadalomtörténetnek és a művelődéstörténetnek. Nálunk főleg Hajnal István nevét kell megemlítenünk, akinek munkássága éppen az írás társadalmisító hatásának vizsgálata,

kulturális kapcsolatokat teljesítő és őrző szerepe tekintetében volt sok vonatkozásban nemzetközileg is úttörő.

A most kiadásra került munka a latin írás története, tehát a paleográfának az a része, amely az Európa legnagyobb részében s így nálunk is a középkor óta használt, római eredetű írással foglalkozik. Egyéb (nálunk is előforduló) írások: görög, cirill, glagolita írások és íráskultúrák tárgyalására nem tér ki, mert ezek más, speciális területekre tartoznak.

Jakó Zsigmond kolozsvári professzornak – és a kisebb részben vele társszerzőként közreműködő Manolescu bukaresti professzornak – eredetileg román nyelven, most pedig magyar fordításban megjelent hatalmas munkája a felsorolt valamennyi területre kiterjeszkedik és a magyar anyagot is a maga teljességében felölelő bibliográfiával, gazdag illusztráló anyaggal van felszerelve. Függeléként közli a bemutatott írásminták olvasatait is, ezért oktatási célokra és önképzésre is jól használható.

A könyv nálunk úttörő jelentőségű, mert korábban magyar nyelven az egyetemi oktatás célját szolgáló kisebb jegyzeteken kívül csak egyes részletkérdéseket tárgyaló, olykor jelentős és hatalmas terjedelmű monográfiákon és nagyszámú részlettanulmányon kívül ilyen összefoglaló munka még nem jelent meg. Igaz ugyan, hogy Jakónak, a kolozsvári professzornak és román munkatársának a könyve eredetileg román nyelven, Bukarestben jelent meg, így érthetően s elsősorban a mai Romániát alkotó, de a középkorban egymástól független erdélyi és a Kárpátokon túli területek latin írásbeliségéből vették a példákat, de ezek közül a területek közül a latin írás csekély kivétellel csak Erdélyben és a fejedelemség korától kezdve egy ideig hozzá csatlakozó Parriumban volt használatban, ezért munkájuk tulajdonképpen a latin írás története – Erdélyben. Erdély pedig a középkorban Magyarország szerves része volt, s így az írásbeliség is teljesen azonos módon élt ott, mint Magyarország többi részében, a „Latin írás története” tehát tulajdonképpen a középkori magyarországi latin írásbeliségről szól.

Ilyenformán a kötet nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a középkorral foglalkozó minden magyar kutatónak, nemcsak történészeknek, hanem filológusoknak, irodalomtörténészeknek, nyelvészeknek is, ha a jövőben nyomtatott kiadásokon kívül az eddiginél nagyobb mértékben fogják használni magukat az eredeti, kézírásos szövegeket is, ami kétes esetekben elengedhetetlen követelmény. De nagy hasznára lesz tanulmányaikat végző egyetemi hallgatóknak, sőt a középiskolai tanároknak is, ha tanítványaiknak életszerűbben, alaposabb ismeretek birtokában akarják bemutatni, érthetőbbé tenni a középkori egyetemes és magyar műveltséget.

Tartalmilag a könyv hat fejezetre oszlik. Az első, bevezető rész a

paleográfia tárgyának körülírása után részletesen foglalkozik ennek a tudománynak kialakulásával, fejlődésével, főbb művelőivel a kezdetektől egészen napjainkig, és már itt megadja a legfontosabb paleográfiai bibliográfiák, kézikönyvek, szakfolyóiratok, hasonmásgyűjtemények címeit, tehát jó eligazítást ad a kezdő paleográfusoknak.

A második fejezet, „A középkori latin írásbeliség” címmel az írásanyagokkal, írószerekkel, az írásos emlékek külalakjával foglalkozik s ebbe a fejezetbe tartozik a kodikológiai, illetve az oklevelek vizsgálatával kapcsolatos rész. Itt esik szó a középkori íráshaszról, írnudásról, az írás társadalmi szerepéről, az írás emlékek áthagyományozásáról, könyvtárakról, levéltárakról, a középkori könyv- és oklevélanyag sorsáról.

A harmadik fejezet a különböző latin írástípusok részletes ismertetése a római írások korától kezdve a középkori és humanista írásokon keresztül egészen az újkori írásfejlődés kezdetéig.

A negyedik fejezet az írások egyes fontos részletkérdéseit tárgyalja, azokat, amelyekkel a gyakorlati paleográfiai munkának, az írásolvasásnak kell szembenéznie és amelyek nélkül az írások kibetűzése alig lehetséges. Tehát a rövidítési rendszerekkel, a központosással, a római és az arab számrendszer középkori alkalmazásával és jellegzetességeivel, végül a hangjegyrészletekkel. (Ennek az utóbbinak részletes ismerete már túlzottnak tűnhet a szorosabb értelemben vett paleográfiánál, mert a hangjegyek olvasása, akár neumák, akár már a mi hangjegyrészleteinkhez hasonlóbb vonalas írás, magasabb zenei képzettséget, különleges paleográfiai ismereteket kíván.)

Egy rövid ötödik fejezet európai kitekintést ad. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy egy ilyen némileg már európai peremterületnek az írásbelisége milyen specialitásokkal rendelkezik és milyen tanulságokat ígér a szorosabb értelemben vett nyugat-európai és össz-európai kutatásokhoz.

A hatodik fejezet a már említett bibliográfia, amely fejezetenkénti és alfejezetenkénti tagolásban, igen áttekinthető formában adja a minden érintett kérdésre kiterjedő nemzetközi irodalmat s egyúttal tulajdonképpen a magyar paleográfiai szakirodalomnak is első jegyzéke.

Az illusztrációs rész a IX. századtól a XVIII. századig ad mintákat az egyes írástípusokról, de ilyen illusztráló anyag található a széles margójú lapszéleken is. Itt legföljebb azt lehetne kifogásolni, hogy az illusztrációkból a kódexírásokra aránylag kevés jut, túlnyomóan akták, oklevelek, levelek, följegyzések írásai.

Végül következik — mint már említettük —, a közölt latin szövegek olvasatát tartalmazó rész. Itt található meg az egyes közölt képekhez tartozó apparátus (meghatározás, leírás, lelőhely, irodalom).

„A latin írás története” rendkívüli eseménynek számít a magyar történelmi segédeszközök gyarapodásában. Jakó Zsigmond, akinek élete olyan gazdag az erdélyi történetre vonatkozó kutatási eredményekben, és aki mögött évtizedek egyetemi oktatói múltja áll, akinek tudományos munkássága olyan nagy értéke a magyar történettudomány művelésének, mintegy a koronát tette föl ezzel a könyvvel eddigi tevékenységére.

Mégsem hallgathatunk el néhány kritikai észrevételt, ami nem annyira a szerzőt, mint inkább a magyar kiadást és annak meg nem jelölt sajtó alá rendezőit illeti.

Mindenekelőtt helyes lett volna „A latin írás története” címhez, amely így teljes latin írástörténetet jelezne, alcímként hozzáfűzni: „Különös tekintettel Erdélyre”. Ez az alcím így már magában felelet adna néhány fölvetendő kérdésre.

Másrészt tekintettel kellett volna lenni arra, hogy a könyv most nem Bukarestben jelenik meg román nyelven, hanem Budapesten, magyar olvasóközönség számára. Tehát elsősorban a gyakran szereplő „Románia” kifejezés helyett a „mai Románia területe” kifejezést használni. Mert egy román számára talán természetes, hogy ha Romániáról és a középkorról beszél, akkor a ma Romániához tartozó területek középkori életéről van szó. Más olvasóban mégis azt a hitet keltheti, hogy a szerzők valamilyen középkori Romániáról beszélnek, s így Erdélyt is egy akkor még nem létező Románia részének írják. Ez pedig éppen olyan képtelenség lenne, mint mikor szlovák történetírók „középkori Szlovákiáról” írnak, pedig a Felvidék a középkorban Magyarország volt; Csehszlovákia és azon belül Szlovákia csak 1920 óta létezik. Tehát ebben az esetben is vagy a középkori Magyarországról vagy a mai Szlovákia területéről a középkorban kellene beszélnie. Amint hogy mi se beszélünk Magyarországi ókori úthálózatáról vagy amfiteátrumairól, legföljebb római emlékekről a mai Magyarország területén. Ugyanakkor természetesen beszélünk középkori Erdélyről, mert Erdély a középkorban már Magyarországnak egyik közigazgatási egysége volt. (Persze a mai közbeszéd a romániai Erdéllyel kapcsolatban Erdélynek veszi az odakerült úgynevezett „Partium”-ot is, tehát azt a részt, amely a török uralom következtében a különvált Erdélyhez csatlakozott, az erdélyi fejedelmek országához tartozott.)

Mindenképpen el kellett volna hagyni azt a mondatot (amely bizonyára nem Jakótól, hanem a kötet román társszerzőjétől származik), hogy „a római hatóságok által 271-ben kiűrtett Dáciában továbbra is fönmaradt a latin beszéd és írás. Számos IV–VI. századi kapitális, uniális és kurzív felirat bizonyítja ezt és a dák-román lakosság folyamatosságát is.” Eltekintve attól, hogy a kontinuitás elismerésének vagy tagadásának kérdése egyáltalán nem tartozik bele

egy latin írástörténetbe, már magában a mondatban is önellentmondás van: Ha a római hatóságok kiűritették Dáciát, hogyan maradt fenn ott továbbra is a latin írás? A nem-latinok közt? De meg, ha valóban vannak IV–VI. századi latin föliratok ott, tehát valamilyen római lakosságmaradványok még egy ideig ott is maradtak Dácia területén, azután következtek még a népvándorlás nagy lakosságcserei, majd a magyar honfoglalás. A románokról (vlachokról) szóló első írásos adatok pedig a XIII. századból valók. Tehát a két időpont közt csekély 6–700 esztendősi hiátus van.

Ezek az apróbb megjegyzések nem érintik Jakó munkájának érdemeit, hanem csak arra vonatkoznak, hogy a szöveget a magyar nyelvre való fordításkor a kiadónak gondosabban kellett volna átvizsgálnia, hogy elmaradjanak ezek a zavaró mozzanatok az egyébként kitűnő munkából.

A könyv kiállítása méltó tartalmához. Az írásreprodukciók jól olvashatók, a szép sárga papírra széles margóval nyomtatott szöveg szöveggközi illusztrációival és a margókra helyezett kisebb szövegprodukciókkal bibliofil szempontból is elismerésre tarthat igényt. (Európa Könyvkiadó, 1987.)

CSAPODI CSABA

RÉGI MAGYAR KÓDEXEK

Ismert tény, hogy az utóbbi években örvendetesen megélenkült az érdeklődés a középkori magyar kultúra és művelődés, és ezek kézzelfogható szellemi termékei, a kódexek, levelek, emlékiratok és egyéb korabeli nyelvemlékek iránt. A könyvkiadás — kielégítendő az érdeklődő nagyközönség igényeit — egymás után jelenteti meg a legismertebb, leglátványosabb vagy legérdekesebbnek tartott írásos emlékek reprezentatív külsejű hasonmás kiadásait, így például *Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliáját* (Magyar Helikon, 1981), a *Jordánszky-kódexet* (Magyar Helikon, 1984) vagy a *Képes Krónikát* (Magyar Helikon, 1987). A kódexek iránt érdeklődő olvasók ezeken kívül némi szerencsével hozzájuthatnak még az 1942-ben útjára indított *Codices Hungarici* sorozat egyes darabjaihoz is.

Mіндеzen kötetek az irodalmárok, nyelvészek, művelődéstörténészek, történészek számára azonban csak a „jéghegy csúcsát” jelentik. A jelen tudásunk szerint negyvenöt darabból álló magyar nyelvű kódexirodalom jelentős része még a kutatók számára is igen nehezen hozzáférhető, és széles körű tudományos feldolgozásukat

gátolja, hogy nincs korszerű, hiteles, betűhív átirattal is ellátott hasonmás kiadásuk. Ez a régóta sürgető igény hívta életre már a múlt században Volf György *Nyelvemléktárát*, mely csaknem valamennyi kódex betűhív átiratát közli. Sajnálatos módon a nagyszabású vállalkozás átirási módszerei már a maguk korában is vitathatók voltak, és az újabb kutatások egyre több helyen fedték fel az átiratok pontatlanságait, tévedéseit. Mindazonáltal — más nem lévén — ezt használták a különféle szakterületek kutatói. Gondjaikon csak csekély mértékben enyhített a szakmai igényeket kielégítő Codices Hungarici sorozat, melynek keretében negyvenhat év alatt mindössze hat kódex látott napvilágot.

Régóta meglévő hiányt pótol ily módon a Magyar Nyelvtudományi Társaság, mikor az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete közreműködésével új sorozatot indított útjára *Régi magyar kódexek* néven. A kiadás célja az — amint Pusztai István az első, 1985-ben megjelent kötet, a *Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról* bevezetőjében megfogalmazta —, hogy a Codices Hungarici sorozathoz képest „kevesebb anyagi eszközt felhasználó, egyszersmind szerényebb kivitelezésű, de az eredetileg kitűzött főbb célokat mégis szem előtt tartó, egységes elvek alapján szerkesztett új sorozatban” tegye közzé „15–16. századi magyar nyelvű kódexeink nehezen hozzáférhető hasonmását”. Az egyes kötetek emellett közlik a kódexek betűhív átiratát is. Csak üdvözölni lehet e szándékot és megvalósulását annak ellenére, hogy a sorozattal kapcsolatos legparázslóbb szakmai vitát éppen a hangjelölésnek itt alkalmazott módja váltotta ki már az előkészítő munkálatok során is, s e vita minden bizonnyal folytatódik a továbbiakban. A jelen recenzióknak nem feladata e problematikával mélyrehatóbban foglalkozni. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a Régi magyar kódexek sorozattal hosszú idő óta először történik kísérlet arra, hogy a becses nyelvemlékek kellő rugalmassággal kezeltek, de mégiscsak egységesnek mondható átiratban kerüljenek az olvasó elé. A kétségtelenül meglévő vitatható pontok ellenére az eddig megjelent és közvetlenül megjelenés előtt álló kötetek alapján remélhető, hogy ez a sorozat megvalósítja azt, ami sem a Nyelvemléktárnak, sem a Codices Hungarici sorozatnak nem sikerült: a hasonmások mellé valamennyi kötetére érvényes, alapkoncepciójában egységes betűhív átiratot ad.

Az egységességre való törekvés az eddigi kötetek szerkezetében is megmutatkozik. Az elsőként megjelent Könyvecse, és az 1987-ben egy kötetben kiadott *Bod-kódex* és *Sándor-kódex* egyaránt a Pusztai István által írott bevezetővel kezdődik. Valamennyi bevezető tanulmány részletesen leírja az adott kódex paleográfiai, kodikológiai jellemzőit. Igyekszik fényt deríteni a kódex történetének mozzana-

taira: megpróbálja feltárni a kódex keletkezési helyére és a fordítójának, másolójának személyére vonatkozó adatokat; ismerteti a kódex jelenlegi őrzési helyét, odakerülésének módját. Röviden közli tartalmát, műfaji meghatározását, az egykorú magyar kódexekben esetlegesen meglévő párhuzamos helyeket, a latin nyelvű eredetivel kapcsolatos információkat. Valamennyi bevezető kifejti a betűhű átirat hangjelölési elveit.

A tanulmány után az olvasó megtalálja az adott kódex egyes szövegegségei latin megfelelőjének és az előforduló szentírási idézeteknek a lelőhelyét, a közzétevő nevét és a közzététel helyét. A lábjegyzetekkel ellátott betűhű átirat előtt irodalomjegyzék sorolja fel a kódexszel foglalkozó szakmunkákat, melyek alapján teljesnek tekinthető bibliográfia állítható össze.

Bár a kiadást a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék és a Magyar Nyelvtudományi Társaság neve fémjelzi, a Régi magyar kódexek sorozat korántsem csupán a nyelvtörténészek számára készült: köteteit remélhetőleg haszonnal forgatják majd más tudományágak képviselői is, illetve mindazok, akiket a régi magyar kultúra érdekel. Már az elsőként megjelent Könyvecse is két irodalomtörténeti érdekességgel szolgál: az egyik a Lucanusra visszamenő első magyar hexameter, a másik az első magyar Dante-fordítás. Maga a kódex egy latin traktátus fordítása (eredetijét eddig még nem találták meg); egyik részlete, az *Apostolok vetélkedése* néven ismert szellemes disputa arról, hogy ki a legnagyobb az apostolok között, már hosszabb ideje ismert az irodalomtörténetben, többek között foglalkozott vele Kardos Tibor is (RMDE, I. 477).

A sorozat második kötete két kódexet tartalmaz: a Bod-kódexet és a Sándor-kódexet — mindkettő, bár a bennük szereplő írások különböző műfajúak, bizvást tekinthető a magyar példázatirodalom alapjának.

A Bod-kódex voltaképpen két traktátusból áll. Az első egy kedvelt középkori témáról, az ember három fő ellenségéről, a világról, a testről és az ördögről elmélkedik (hasonló tárgyú Temesvári Pelbárt egyik prédikációja, de Tinódi is tesz utalást e témára *Krónikája* előszavában). A szerző gondolatait példákkal támasztja alá, melyek közül az első arról szól, „*hog' égzér isten ez három binekert, kuelsegert, fõsuensegert, es parasnasagert, akara mind ez velagot el veztenie, erez-tuen   reaya három týzes lanćakat   haragýaban*” (4/10—13). A példázat számos változatban ismert, népszerűségét mutatja, hogy a Bod-kódexen kívül öt másik kódexben is megtalálható. A következő példa hőse a király, aki életében mohón harácsolta a földi javakat, ám holtában be kell érje három sing földdel és három sing vászonnal. Egy másik példázatban a vitéz számára, ki „*mind   ereýet ez velagi heusagra k lti vala*” (6/9) a világ kétarcúsága egy *azzonýallat* képében

mutatkozik meg, ki elől igen szép, ám hátul „lata az vitez ρ benne kilemb kilemb kinoknak nemit, tudnya illik, zennek, hidegnek, bidqsegnek, es kifoknak kinnat” (6/19–20). A további példázatok is változatos módon illusztrálják a traktátus témáját: a király kertjét őrző vaknak és a bénának történetével, a bölcsnek és a bolondnak az esetével, az unikornis elől elmenekülő emberről, vagy a királylányt a versengésben furfanggal legyőző legényről szóló mesével. Csaknem valamennyi példázat latin megfelelője megtalálható Temesvári Pelbárt műveiben.

A Bod-kódex második traktátusának témája a halál. Az első rész igen érzékletesen írja le a halál eljövételét kísérő testi-lelki kínokat: „Az ρ melle kediglen verdoget, es az ρ be rekedett torka, nehezen vezen lelekzetet. es lassan lassan ρ fogai meg feketednek. ayakai meg heruadnak, es minden tagi meg kemehednek. es az inak meg zakadoznak az ρ testeben. es ew ziue kette hasad az nag falydalmnak miatta” (22/26–23/2); és „azonnal ott vannak minden tetemenek, bezedek. $\langle es \rangle$ gondolatok kiket tott, mell'ek mindenek, keserues tano bizonsagot teznek, pket teupnek ellene” (23/4–7). A második rész példázat a gonosz és „istennek elotte haznalatlan (27/20) nemesemberről, ki halálos ágyán sem hajlandó megtérni, és a pokol fenekére jut. A harmadik részben az ördög és az angyal vetélkednek a lélekért, kit mindketten vadásznak „mikeppen ket agar eg nulat” (31/14–15).

A Horváth János által vegyes tartalmúnak nevezett Sándor-kódex (IrMűvKezd. 177, 218) különböző műfajú és terjedelmű írásokból áll, melyek esetleges sorrendben követik egymást: mint Pusztai István írja bevezető tanulmányában „a szerkesztettségnek nyoma sincs benne”. Ez természetesen mit sem von le a kódex irodalomtörténeti értékéből és érdekességéből; sőt, a sokféle műfaj jelenléte egyenesen fokozza azt. Az első szövegegység egy traktátus; majd ezt követi a kódexnek az a része, mely talán a leginkább foglalkoztatta az irodalmárokat: a *Három körösztyén leán* mártírpassiója. Ennek az írásnak a műfaji meghatározását már többen megkísérelték (az imént idézett *mártírpassió* terminus az RMDE-ből való: I, 133, 512): a bevezető tanulmány említi Katona Lajost, aki nem tartotta a művet drámának, hiszen a dialógust helyenként elbeszélő részek váltják fel (Itk X[1900], 386), Alszegey Zsoltot, aki ezzel szemben a szövegről mint irodalmunk legelső drámai termékéről ír, bár az eredeti kapcsán említi a *dialogizált legenda* műfaji megjelölést is (Magyar drámai emlékek a középkortól Berzsenyiig. Bp., 1914. 8). Ez utóbbi megnevezést használja Horváth János is (IrMűvKezd. 178), míg V. Kovács Sándor mártírdramaként határozza meg a Három körösztyén leán történetét.

A kódex következő része tanítás arról, hogy „mikeppen kessertý az ordog az zyzeketh: az ozwegyoketh: az hazassokaath” (31/8). A má-

soló, ki minden bizonnyal praktikus ember volt, ez utóbbi témáról közli, hogy nem áll szándékában bővebben kifejteni, hiszen olvasóit, az apácákat ez úgysem érinti . . .

A tanítás latin nyelvű intelmekkel folytatódik, majd ezt egy, a középkorban jól ismert vízió, a Tundalus látomása követi.

A kódex befejező része egy példázat a háládatlan apácáról, ki „*gyakran veeteködth: es bee monta az tőbbinek mýndõn dolgokat es-nağ gyaakran még tprtee az zenth zeretetõth*” (40/15–18).

A régi magyar kódexek sorozat eddig megjelent két kötetét – valószínűleg a közeljövőben – újabbak fogják követni. A tervek szerint először a *Czech-kódex* és a *Szent Margit élete* jelenik meg, majd a *Kriza-kódex*, valamint a *Simor-kódex* és a *Krisztina-Legenda*, egy kötetben. A kiadványok színvonala föltehetőleg nem marad el a sorozatindító három kódexé mögött. Éppen ezért sajnálatos, hogy a szűkös anyagi lehetőségekből fakadóan az értékes belső tartalmat meglehetősen szegényes külső fedi, sőt félő, hogy el is takarja az érdeklődő, ámde igényes, szép kivitelezésű könyvek látványához szokott, laikus olvasó szeme elől.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság másik sorozata *A magyar nyelvtörténet forrásai* címet viseli. Keretében olyan nyelvemlékek, kéziratok kiadását tervezik, melyek eltérő műfajuknál fogva nem fellelnek meg a készülő *Régi magyar levéltár* című gyűjteményben, mely 1541 előtről datált leveleket, hivatalos iratokat tartalmaz majd. E sorozat első darabja már napvilágot látott 1986-ban, *Török Bálint deákjának Martonfalvy Imrének naplótöredéke és emlékiratai* címen. A hasonmást és a betűhű átiratot is közlő kötet lényegében ugyanazon szerkesztési elvek alapján készült, mint a Régi magyar kódexek sorozat darabjai: a bevezető tanulmányból megtudhatjuk a szerzőre vonatkozó ismereteket, a kézirat történetét, paleográfiai jellemzőit, a betűhű átirat hangjelölésének elveit, problémáit. A tanulmány végén irodalomjegyzék segíti a további tájékozódást.

Fölösleges lenne taglalni e naplótöredék történeti, művelődés-történeti jelentőségét, hiszen a szerző személye és sorsának alakulása biztosítja, hogy hiteles leírást kapunk a XVI. század viharos második felének jó néhány olyan történelmi eseményéről, mint Török Bálint fogságba esése vagy a törökök elleni harc, és jó néhány olyan családi, magánéleti eseményről, mint egy főúri leánykérés vagy Imre deák balesete a jeges úton, ami az esemény tárgyyszerű leírásán túl pontos képet ad a deák társadalmi helyzetéről, kinek összetörten, betegesen is el kell járnia ura ügyes-bajos dolgaiban. A mű irodalomtörténeti fontossága ugyancsak nyilvánvaló: bár Martonfalvy Imre eredetileg nem önéletrészletnek, hanem egy kérvényhez csatolt részletes indoklásnak szánta munkáját, írása a későbbiek során egyre elterjedtebb és a magyar irodalom történetében oly fontos szerepet játszó magyar

nyelvű emlékiratírás egyik legkorábbi, és önmagában is értékes darabja lett.

¶ A Nyelvtudományi Társaság két új sorozatának a kiadók által is megfogalmazott célja az, hogy faksimile és a betűhű átirat egyidejű közlésével, a jegyzetekkel és az irodalomjegyzékkel kiadványaikat egyszerre több kutatási terület számára is megbízható és értékes forrássá tegyék. Talán az így megjelent művek elősegítik majd az érintett korszakok komplexebb, több szempontú tudományos vizsgálatát, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a néha talán túlzottan, indokolatlanul különvált testvértudományok, irodalom, nyelvészet, történelem bizonyos területeken ismét közeledhessenek egymáshoz.

SÁROSI ZSÓFIA

JANUS PANNONIUS ÖSSZES MUNKÁI

(KÖZREBOCSÁTJA: V. KOVÁCS SÁNDOR. AZ 1972. ÉVI VÁLOGATOTT KIADÁS ÁTDOLGOZOTT ÉS TELJESSÉ BŐVÍTETT VÁLTOZATA)

Az első olyan könyvet tartja kezében az olvasó, amely a „Janus Pannonius összes munkái” büszke címet mondhatja magáénak – joggal, hiszen valóban tartalmazza a humanista költő *valamennyi* általunk eddig ismert költői vagy prózai alkotását, beleértve az 1970-ben felfedezett Sevillai-kódex anyagát is. Örvendetes továbbá, hogy a kötet szerkesztője fölülbírálta az 1972-es válogatott kiadás kissé prűd szempontját, amely szerint „tartalmi okok miatt” kihagytak bizonyos verseket, „amelyek önmagukban nem változtatnak a költői életmű sajátosságain” (1972: 501). Mint tudjuk, a „pajzán epigrammák” azóta könyv alakban is megjelentek (Csorba Győző fordításában). Ellenben semmit sem olvashatunk arról a kötetben, hogy milyen szempontok szerint sorolták be ezeket a verseket a költői életmű egészébe, bár el kell hinnünk, hogy a kiadók „legjobb tudásuk szerint állították össze” az epigramma-kronológiát (1987: *A kiadó előszava*, 7.). Az sem világos, hogy az előző kiadásból – joggal – mellőzött, *görögből* fordított szövegeket miért kellett most *latinról magyarra* fordítani. Ha ugyanis a görög *eredetire* lennénk kíváncsiak, akkor az eredetiből kellett volna fordítani; ha pedig azt akarnánk eldönteni, hogy vajon jók-e Janus fordításai, akkor célszerűbb lett volna a *görög és latin* szöveget egymás mellett közölni. A szöveg fordításának minőségével különben is bajok vannak, erről azonban most nem akarok szólni.

A versek fordítói között is történt változás: Geréb László fordításait szisztematikusan kihagyták (368, 385, 414, 421, 450. sz.) és Csonka Ferenc kétségtelenül *jobb* fordításaival helyettesítették. Ugyanígy kimaradt Gerézdí Rabán egyetlen (213. sz.) és Hegedűs István három (445. sz., *Elégiák* 8, 19. sz.) fordítása. Ezeket Csonka Ferencé, illetve Palojtay Béláé váltotta fel. (Sajnálatos, hogy a kiváló tudós, Gerézdí Rabán fordításába egy értelemzavaró sajtóhiba került: „poros zsák” helyett ui. „piros zsák” szerepelt az 1972-es kiadásban, 135.) Ezekre a cserékre is csak egyetlen, kissé homályos utalást találhatunk a kötetben: „csak ott adunk új fordítást, ahol a körülmények ezt indokolják. . .” (1987: 648.) Szinte érthetetlen az is, hogy Janus egyik legismertebb versét, amelyben „Elmenőben búcsút mond a szent királyoknak, Váradon” (Búcsú Váradtól) miért kellett a rég elavult Berczeli A. Károly-féle tolmácsolásban közreadni, amikor már a Kortárs 1972. évi márciusi különszámában megjelent, nem kevesebb mint 17 különféle, jobbnál jobb fordítás közül lehetett volna választani.

A következőkben kizárólag a kötetben szereplő (nem görögből készült) *próza fordításokat* veszem szemügyre (*Beszédek* 1–3, 531–535., Nagy Tiborné; *Levelek* 1–24, 539–557., Vida Tivadar). Mint a jegyzetekhez írott bevezetés (1987: 648.) is felhívja rá a figyelmet: „a próza művek minden darabja új fordításban kerül e kötetünkben az olvasó elé”, vagyis Boronkai Iván filológiailag megbízható, szép fordításait — amelyeknek azóta javított kiadása is megjelent — kihagyták az új kiadásból. Ennek okait nincsen jogunk firtatni, mindössze a „végeredményt” konstatálhatjuk. Ez pedig — enyhén szólva — elkésérítő.

Kezdjük talán azon, ami minden olvasó számára első pillantásra szembetűnik: a szöveg tele van magyartalanságokkal, durva stilisztikai hibákkal, mi több, teljesen érthetetlen mondatokkal. Mit szóljunk ahhoz, hogy egy *műfordításban* a fordító zárójelbe teszi az általa javasolt szinonimákat: válasszon belőlük az olvasó. (Erre példákat felesleges is hoznom, elég *akárhol* felütni a *Levelek* fordítását.) És hogyan értékeljük az ilyesfajta kifejezéseket: „az irántam való jóindulatod tömkelege” (*cumulus benevolentiae* 4, 541); „a tanuló számára gyümölcsösnek bizonyult” (7, 542); „vigye el Önnek Guarinónk . . . arcképét . . . hogy tudniillik Atyaságod most arcvonásait és fejalakját is megismerje” (1, 539); „Kérem Főtisztelendő Atyaságát, kezdje meg szerencsésen jóindulatát tanúsítani irántam” (12, 545); „városotok tekintélye által indítván” (20, 549); „én a magam részéről nyílt sisakkal válaszolom” (*recta fronte respondeo* — szó sincs valamilye „lovagi küzdelemről!”, 16, 547); „a görög irodalmat . . . miután hosszú ideje kiküszöböltem” (21, 550); „közepesen örvendek annak” (22, 555); „a családi mezőgazdálkodásnak szentelem magam” (uo.,

vel rei familiari ET agriculturae operam dabo); „kiírhatnak minket számkivetésre” (*qui possunt proscribere* — az bizony nem „betegszabadság” volt, pedig „kiírni” csak arra szokás valakit, 22, 554); „ezzel egyfelől homályban hagyja az ellenséget katonailag...” (21, 550–551) stb. stb. A tengernyi hasonló hibából engedtessek meg, hogy még egyet kiemeljek az olvasó mulattatására. Ez így hangzik: „Mennyire rosszul tartottam attól, hogy a falra borsót hányaszak veled” (22, 554). Eredetije: *quam male metui, ne te ego ad litus arandum ducerem* — a „fölösleges munka” itt tehát a „tengerparton való szántás” képében jelenik meg. A „borsó” forrása nyilvánvalóan Boronkai Iván fordítása lehetett: „Pedig gonosz félelem gyötört, hogy falra borsót hányni hívtalak” — de mennyivel másabb *így!* (1972: 481.)

A példákat vég nélkül lehetne szaporítani, de a magyartalanságon kívül komolyabb problémák is adódnak a fordításokban.

Vegyük először a kisebb bajt: ez pedig a *nevek átírásának következetlensége*. Hogyan írhatunk például János Pannoniust (1, 539)? Akkor már Magyarországi Jánost, vagy Johannes Pannoniust kellett volna. Még rosszabb a helyzet a görög nevek terén. Ha már az akadémiai átírás mellett döntünk a latinos formákkal szemben, ne írjunk ilyeneket, mint: „Szatürok, Bellerofón, Diomedész, Glaukósz, Sziüfosz, Hektor” (helyesen: szatírok, Bellerophon, Diomedész, Glaukosz, Sziszüphosz, Hektór, vö. 21, 550–551). A „Virgiliusnak” sem látom semmi értelmét (22, 555). Csakhogy a magyar nevekek is problémák vannak. A *Trewtl* családnevet a fordító jól írja át *Treuthelnek*, de a *Zekchewi*-vel már nem tud mit kezdeni „(= Szekcsői?)” — kérdezi, de miért kérdezi, és ráadásul így, zárójelben? (19, 548–49 — a *Kaloit* is Kállóira kellett volna átírnia, s nem jött rá, hogy a „herczeg urak” mögött is a Herczeg család rejtőzik.)

Megmagyarázhatatlan, hogy miért maradtak le a *címzések* a levelek elejéről, mikor azokból esetleg az is megtudható voltna valamit a címzetről, akinek egyébként fogalma sincs arról, ki az a *Cristoforo Moro*, vagy *Jacobus Ammanatus*. A Hunyadi Mátyáshoz írott levél (23, 556) elején persze ott szerepel: „Mátyásnak, Magyarország felesége királyának. . .” — hadd okuljon a tudatlan olvasó.

Baj van a titulúra ismeretével is. A *dominus Waradiensist* állandóan „várad (püspök) úr”-ként látjuk viszont, mintha ez a megszólítás rajta kívül bárkit is megillettehetett volna Várad férfitúli közül. A „várad és kalocsai püspök”-ről nem is szólva (22, 554), ahol az utóbbinak bizony az „érsek” megszólítás járt volna ki. Azon gondolkodhatunk, hogy vajon jó-e a *Tua Felicitas*-ra alkalmazott „Boldogságod” vocativus (14, 546), de „Nagykegyelmes”-sel a *Felséges* helyett még nem találkoztam (17, 548). Cristoforo Moro sem örült volna ha „őkegyelmességének” (ez a *Dignitatio Sua* megfelelője!), nem pedig „felségnek” szólítják (*Vestra Serenitas*, 9, 543). Kisebb

hibának lehet tekinteni, hogy a *comest* „grófnak” és nem ispánnak fordítja (15, 546).

Nem tudom mire vélni azt sem, hogy az idézeteket nem találja meg a fordító a szövegben (holott azok a Teleki–Kovácsnay-féle kiadásban is *curzíválva* vannak) — vagy ha meg is találja, nem jelzi. Egyaránt van példa bibliai és klasszikus idézetekre is. Az előbbieket: „amiért meglátogatta és megváltotta az ő népét, és megfújta nekünk az üdvösség kürtjét”, vö. 1, 531 = Lk 1, 68; „mennyi gonoszt tett az ellenség a szent helyen”, vö. 22, 553 = Zsolt 74, 3. Egyetlenegy bibliai versre hivatkozik (22, 554) = Tit 1, 15b — minuciózus pontossággal megjelölve! — ahol persze már magából a szövegből is kiderül, hogy itt Pál szavait halljuk. A néhány sorral felette levő klasszikus versekről semmit sem mond (egyébként a jegyzet sem), s bár kiemelve közli őket, nem is versben fordítja! (Meg lehetett volna keresni az eredetieket: Verg. *Aen.* X, 875–76; Mart. VI, 64, 24–26 — mindkettőnek van tisztességes magyar fordítása.)

A dátumok átírása is pontatlan: VII. Kal. Apriles = március 26. és nem 25. (4, 541); V. Kal. Octobres = szeptember 27. és nem 26. (9, 543); XVI. Kal. Maias = április 16. és nem 15. (20, 549). A 18. sz. levél 1464-ben kelt a jelzett 1462 helyett — de ezt a tévedést talán a „sajtó ördögének” is felróhatjuk. Jól szórakoztunk a következő mondaton is: „. . . (Galeotto) elutasítja azt, hogy tovább időzzék nálam, mint legfeljebb húsvét (nyolcadának) köznapjai (vagy: a húsvéti szünidő végéig?) . . .” Ezen a fordításon még akkor is nevetnének, ha nem tudnánk, hogy mögötte mindössze ez az egyszerű latin mondat áll: *recusat se apud ne diutius moraturum, quam Paschales ferie patientur.*

Ezek után rátérek azokra a „torzszüleményekre”, amelyek a latin szöveg egyértelmű félreértéséből adódtak. Így a *Beszédekben*: a *confines restaurare* kifejezés nem a „szövetség felújítását”, hanem a „határok helyreállítását” jelenti (1, 532). Félreérti a következő mondatot is: *gentili adhuc errore, Hunnorum natio tenebatur* — nála: „még a kalandozások béklyóban vergődött a hunok nemzete” (2, 533). Valójában itt a pogány (*gentilis*) tévelygésekről van szó, vallási értelemben, nem pedig a kalandozásokról (egyébként a pápát is a dolognak inkább ez a része izgatta . . .). A *praestes copiam* kifejezést nem tudom miért fordította „add elő bőven”-nek (15, 546), amikor az a szövegbe sem illik bele. Helyesen: „készíts róla kópiát, másolatot”. Ezek mellett szinte csak stílushibának számít, hogy bizonyos szavak kimaradnak a fordításokból, így pl. *quamvis ego non sim bonus Astrologus* — „bár nem vagyok asztrológus”, mondja a fordítás (15, 546), a *bonust* kifejejtve. Pedig így teljesen mást jelent a mondat: „bár nem vagyok jó asztrológus”, azaz igenis sokat foglalkozott Janus ezzel a tudománnyal is, csak a kötelező szerénység mondatja vele

ezeket a szavakat. Az ilyesfajta hibák sokasága miatt most csak szelektív felsorolásukra vállalkozhatom: a *thorax sericeus* nála „selymes mellvért” (15, 547 — hogy ez a „mellvért” milyen fegyvertől védett volna, elképzelni nem tudom), helyesen: „selyem s mellény”; a *Ioannes electus, confirmatus Quinque-ecclesiensis*: „János kinevezett (a Szentlélek által) megerősített pécsi püspök” (18, 548). Biztosan kellett hozzá a Szentlélek hozzájárulása is, de csak miután a *király* megerősítette tisztségében. A következő példák vicclapokba illőek. Az eredeti szövegben ez áll: *Si Dominus Vicoxime vel recessit iam, vel recessurus est . . .* — ebből lesz: „Ha Vicoximus urunk visszavonult már, vagy vissza szándékozik vonulni . . .” (18, 548). Hogy a *Vicoxime*-t a *Dominus* mellett miért gondolta *vocativus*nak, fel nem foghatom. A mondat helyesen: „Akár eltávozott már az urad (ti. Galeottóé) *Vicorinéből*, akár csak elmenőben van . . .” (B. I. 1972: 477.) Ha lehet, még mulatságosabb a következő: *mittite nummos Florentiam, unus vobis Vespasianus sufficiet* — biztatja Janus tréfásan Galeottót, hogy Itáliában vegyenek könyveket (az ügyis tele van ilyesféle „holmikkal” — a *supellectilia* nem „készlet”!), ne pedig tőle kunyerálják el azt, amiben ő is szükségét szenved. Fordítónk ezt így tolmácsolja: „küldjetez pénzt Firenzébe, elegendő lesz nektek egy Vespasianus (császár képét viselő aranypént)” (22, 555). Sem arról nem tudunk, hogy Galeotto és barátai, vagy hogy *Vespasiano da Bisticci* könyvszállító numizmatikai különlegességeket gyűjtöttek volna, mindenesetre e fordítás jóvoltából egy figyelemre méltó művelődéstörténeti kuriózumra bukkantunk. . . A pálmát én mégis a következő mondatnak nyújtanám át: „Csak kövesd már nyomon a jó-szerencsét és tökök nélküli szüleményeidet.” Akár a recenzió mottója is lehetett volna e mondat, a *sed iam sequere fortunam tuam et nata sine cucurbitis* „ferdítése”. A *nata* itt ugyanis nem a *natus*³ participium semleges többes számú accusativusa (tehát nem *natā*), hanem a *natare* ige imperativusa (vagyis *natā*). A „tököket” pedig nyilvánvalóan a „mentőöv”, vagy „úszógumi” (ha akkor létezett volna ilyen) értelmében használja Janus, talán Horatiusra utalva vele: *sine cortice nabis . . .* (*Sat.* I 4, 120). A mondat így szólna tehát: „de már kövesd a szerencsédet, és ússzál ’tökök’ nélkül”. Ezekhez képest valóban jelentéktelen hibáknak tűnnek az olyan „elírások”, hogy a bolognai *16-ok Tanácsát* „országgyűlésnek” nevezi a fordító (20, 549); hogy nem jön rá: az *in hac nostra barbaria* kifejezés az *országgra* utal („ebben a mi barbár életünkben” 20, 550); hogy a *Latini* kifejezést következetesen „latin”-nak, és nem olasznak fordítja (pl. 21, 550); hogy nem veszi észre: Diomédész „az aítól”, s ráadásul „Étolosznak” írja, mintha az egy külön személynév volna (vö. *Diomedes, inde Lyciorum dux Glaucus, quem Aetolus tanquam sibi antea incognitam . . .* 21, 550). A *peritura terreni stemmatis viriditas*-ból így lesz a „földi koszorú

fonnyadó zöldje”, amit aztán Janus „nagyon alkalmasan” hasonlít „az erdők hulló lombjához” (uo.)—holott a *stemma* valójában „nem-zetségfa” (B. I. 1972: 479.), vagy „ősfa” (Ritoók Zs. JPT: 428.), amely „hanyatlásnak indult”.

Azon is csak nevetni lehet, hogy Lükurgosz Bakhosz (*sic*) dühétől ösztökélve „levágja saját lábát térden alul” (*Baccheo furore instinctum genua sibi succidisse . . .*, uo.). Természetesen a mítoszban nem öncsonkításról (amit fizikailag is képtelenség véghezvinni), hanem csak a térd inainak átvágásáról van szó. Az már viszont egyenesen felháborító, ahogyan Devecseri Gábor Homérosz-fordítását „közli” a fordító (Devecserire egyébként csak a tartalomjegyzék utal, neve a főszövegben nincsen feltüntetve!). Kezdve azon, hogy minden sor elejét nagybetűvel kezdi, aminek semmi értelme sincsen — és folytatva az értelemzavaró elírásokig. Ezeket érdemesnek tartom felsorolni: (a bal oldalon levő számok a *Bibliotheca classica* kiadás sorszámaait jelzik; jobb oldalon van feltüntetve a helyes változat)

(118)	Tüdeusz fia	—	Tüdeusz fia
(129)	szembe' nem is	—	szemben nem
(132)	Dionüszosz	—	Dionüszosz
(133)	Nüszéion	—	Nüszéion
(135)	földre vetette	—	földrevetette
(135)	sújtott	—	sújtott
(139)	utána nem élt már	—	azután nem is élt már
(152)	Sziszüphosz	—	Sziszüphosz
(182)	fújta	—	fújta
(197)	Izandrosz	—	Ízandrosz
(214)	eképp	—	ekép
(218)	vendégi ajándokot adtak	—	vendég-adománnyal
(222)	Tüdeuszra	—	Tüdeuszra

Nemcsak a görög nevek helyes átírásáról, de a műfordítás adta *poetica licentiákról*, sőt magáról a hexameterről és az idézés szabályairól sincsen alapvető fogalma a fordítónak. Egy jó kiadásnak persze fel kellene tüntetnie azt is, hogy itt az Iliász VI. énekének 118–136. sorairól van szó. (Elég lett volna csak utalni rá, és az egész szöveget kihagyni, ahogy azt az 1972-es kiadásban tették.)

Még egy utolsó megjegyzés a prózai művek fordításáról: az, hogy elkapkodott, silány munkáról van szó, gondolom az eddigiekből is kiderült. Ehhez járul azonban még az is, hogy *egyetlen jegyzet sincs jelölve a szövegben*, jóllehet a kötetben hátul szerepel az 1972. évi kiadás változatlan jegyzetanyaga (724–728.). Gyanítom, hogy a fordító bele sem nézett ebbe, hiszen akkor jó néhány hibát kiküszöbölhetett volna.

Az *Utószóban* (633. skk.) is találunk következetlenségeket. A Janus-életrajzot például szó szerint emelték át az előző kiadásból, mindössze az első bekezdésben változtattak rajta egy mondatot („... műveinek összkiadásával . . .”, 633. o.), pedig az azóta született tudományos szakirodalom (amit a *Bibliográfia* is részletesen felsorol, 643–646.) nem egy ponton árnyaltabbá tette eddigi Janus-képünket. Otromba hiba az is, hogy — az egyébként is felesleges hivalkodásnak tetsző — négy nyelvű összefoglalásokban még ezt az egy mondatot sem javították ki (734–741, pl. „A great part of Janus’ works appearing in this volume is published for the first time in Hungary”, 741.). Ugyancsak bennmaradt az „árulkodó nyom” a szöveg hagyományról szóló ismertetőben („Meglépő, hogy magyarul tolmácsolt teljes kiadásra eddig még nem akadt vállalkozó”, 648.).

Míndezen után feltehetjük a kérdést, vajon jogosult-e az olyan kijelentés a kiadók részéről, mint: „A költő félezer évet meghaladó utóéletében ez az első olyan kiadvány, amely minden eddigihez képest a lehetséges maximumot nyújtja . . .” (647.) A kérdés csak az: *miben?* Valóban túllép-e ez a kiadás „a válogatások népszerűsítő igényein”? Valóban „egyenetli-e egy későbbi latin kritikai kiadás útját”? A válasz: aligha. A Tankönyvkiadó által megjelentetett, reprezentatív összkiadásnak szánt Janus Pannonius kötet sajnos még a „válogatások népszerűsítő igényeit” sem éri el sok tekintetben, sem a (próza) fordítások minőségét, sem pedig az egész kötet tudományos megalapozottságát tekintve. Ha legalább lektorálták volna a kötetet (mint ezt az 1972-es kiadás esetében Kardos Tibor és Klaniczay Tibor tették), sok hibát elkerülhetek volna, vagy legalább nem hamarkodták volna el a könyv megjelentetését. Ilyen formában ugyanis első, valóban európai színvonalú költőnkhez méltatlan kötet került napvilágra. (Tankönyvkiadó, 1987.)

A próza szövegekre történő hivatkozásnál elől áll a szöveg *sorszáma*, utána pedig az *oldalszám*. A *latin* szövegek idézésekor terjedelmi okokból feleslegesnek tartottam a kiadás pontos helyét idézni, azt bárki megnézheti, ha fellapozza és „kibogarássza” a jegyzetekben szereplő számokat. Egyszerűbb azonban az 1972-es kiadást használni ehhez.

JPT = Janus Pannonius tanulmányok. Memoria saeculorum Hungariae 2. Budapest 1975.

GRÜLL TIBOR

MÁTYÁS KIRÁLY LEVELEI, 1460–1490

VÁLOGATTA, A SZÖVEGET GONDOZTA, AZ UTÓSZÓT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA V. KOVÁCS SÁNDOR. FORDÍTOTTA BALLÉR PIROSKA. (MAGYAR LEVELESTÁR.)

Örvendezve vette kézbe az olvasó a Magyar Levelestár kötetét, mely könyvkiadásunk adósságát is törlesztve viszonylag ismeretlen oldaláról, levelezése válogatott dokumentumaival idézte fel Mátyás korát és benne az uralkodó tevékenységét.

A tetszetős külsejű, képekkel illusztrált könyvecske címeként Fraknói Vilmos *Mátyás király levelei. Külügyi alosztály* című kétkötetes könyvének (Bp., 1893–1895) főcímét viseli magán. A válogatás ebből a forráskiadásból készült. E műve törzsanyagában Fraknói 440 latin, 108 német és egy cseh nyelvű levelet publikált, melyek közül V. Kovács Sándor 92 latin nyelvű levelet választott ki és fordított le magyar nyelvre. A válogatás eléggé átfogó képet nyújt Mátyás egyházpolitikájáról, érzékelteti a török és más külső ellenség megfékezésére irányuló küzdelmeit, és jellemző módon mutatja be az önmagát országa és alattvalói érdekeivel azonosító, jogtiprást és megaláztatást nem tűrő, hallatlanul öntudatos és önéretes uralkodó alakját. Kár, hogy a levelek kiadója csak Fraknói gyűjteményéből válogatott, és más, Mátyás „belügyi” levelezését is bemutató forráskiadásokat nem vett figyelembe. A *Magyar humanisták levelei* (Bp. 1971) című kötetében még ez a szempont is érvényesült, és az ott közzétett Mátyás-leveleket — csekély számuk ellenére is — a jelenleginél szélesebb körű tájékozódás, átgondoltabb válogatás jellemezte. Más oldalról, sokszor kendőzetlenebbül mutatják be Mátyás saját alattvalóihoz írott levelei, mint külföldi, diplomáciai tárgyú levelezése, melyben időnként kérnie, meggyőznie, magyarázkodnia kellett, és még spontánnak tűnő indulatos kifakadásai is alaposan átgondoltak kellett hogy legyenek.

Az utószó a levelek szerzőségi problémáit villantja fel, a kötet néhány dokumentumát felidézve a levelezés sokszínűségéről értekezik, és kitér néhány műfaji, illetve stílári kérdésre.

A jegyzetek a Fraknói kiadásában levő azonosítószámokkal kezdődnek, nem mindig pontosan (a 2. levél pl. Fr. I. 5 helyett Fr. I. 15-tel, a 61. levél Fr. II. 35. helyett Fr. II. 33-mal, a 62. levél Fr. II. 45. helyett Fr. II. 43-mal azonos). Szövegük néhol tévedést tartalmaz. A 74. levélben szereplő teanói atyát a jegyzet Urbanus de Urbiniszel azonosítja Orso Orsini helyett; a 76. levél szerémi püspöke nem Pisciai Boldizsár, mint a jegyzet mondja, hanem ifj. Vitéz János, aki 1481-ben lett szerémi püspök és Mátyás szentszéki követe. A 27. levél jegyzete így szól: „Nicolaus Banus — ismeretlen (talán magyar szár-

mazású?) velencei polgár”. Nicolaus Bani (és nem Banus) padovai polgár volt, és a vele kapcsolatos hibát, melyet a jegyzetíró átvett, valójában a fordító követte el, aki a „pro Nicolao Bani cive Patavino”-t (Fr. I. p. 134) így fordította: „egy velencei polgárotok, Nicolaus Banus érdekében”.

„A személyneveket a szakirodalomban elfogadottnak tekinthető változatban írtuk” — olvassuk a jegyzetek előtt álló bevezetőben. A névmutatóban a külföldiek neve hol latinosan, hol magyarosan, hol nemzetüktől ma elfogadott névformájukban szerepel. Még az is előfordul, hogy a szempontok keveredése egy név esetében jelenik meg (pl. De Curcullis Demeter). A régi szakirodalomban, így Fraknóinál is, valóban gyakoriak voltak a névírési következetlenségek, ma viszont arra törekszünk, hogy a külföldieket magyar szöveggörnyezetükben is nemzeti névformájukon nevezzük.

A latinossá tett nevek átírására, illetve mai megfelelőinek megválasztására a levelek fordítója sem ügyelt. A 83. levél Uni folyója (158.) helyesen Una, Natólia pedig (74. levél, 145.) Anatólia. A Petrus Thomasiis név (31.) bizonyára nyomdahibás, Thomasius helyett. A 89. levélben egy Xenophón Plakentinosz névvel találkozunk, és ezen azért döbbenünk meg, mert magából a levélből derül ki, hogy a görög nevű illető Mátyás más forrásokból is ismert olasz orvosának, Giulio de Miliónak a fivére. A levél eredetijében Xenophon Placentinus, azaz piacenzai származású vagy lakosú Xenophon áll. Egyébként a „placentiai” — azaz piacenzai — egyházzól is szó van a levélben, a görög hangzású személynév tehát olasz helynévből keletkezett. Xenophonunknál az orvos-Milio se viselt kevésbé hatásos keresztnévet, csakhogy őt nem görög történetíróról, hanem latinról keresztelték el (a róla készült festményen Iulius Caesar de Milio név olvasható). A levélben egyébként Mátyás nem „a placentiai egyházban vagy egy másik egyházmegye területén” kér javadalmat Xenophon számára, hanem „a piacenzai egyházban vagy ugyanannak az egyházmegyének egy másik egyházában” (in ecclesia Placentina seu alia illius diocesis, Fr. II. p. 364).

Ballér Piroska stílusa egyszerű, világos, olvasmányos, és a leveleket magyarul olvasva, egy-két apróságtól eltekintve, az az érzésünk, hogy jó fordítások lehetnek. A fordítások pontosságának, hitelességének ellenőrzése céljából taláломra választottam ki két levelet a kötetből, hogy latin eredetijükkel összeolvassam őket. Az egyik az Árpád-házi Margit szentté avatása ügyében írt rövid levélke (36.) volt, mely tartalmilag pontos fordítású, csupán annyi jegyezhető meg róla, hogy az Ordo Praedicatorum magyarra nem prédikátor rendnek, hanem domonkos rendnek fordítandó. A másik (15. számú), III. Frigyeshez szóló levélből összehasonlítás céljából egy hosszabb részt idézek Ballér Piroska fordításában (kiemelések tőlem):

„Kegyességed arra kért bennünket, hogy *eresszük* szabadon azokat a foglyokat, akiket hű emberünk, Török Ambrus főispán és soproni kapitány tart láncra verve. *Még mit nem; épp kegyességed keze által kellene* gaztetteikhez méltó büntetésüket elnyerniük! Az említett Török Ambrus pedig dicséretes munkát végez, ha Macskakő várát a rablóktól megtisztítja és a környék biztonsága (sic) érdekében földig leromboltatja. Tudja csak meg kegyességed, hogy *tuadtunkkal és akaratunkkal* tartóztatta le grófunk és kapitányunk ezeket az embereket, s ha egyszer sikerült elkapnunk ilyen gazfickókat, a legkevésbé sincs szándékunkban őket oktanulul és meggondolatlanul szélnek eresztetni.

Ami pedig a várat illeti: mihelyt Isten segítségével *eltűnik a föld szlnéről*, mi a magunk részéről úgy fogunk rendelkezni nagy gonddal, hogy az mindkettőnk alattvalóinak és mindkét országnak javára válják.”

Latin eredetiben:

„Petit a nobis serenitas vestra ut captivi illi quos fidelis noster Ambrosius Thewrek comes et capitaneus Soproniensis tenet in vinculis, nequaquam liberi emittantur; immo potius manibus vestre serenitatis digna facinorum suorum subituri supplicia, presententur; preterea ut prefatus Ambrosius Thewrek operam adhibeat diligentem, quantenus castrum Machkakew vocatum de manibus ipsorum predonum eripiatur, et gratia ulterioris illarum partium scuritatis, funditus destruat. Noverit vestra serenitas, quod captivitas hec hominum illorum, quam prefatus comes et capitaneus noster fecit, de scitu et voluntate nostra non processit; verum quomodo tales homines capti sint, minime volumus ut improvide ac temere dimittantur. Ad habendum illud castrum placet nobis omnem curam impendi, quod ubi Deo juvante obtentum fuerit, nos pro parte nostra id facere curabimus, quod utriusque nostrum subditis et regnis magis videbitur profuturum.”

(Kegyességtek arra kér bennünket, hogy semmiképpen se engedessük szabadon azokat a foglyokat, akiket hű soproni ispánunk és kapitányunk, Török Ambrus tart láncra verve, hanem inkább adassuk őket felségtek kezére, hogy gaztetteik méltó büntetését elnyerjék. Ezenkívül azt is kéri, hogy az említett Török Ambrus lelkiismeretesen működjék mindaddig, míg a Macskakőnek nevezett vár azoknak a rablóknak a kezéből ki nem szabadul s a földdel egyenlővé nem válik, hogy azoknak a területeknek a továbbiakban nyugalma legyen. Tudja meg felségtek, hogy azoknak az embereknek a fogságba vetése, ami a fent említett ispánunk és kapitányunk műve, nem a mi tudomásunkkal és akaratunkkal történt, de ha már ilyenfajta emberek akárhogy is fogságba kerültek, egyáltalán nem akarjuk őket oktanulul és meggondolatlanul szélnek eresztetni. Jónak látjuk, hogy mindent megtegyünk

azért, hogy az a vár a birtokunkba kerüljön, és ha majd Isten segítségével a miénk lesz, mi a magunk részéről gondoskodni fogunk arról, hogy azt tegyük, amiről majd úgy látjuk, hogy mindkettőnk alattvalóinak és országának inkább hasznára válik.)

A levél további részének a latin eredetivel való egybevetése a fentéhez hasonló eredménnyel jár, de területi korlátozottság miatt már csak egy felmondatót idézzük. A „*Nos qui fere soli scimus*” (mi, akik szinte csak egyedül tudjuk) fordítása így szól: „*A napnál is világosabb előttünk*”.

18 Mátyás leveleit örömmel veszi kézbe az olvasó. Ha ez a válogatás újra napvilágot látna, szükséges volna, hogy a fordító előzőleg vizsgálja felül munkáját, és a kötet ismét szakmai lektorálásra kerüljön. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.)

PAJORIN KLÁRA

PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓI

A XIX. század jeles irodalomtörténésze, Toldy Ferenc már hagyományra hivatkozva említette meg, hogy „az értők” Pázmányt „magyar bíboros Ciceró”-nak nevezték, s méltán tekintik őt egy új korszak kezdeményezőjének, „ki a régibb kort befejezte, s újat kezdett meg”. Hozzátehetjük: ez utókor sosem vitatta el e megtisztelő címet az esztergomi érsektől, sőt, a modern kutatás csak megerősítette, hogy nála kiválóbb hitszónok nem akadt a régi magyar századokban.

Ez már önmagában is elég indok volt rá, hogy 1637-ben bekövetkezett halálának 350. évfordulójára vaskos beszédgyűjteményéből reprezentatív válogatás jelenjen meg, s ennek révén prózastílusának értékei szélesebb körben is ismertek legyenek. Pázmány azonban jóval több volt, mint kitűnő szónok. Messzire tekintő politikus is volt, felelősséggel gondolkodó államférfi is volt, a magyar nyelvnek és oktatásügynek tudatos fejlesztője is volt. Kellően megerősítette mindezt az a háromnapos egyháztörténeti konferencia, amelyet Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Egyháztörténeti Bizottsága és az MTA Egyháztörténeti Bizottsága rendezett 1988. febr. 29. – márc. 2. között. Ma már nem szorul bizonyításra, hogy az életművével, eszmerendszerével, szellemi örökségével való szembenézés irodalomtörténészek és historikusok, egyháziak és világiak közös feladata, a magyar barokk korszak kutatásának kikerülhetetlen állomása.

Aligha vitatható, hogy Pázmány tevékenységének egyik legértékesebb területe éppen írásművészete volt, nem véletlen, hogy műveiből

az utóbbi években két válogatás is megjelent (Magyar Remekírók. Tarnóc Márton szöveggondozásában, 1983., ill. a Szent István Társulat kiadása, Öry Miklós—Szabó Ferenc—Vass Péter szöveggondozásában, 1983.). Ezek a kötetek a legkülönbélebb műfajú írásokat foglalják magukba, így mintegy keresztmetszetét nyújtják az érsek sokoldalú írói munkásságának.

Úgy véljük, figyelemre méltó szempont szól amellett, hogy ne vitairatait, hanem prédikációit tartsuk számon írói oeuvre-jének legértékesebb részeként. Polemikus írásainak feszes logikája, nyelvi találékonysága ugyan egyedülálló, témája viszont a későbbiek során fokozatosan aktualitását veszítette, a teológiai kérdések útvesztőiben a kései olvasó csak ritkán tudja követni őt. Ezzel szemben beszédgyűjteménye a mindennapi életre alkalmazható etikát kíván adni, teljességre törekvő erkölcsant tartalmaz. A bűnök és erények tanának felvázolása alkalmat ad az írónak arra is, hogy a társadalomról, a természetről, az univerzum csodáiról elmélkedjen, tanulságos történeteket, színes vagy csodás eseményeket adjon elő, azaz: tanítson és szórakoztasson egyszere.

Tarnóc Márton most kiadott válogatása a Magyar Remekírók Pázmány-kötetének részletein alapul, az eredeti szövegeket a mai helyesírás igényeihez alakítja, s gondosan ügyel arra, hogy a száz prédikációból a ma is érdeklődést keltőeket adja közre. De még ez a nagyon szelektált anyag is feltűnő sokszínűséget tükröz, az elődökhöz és kortársakhoz viszonyítva szembeötlően jelzi a beszédgyűjtemény sajátosságát: a tárgyválasztás átlagot jóval meghaladó mértékű széles-ségét, tarkaságát. Mint cseppben a tengernek, úgy kellett a 19 közre-adott részletben a vaskos beszédgyűjteménynek tükröződnie, s e nem könnyű feladatot a szövegek válogatója jó arányérzékkel oldotta meg.

Örök kérdés: mi volt a „titka” e beszédek sikerének, hatásosságának?

Ha „titokról” nem is, de néhány irodalomtörténeti tényről megemlékezhetünk e kérdés kapcsán. Először is arról, hogy Pázmány 40 évi hitszónoki tevékenységének eredményét foglalta 1636-ban írásba, s e hosszú gyakorlat nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a szövegek kiérlelődjenek, sallangmentesek legyenek, kerekre csiszolódjanak. E hosszú „érlelődési időszak” a vitairatok esetében — néhány kivételtől eltekintve — hiányzott, s e különbség érződik is a két fő műfaj között. Továbbá érdemes utalni arra a tényre, hogy beszédeiről még protestáns kortársai is elismerően nyilatkoztak. Ez nem véletlen, hiszen a szószékről többnyire nem polemizált, nem fejtegetett protestánsellenes tételeket, hanem inkább olyan erkölcsi normákat hangoztatott, amelyek konfesszionális szempontokon túl, általános érvényűek voltak. A beszédek zöme Pozsonyban és Nagyszombatban hangzott el, részben protestáns környezetben, így fontos szempont volt

a más vallásúak körében kiváltott visszhang, az ellenérzések lehetőség szerinti kerülése.

Pázmány stílusáról ma már elég egyértelműen kialakult vélemény, hogy az a korai barokk egyik változatát képviseli. Hozzá kell azonban tennünk, nem csupán a dekoratív képkinccs, hanem az írói gondolkodásmód és szemlélet is e korszak jellegzetes képviselőjévé teszi őt. Etikájának ugyanis centrikus kategóriája a szándék, a tetteket ez minősíti, ellentétben a reneszánsz kor moráljával, amelyben a tett eredményessége volt az erkölcsi megítélés végső mércéje. Etikai rendszerének másik központi motívuma az aktivitás, a tetterekészség, a valóság cselekvő alakításának igénye. Ismét csak a barokk kori ember magatartásának jellemző motívuma ez, szemben a kései reneszánsz csalódottságával, kiütkeresésével, neozstoicizmusával. Pázmány erősen hangsúlyozta az akarat és a ráció szerepét, nála ezek az aktív életvitel zálogai, segítségükkel láttat mindent alakíthatónak, mozgathatónak, dinamikusnak. Mélyen hitt az emberi karakter formálásának lehetőségében is, az ország helyzetének jobbrafordulásában is. A Magyarországon meginduló rekatolizáció és ellenreformáció épp az akaratra, a cselekvőkészségre építve hirdetett új értékrendet, új ideálokat, ennek a szellemnek volt képviselője és letéteményese Pázmány.

Prédikációskötetének most kiadott, válogatott részletei többek között azt a különbséget is illusztrálják, ami a barokk korban e műfajon belül a magyar, ill. a nyugat-európai hitszónoklatok között mutatkozott. Míg ugyanis a nyugat-európai nemzeti nyelvű irodalmakban ekkorra már a világi műfajoké lett a vezető szerep, s az egyháziak háttérbe szorultak, addig Magyarországon (s másutt is Közép-Európában) az egyházi irodalom még mindig erősebb volt a világinál, s ez befolyásolta az egyes műfajok sajátosságait is. Pázmány beszédei például igen sok világi motívumot is magukba olvasztottak: szép-prózába illő anekdotákat, színes történeteket, természettudományos leírásokat bővebben olvashatunk lapjain, mint az olasz vagy spanyol beszédgyűjteményekben. Úgy tűnik, Magyarországon a prédikációskötetek többet vállaltak a társadalmi és politikai kérdések fejtegetéséből, mint a műfaj nyugat-európai darabjai, ezért kerültek irodalmunkban az ilyen jellegű kötetek fokozottabban előtérbe.

De vajon az következne-e mindebből, hogy Pázmány egyedülálló, sajátos jelensége lenne az európai korai barokk prózairodalomnak?

Korántsem, hiszen közismerten szoros kapcsolatot mutat egész mentalitása a neves európai jezsuita írókéval (Roberto Bellarmino, Francesco Suarez, Antonio Possevino, Claudio Aquaviva stb.). Tarnóc Márton bevezető tanulmánya is utal rá, hogy az egyházi ékes-szólás legmodernebb kézikönyveit (pl. Ludovicus Granatensis, Carlo Reggio, Giuliano Mazarini műveit) használta, ismerte. S a sort még bővíthetnénk, hiszen épp legújabbban derült ki, hogy megvolt könyv-

tárában a spanyol Bartholomeo Escobar és a lengyel Abraham Bzowski prédikációskötete is (László Mihály: *Pázmány P. könyvtárának két kötete*, Magyar Könyvszemle 1987. 221). Mindez mutatja, mennyire elevenen benne élt Pázmány korának irodalmi vérkeringésében, az újdonságokat mily gyorsan beszerezte. Az viszont már a történelmi körülményekből következik, hogy a nemzeti nyelvű hit-szónoklat azokban az országokban vált elevenen ható erővé, amelyekben a katolikusok és protestánsok e téren is riválisként álltak egymással szemben, ilyenkor lett a versengés igazi nyertese az anyanyelv. A reformáció által közvetlenül nem érintett dél-európai országokban (Itália, Spanyolország) az anyanyelvű irodalom már egyébként is fejlettebb volt, nem volt arra szükség, hogy a felekezeti tollharok izmosítsák meg a nemzeti nyelvű stílust.

Végző soron összefügg ezzel a történelmi helyzettel a Pázmány-beszédeknek az a két sajátossága is, amelyet joggal emel ki Tarnóc Márton előszava: a festőiség és a zeneiség. Az előbbi az európai barokk prózának tipikus jellemvonása, a vizualitás Loyola Ignác lelkigyakorlatai óta nagy szerepet kapott a katolikus irodalomban. A zeneiség, a helyenként felszökkenő lírikus hevület viszont Pázmány egyéni hajlamával van összhangban, de ez is — miként a festőiség — a megindítás, lenyűgözés, az ellenfél túlszárnyalásának igényét szolgálta.

A Tarnóc Márton válogatásában megjelent kötet a legjobb részek alapján mutatja be a „magyar bíboros Cicero” szónoki tevékenységét s méltó megemlékezés az érsek halálának három és fél százados jubileumáról is. (Szépirodalmi Kiadó, 1987.)

BITSKEY ISTVÁN

ANGOL ÉLETRAJZ ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

LONDON, 1664

(ZRÍNYI-KÖNYVTÁR II.) BEVEZETTE ÉS SZERKESZTETTE,
JEGYZETEKSEL ELLÁTTA KOVÁCS SÁNDOR IVÁN.

A hadvezér-költő Zrínyi Miklósnak meglehetősen nagy híre volt a korabeli Európában. Nemcsak hírlapok, *newsletterk* és alkalmi röpiratok sokasága foglalkozott Európa-szerte a törökkel vívott harcaival és a törökön vett győzelmeivel, hanem még életében megjelent egy teljes, 168 lapos könyv, amelynek középpontjában ő áll, *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini . . . The most Prudent and resolved Champion of Christendom*. Mint erre Klaniczay

Tibor rámutatott, *A szigeti veszedelem* szerzője volt a magyar történelem első alakja, akiről külföldön még életében könyvet adtak ki. Ez a tény mindenképpen figyelemre méltó, s mivel ez a mű Magyarországon a szakemberek szűk körén kívül mindeddig ismeretlen volt, meglepéssel kell nyugtáznunk a Zrínyi Katonai Kiadó döntését, hogy magyar fordítással együtt fakszimilében újra kiadja az angol szöveget.

Evés közben jön meg, tudjuk, az étvágy, s úgy tetszik, az angol Zrínyi-életrajz kiadását gondozó Kovács Sándor Ivánnak támadt az az elgondolása, hogy az életrajz megmagyarításán túl kultúrtörténeti háttérben alaposabb vizsgálat tárgyává tegye Zrínyi Miklós angliai kultuszát. Így aztán ez a szépen kiadott, gazdagon illusztrált kötet nem két, hanem számos részből áll: két bevezető tanulmányon (Kovács Sándor Iván, Péter Katalin) kívül a hasonmás angol szövegből, annak magyar fordításából (Bukovszky Andrea, Gömöri Éva és Zajkás Péter munkája); egy másik, az 1663-as hadíseményekkel foglalkozó angol szöveg (*A Brief Accompt . . .*) fontosabb részeinek fordításából (Rab Andrea); a Zrínyit gyászoló *Lacrymae Hungaricae* (1665) epicedium-emléklapjának közléséből, magyarra fordításából és méltatásából (Bene Sándor), s végül Cennerné Wilhelmb Gizellának egy ikonográfiai tanulmányából. Ha ehhez még hozzávesszük a bőséges jegyzetanyagot (amelynek egy részét Kulcsár Péter állította össze), valamint a könyv személy- és helynévmutatóját, megállapíthatjuk, hogy a szerkesztő — többségükben még egyetemista, fiatal kutatómunkatársaival — igen sokoldalú és érdekes filológiai-recepciótörténeti anyagot hozott össze.

Magáról az 1664-ben összeállított és angolul kinyomtatott Zrínyi-életrajzról Kovács Sándor Ivánnal együtt el kell ismételnünk, hogy az O. C. monogram alatt rejtőző szerkesztőjét mindeddig nem sikerült azonosítanunk. Mivel maga az életrajz, amint arra tanulmányában Péter Katalin rámutat, legalább három különböző forrásból összeállított kompiláció, a szerkesztő kiletére nem a szöveg eredetisége miatt, hanem inkább „eszmetörténeti”, illetve recepciótörténeti okokból vagyunk kíváncsiak. Péter megindokolja, „O. C.” miért nem lehetett magyar; még az sem biztos, bár valószínű, hogy angol volt. Két alapvető kérdésben hamis adatokat közölt: a mű alcímében Zrínyit „a magyarországi segélyhadak *protestáns* fővezéréként” aposztrofálja (ami lehet persze tudatos ferdtítés is, de erre a szerzőnek, érzésem szerint, nemigen volt szüksége), továbbá rosszul adja meg Zrínyi születési dátumát. *The Conduct and Character of . . . Serini* (a továbbiakban: „Angol életrajz”) Zrínyi Miklós mellett egyébként, mintegy „párhuzamként” külön fejezetekben tárgyalja Kasztrióta György alias Szkanderbég (a hasonmás 112–146 lapjain) és az ugyancsak törökverő Tamerlán (Tamberlain, a hasonmás 147–168. lapján)

tetteit. Ami arra mutat, hogy bármennyire is elragadtatott hangon írjon az angol kompilátor Zrínyiről, kiadványa tipikusan konjunkturális — a török háború keltette érdeklődést igyekszik ezzel a hármas életrajzzal meglovagolni.

Az „O. C.” monogramot ugyan nem tudjuk feloldani, de az előszó stílusából arra kell következtetnünk, írója nemcsak angolul, latinul is jól, gördülékenyen fogalmazott: az angol szövegen ugyanis át- meg átütnek a retorikus, „latinos” fordulatok. Ami viszont azt a feltételezést illeti, hogy O.C. előszavának zárókifejezése, a „so prayeth” „klerikus szerzőre vall” (*Angol életrajz*, 391 lap, 7. jegyzet), tévesnek tartjuk: a kor angoljában ez elég gyakori záróformula, más, bizonyíthatóan nem papi szerzők is használják, így például Henry Marsh könyvkereskedő is egyik ajánlásában.

Az angliai Zrínyi-életrajz esetében hozzávetőleges pontossággal meg lehet mondani, melyik hónapban látott napvilágot. A könyv imprimatúrája, vagyis engedélyezésének dátuma ugyan 1663. február 24., de ez nincs ellentmondásban azzal, hogyan engedélyezhette a könyvet az a Gilbert Sheldon (nem „Shedlon”!), akit csak 1663 júliusában avattak érsekké (*Angol életrajz*, 390). A XVIII. század közepéig érvényben levő régi angol naptár szerint ugyanis a fenti dátum — 1664 február huszonnegyedikét jelenti! Mármost Samuel Speed, a könyv kiadója és terjesztője 1664. március 12-én jegyeztette be a könyvet a könyvtárosok nagykönyvébe (vö. *A Transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers*, II. kötet, London, 1913, 339), így tehát annak a két fenti dátum között, 1664 március elején kellett megjelenie.

Ami az O. C. összeállítás előfordulásának gyakoriságát illeti, a szerkesztő felsorol (a magyarországi példányokon kívül) még nyolc példányt, amelyek szerepelnek a Wing-féle *Short-Title Catalogue* új kiadásában. Tisztában van azzal, hogy ez a lista nem végleges, hogy még bukkanhatnak fel példányok külföldi könyvtárakban; óvatossága máris jogosnak bizonyult, hiszen e sorok írója azóta már három újabb példányról tud (kettő Cambridge-ben: az Egyetemi Könyvtár másodpéldánya, a Trinity College példánya, egy pedig Londonban, magántulajdonban), s ez a szám is gyarapodhat. Tizenöt fennmaradt példány egy ilyen jellegű könyvből elég nagy hajdani példányszámot sejtet, de mint ahogyan már mondtuk, az olvasói érdeklődés is jelentősen megnőtt az 1663–64-es évek Angliájában a „magyar hadszíntér” jelentései és a török hatalom várható hadmozdulatai iránt. A példányszámokkal kapcsolatban azonban az *Angol életrajz* szerkesztője megjegyzi: „Wingnél . . . a magyarországi példányok nem szerepelnek”. Ezt a megállapítást ismétli, feddő hangsúllyal, Péter Katalin (más angol könyvekre vonatkozólag) a 35 és 61. lapon, valamint a könyv angol nyelvű összefoglalója a 438. lapon. Mindez

azon a téves hiedelmen alapulhat, hogy a Wing-féle katalógus *minden* létező példányt feltüntet, pedig l. mind az első, mind a második kiadás szerkesztői világosan megmondják, hogy csak 5–5 fontosabb nagy-britanniai és amerikai könyvtárban található példányt tüntetnek föl, hogy tehát 2. az összes többi európai ország esetleges példányait *nem jelzik*. Amihez még azt is hozzá lehetne tenni, hogy azért még a Wing-katalógus újabb, javított kiadása sem tökéletes — összekeveri például a *Florus Hungaricus* angol fordításának kiadás-változatait és más hibákat is ejt az 1663/64-es évek történeti munkáinak regisztrálásában.

Kovács Sándor Iván alapos bevezető tanulmányban ismerteti a magyar filológiai-történeti szakirodalomnak az angol Zrínyi-életrajzra vonatkozó eddigi észrevételeit, valamint saját egyetemi Zrínyi-szemináriumának a munkáját. Megtiszteli e sorok íróját is azzal, hogy hosszasan idéz az angliai Zrínyi-fogadtatásról szóló 1985-ben megjelent cikkéből, majd néhány fontos kiegészítést tesz. Ezek talán közül a leglényegesebb *A New Survey of the Turkish Empire* . . . első, 1663-as kiadásának összevetése az O. C.-féle életrajz első részével, s annak a megállapítása, hogy az utóbbi számtalan adatot, értesülést vett át *A New Survey*-ből. Amelynek, úgy tűnik, nem csupán kiadója, hanem szerkesztője, s részben talán fordítója is volt Henry Marsh. Ezt az általam Angliában átvizsgált későbbi, bővített kiadások példányai bizonyítják, amelyekből egyébként a Zrínyi-kultusznak (az *Angol életrajzzal* és az angol *Florus Hungaricusszal* körülbelül egy idejű) meglepő formáira derült fény. Ezek ismertetése azonban már nem fér bele ebbe a recenzióba.

De ha már Henry Marshnál tartunk, Péter Katalin tanulmánya egy bekezdésben foglalkozik a török háború iránt érdeklődő londoni könyvpiaccal, s itt tesz egy-két vitatható megállapítást. Például nem tud „más, kifejezetten Marshnak nyomott könyvről” (40). Plomer viszont, az 1641 és 1667 között működő angliai nyomdászokat számba vevő szótárában¹ közli, hogy Marsh 1641-től 1665-ig működött, három különböző üzletben, s ezek közül csupán az egyik volt a Chancery Lane-en. 1660 és 63 között sok saját kiadványa jelent meg, és a Wing-index adatai szerint egyedül az 1664-es évben kilenc könyv alatt szerepel a neve kiadóként! Ami pedig a Zrínyi-kultuszban játszott szerepét illeti, nem csupán *A New Survey* . . . több kiadását és a *Florus Hungaricus* kiadásvariánsát, de azt is érdemes megemlítenünk, hogy William Gilbertsonnal együtt ő volt a kiadója annak az egylapos, de magyar szempontból figyelemre méltó kiadványnak, amelyik *The Exact Effigies of a Monstrous Tartar* . . . cím alatt 1664

¹ Henry R. Plomer: *A Dictionary of the Booksellers and Printers . . . in England, Scotland and Ireland. From 1641 to 1667*, London 1907, 111.

tavaszán párrimes versben dicsőítette „a kereszténység bajnokát”, Zrínyit.

Egy másik, filológiai szempontból nem érdektelen kérdés az, hogy amennyiben az O. C.-féle könyv és a többi török háborúval foglalkozó angol beszámoló javarészt fordítás, milyen nyelvből készült? Az *Angol életrajz* a holland kapcsolatot hangsúlyozza, s valóban, a kötet függelékében készült „Rövid beszámoló . . .” eredetijének, *A Short Relation . . .*-nek felismerhető holland utalásai és vonatkozásai vannak. Ez azonban — még hogyha hozzá vesszük a *Hollandtze Mercurius* c. lap angolra fordított jelentéseit is — nem mérvadó az angliai Zrínyikultusz forrásvidékét illetően; én inkább kivételnek tartom. A „Rövid beszámolót” ugyanis a Szent Pál katedrális mellett „a Királynő címét viselő boltban” („at the signe of the Queens Arms”) árusították. Kiadót a címlap nem ad meg, de némi nyomozás után kitűnt, ki volt ez idő tájt a Queen’s Arms tulajdonosa: a királpárti nyomdász és könyvárus Samuel Browne, aki korábban tizenkét évig lakott Hágában, tehát alighanem hollandul is jól tudott; ő fordíthatta vagy állíthatta össze holland tudósításokból a könyvecskét. (Egyébként Henry Marsh-hoz hasonlóan ő is 1665-ben halt meg, alighanem a londoni pestis áldozataként.) Az egyéb „törökháborús” angol kiadványok esetében, meglehet, fontosabb a német kapcsolat, amire már utaltam a *Rövid áttekintés a török legutóbbi vállalkozásáról* (*A Brief Account of the Turks Late Expedition . . .*) című, ugyancsak névtelenül megjelent művel kapcsolatban (lásd az *Angol életrajz* 19. lapját). Ezt a beszámolót ugyanis a címlap szerint „Dutch”-ból fordították; márpedig a XVII. század angol szóhasználatában ez szinte kivétel nélkül németet jelent és nem hollandot — ha a *nyelv* megjelölésére használjuk (vö.: Samuel Clarke *A Prospect of Hungary* című korabeli művében: „In parts adjoining to Germany the *Dutch* Language is most used . . .”). De hogy ez a feltételezés helyes volt (és ami ebből következik, Péter Kataliné, lásd az *Angol életrajz* 32. és 62. lapját, téves) bizonyítja egy ugyancsak 1664-ben kiadott könyv, *A Brief Chronicle of the Turkish War . . .* (London, Printed by Thomas Mabb for Henry Brome), amit úgy mond, „High Dutch”-ból (azaz németből) fordítottak, s amelynek meg nem nevezett szerzője azonos egy korábbi „Polonian Relations”, vagyis „Lengyel Beszámoló” szerzőjével. Mivel pedig a *Rövid áttekintés*hez csatolt folytatás² előszavában is azt olvassuk, hogy ezt ugyanaz a jól tájékozott férfiú írta, aki a „Lengyel Beszámolót”, a következtetés világos — a „Rövid áttekintés” is német eredeti alapján készült.

² *The Continuation of a Discourse, lately printed and entitled A Brief Account . . .* Translated out of the Dutch, London 1663.

Péter Katalin tanulmánya, a „Zrínyi Miklós angol rajongói” hasznos bevezetést nyújt a kor angol politikai ügyeibe és maga O. C. szövegét is általában hozzáértően elemzi. Szükségtelen azonban a Codrington által kiadott protestáns „próféták” összekapcsolása a török háborúval, illetve Zrínyi haditetteivel. Kotterről, Drabikról és Christina Poniatoviáról van szó (az utóbbit Péter makacsul „Paniatovska” néven emlegeti, nem tudni, miért), akiknek látomásait Comenius ugyan hitelesnek vélte, s angol fordítójuk, Codrington szerint ezek „már régen megjövendölték a török jelenlegi támadását”, de ezzel a XVII. században mindvégig időszerű prognózissal a párhuzam aztán véget is ér. Drabikék jóslatait II. Rákóczi György halála után még a legnagyobb jóindulattal sem lehetett komolyan venni; valahányszor a török nagyobb méretű támadást indított, kicsit újra elővették őket, hogy aztán még nagyobb csalódással tolják félre néhány hónappal utóbb. Péter tanulmányában nyilvánvaló az az elírás, hogy Nadányi *Florus Hungaricus*-ának angol változata Rupert hercegnek van ajánlva (39.), amikor néhány sorral lejjebb azt olvassuk, hogy a fordító, James Howell azt Bath grófjának ajánlotta. (Egyébként Nadányi 1663-ban, sőt még 1664 elején is bizonyíthatóan Angliában volt, tehát valószínű, hogy a *Florus* Zrínyire vonatkozó pótlását Howell a szerző jóváhagyásával toldotta hozzá az eredeti latin szöveghez.)

Bene Sándor a *Lacrymae Hungaricae* című kis londoni epicédiumgyűjteményt dolgozta fel, s fordította magyarra. Bár keletkezésének körülményeiről nincsenek pontos adataink, nem kétséges, hogy összeállításában fontos szerep jutott annak a Jászberényi Pálnak, aki 1659-től élt Angliában, s a hatvanas években egymás után jelentette meg latin—angol nyelvkönyveit. Az sem véletlen, hogy a *Lacrymae* kiadója ugyanaz a Nathaniel Brook volt, aki kezdetben csak árusította, majd később ki is adta Jászberényi könyveit. Ugyanakkor a Zrínyit sirató szerzőknek csak a fele magyar; a nem magyarok közt találunk katolikus hitszónokot Bécsből (P. Schilling), Angliában működő, s Jászberényivel barátkozó svéd matematikust (Megalinus) és danckai lengyel—német pedagógust. Az utóbbit Bene még nem tudta azonosítani, de nem kétséges, hogy a *Lacrymae*-lapon „Joach. a H. Pastor” néven szereplő versszerző az a Joachim Pastorius ab Hirtenberg, aki a híres danckai (gdański) gimnázium tanára volt és számos latin nyelvű pedagógiai és irodalmi mű szerzője. Pastorius sok alkalmi verset is írt sokakhoz, Jan Kazimierz lengyel királytól I. Lipót császáron keresztül II. Károlyig (akit a Restauráció alkalmából több versben is ünnepelt), de egyelőre nem tudjuk megmondani, kiadta-e valahol kis latin versét Zrínyi Miklósról, vagy azt külön a *Lacrymae* összeállítóinak kérésére írta? (A vers nem szerepel Kazimierz Kubik 1970-ben összeállított Pastorius-bibliográfiájában, Kubik Pastorius-

monográfiája függelékében.) Ami Bene hipotézisét illeti, hogy a korábban Angliában is megfordult Bethlen Miklós inspirálhatta a londoni gyászversfüzér elkészültét (368), azt egyelőre csak lehetőségnek kell tekintenünk; végül is egyetlen fólió-méretű lap kinyomtatását anyagilag Brook is vállalhatta, s a kezdeményezés jöhetett akár magától Jászberényitől, akár a somorjai születésű (tehát a „hadszintér” környékéről származó) Száki Ferenctől.

A tanulmányok sorát Cennerné Wilhelmb Gizella dolgozata zárja: ebben a londoni Zrínyi-életrajzban közölt állítólagos Zrínyi-képpel, valamint Zrínyi Miklós más külföldi ábrázolásaival foglalkozik. Az utóbbiak közül idősebb William Faithorne rézmetszete, amely lovon és magyar ruhában ábrázolja Zrínyit, már 1663 táján elkészült. Miért használta O. C. az *Angol életrajzban* mégis a H. D. festménye alapján készített John Chantry metszetet, amelyről Cennerné joggal írja: „[ezen] nehezen fedezhető fel bármilyen hasonlóság [Zrínyi] korábbi portréival”? Miért alakította át a festő, vagy John Chantry a nyugat-európai ízlésnek megfelelően, miért tette „udvarképesebbé” Zrínyi öltözékét? Kovács Sándor Iván mindenestre rámutat, hogy egy párizsi (a Frosne-féle) metszet és egy G. Hendricx kiadásában megjelent németalföldi metszet kombinációjából már „kijöhet” egy olyan fiktív Zrínyi-kép, mint a Chantryé. (A három képet egymás mellett lásd a 373. lapon.) Csakhogy valószínűbb, hogy volt egy negyedik, meglehetősen szintén nem az élő modellről festett Zrínyi-kép is, amit a már említett H. D. készített és Chantry csak azt módosított. Cennerné meg sem próbálja H. D.-t azonosítani, pedig itt két név is számba jöhet: a hágai Hendrik Danckertésé, aki 1653 és 1657 között Rómában, majd egy újabb holland képzőművészeti lexikon szerint 1657-től Londonban élt több mint húsz évig. Danckertis azonban főleg tájképeket festett, bár fennmaradt metszete II. Károly angol királyról és egyes holland személyiségekről is.³ A másik lehetőség Jerôme (Hieronymus) David, francia művész lenne, aki Rómában élt és halt meg 1670 táján; David számos portrét készített és metszett olyanokról, akiket aligha látott személyesen, pl. I. Károly angol királyról lovon, feleségéről Mária Henriettáról stb. Róla biztosan tudjuk, hogy metszeteit hol mint HDF, hol mint csak HD szignálta.⁴ Ha tehát bizonyítható lenne, hogy O. C. szövegének egy része olasz közvetítéssel érkezett Angliába, az egyszersmind megerősítené Jerôme David arcképszerzőségének lehetőségét.

³ Dr. A. von Wurzbach, *Niederlandisches Künstler-Lexikon*, I. A–K, Wien und Leipzig, 1906, 377.

⁴ *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers*, Vol. II. D–G, Ed. George C. Williamson, London, 1903, 15–16.

A jegyzetek, mind a szerkesztőnek a *The Conduct and Character*-hez és Kulcsár Péternek a Szkanderbég és Tamerlán-fejezethez készített jegyzetei részletesek, pontosak és gyakran leleményesen pontosítók. Ami a hírek terjedését illeti, a 406. lapon azt olvashatjuk, azok Magyarországról, illetve Bécsből általában „egy hónap alatt érthettek Londonba”. De Samuel Pepys naplójából tudjuk, hogy a szentgotthárdi győzelem híre például már augusztus 9/19-én Londonban volt, azaz 18 nap alatt érkezett! Lehet persze, hogy az angliai híréség felgyorsította a hírszolgálatot, s legalább 1663/64-ben a fontos hírek gyorsabban utaztak. Az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* mindenesetre nem születhetett volna meg a török háború által keltett izgalom és az annak (kissé egzotikus) magyar hadvezéréhez fűzött felfokozott várakozás nélkül. (Zrínyi Katonai Kiadó, 1987.)

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

BETHLEN MIKLÓS LEVELEI (1657–1716)

A Régi Magyar Prózai Emlékek legutóbb megjelent két vaskos kötete rendhagyó helyet foglal el a sorozat eddigi kiadványai között: első ízben látott napvilágot levelezést közreadó gyűjtemény, mégpedig teljes kritikai apparátussal. A Bethlen Miklós leveleit összegyűjtő, sajtó alá rendező, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket író Jankovics József évtizedes kutatómunka — nem egyetlen — eredményét tette le a régi magyar művelődés értoinek asztalára. A bevezetőben Jankovics évtizedes munkáról beszél, azonban Bethlen iránti érdeklődése még régebbi keltezésű, *A levéllíró Bethlen Miklóssal* foglalkozó első tanulmánya még egyetemi hallgató korában jelent meg 1971-ben a szegedi egyetemi actában. A kutatói pálya kezdeteire való visszatekintés azért sem érdektelen, mert ékesen példázza azt a pedagógiai szándékot, amely a tehetséges tanítványok jó szemű kiválasztásával és segítségével a szegedi régi magyar irodalmi tanszék műhelyformáló arculatát teremtette meg. Jankovics József, aki azóta a XVII. század irodalomtörténetének elismert szakértőjévé vált, több sajtó alá rendezés szakmai, tanári irányításával ezt a szándékot viszi tovább, ugyanakkor az önálló kutatómunka termésének összegzéséhez is elérkezett.

Bethlen Miklós levelezésének összegyűjtése a magyar művelődéstörténet régi nagy adóssága. *Önéletírásának* kiadásai után (1955, 1980), mind sürgetőbb volt a feladat, a XVII. századi Erdély nagy politikus- és íróegyénsége portréjának átfogó megrajzolására. Jan-

kovics József nem a mutatósabb és talán könnyebb feladat, a monográfia megírására vállalkozott, hanem az alapok lerakásában végzett jelentős munkát. A két kötet 701 levelet tartalmaz, közöl minden — a kutathatóság jelenlegi állása szerint — hozzáférhető autográf levelet, másolatot, fogalmazványt, valamint a mára elkallódott, de a korábbi kiadásokban közreadott levelet. A kutatás nemcsak a magyarországi közgyűjteményekre terjedt ki, hanem bécsi, bukaresti, kolozsvári, londoni könyv- és levéltárakra is. A teljesség — és a további kutatás megkönnyítése — érdekében Jankovics bevezetőjében közli azoknak a gyűjteményeknek a jegyzékét is, ahol a Bethlen-levelezés utáni nyomozás negatív eredménnyel járt. A kronologikus rendbe sorolt levelek az autográf vagy korabeli másolatok betűhív szövegét adják közre, a XIX. és XX. századi kiadásokból átmentett — jelenleg lap-pangó — levelek a megváltozott írásképet tükrözik. A levelekhez szövegkritikai, tárgyi és nyelvi jegyzetek csatlakoznak, a két kötetet egyesített név- és helymutató, valamint latin és magyar szójegyzék teszi teljessé.

Jankovics József bevezető tanulmánya magán viseli az anyag mélyreható ismeretének minden erényét (és esetleges hátrányát is). A több önálló közleményből összeállított bevezető három fejezetet foglalokozik közvetlenül a levelezés és az *Önéletírás* kapcsolatával, két fejezet közbeiktatása az anyag bőségével küzdő szerző arányérzetének megbillenését jelzi. Lássuk ez utóbbiakat. Az *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire* fejezet egy készülő Bethlen-portré része lehet, ahol a szerző Bethlen iskolázottságának és az oktatásról vallott nézeteinek nagyobb teret szentel és azt a kor összefüggéseiben vizsgálja. Filológiai újdonságot hoz *A Bethlennek tulajdonított röpiratok szerzőségéről* című fejezet, amely tíz évvel ezelőtt már megjelent a Magyar Könyvszemlében (MKsz, 1978. 356–359). Az írás célja, hogy három eddig Bethlennek tulajdonított politikai célzatú röpiratot kiiktasson Bethlen művei közül, noha szerzőségük megnevezésére nincs elegendő bizonyíték, a megkérdőjelezéshez elégséges adatot szolgáltat a levelek megidézése. A kötetben — joggal — nem közölt röpiratokat taglaló fejezet tehát a bizonyító anyag, a levelezés okán került ide, és csupán az a meg-gondolandó, hogy Jankovics tíz évvel ezelőtti kérdésfeltevése óta a szakirodalom semmiféle új adatot, feltételezést nem mutatott fel az idézett művek szerzőségének kérdésében.

A bevezető tanulmány legerőteljesebb része az *Önéletírás és történeti hitelesség — művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen-levelezés tükrében*. Itt és a levelek tárgyi jegyzeteiben mutatkozik meg Jankovics igazi erénye, a nagy összefüggések felismerése és megfigyeléseinek mikrofilológiai gondossággal történő alátámasztása. A fejezetcím Goethét idézi, nem véletlenül. Az *Önéletírás* történeti hitelét

megkérdőjelező nézetekkel szemben Jankovics a levelezés pontról pontra történő párhuzamba állításával fejt ki — meggyőzően — saját álláspontját: „Ha Bethlen több mint hétszáz, rendelkezésünkre álló levélét szembesítjük Önéletírásával, számos apró mozzanatot, azonos motívumot találunk, amelyek pontos egyezése mikrorealizmusának hitelességét, rendkívüli memóriájának részleteket is alaposan rögzítő precizitását, s nem utolsósorban elfogultságtól gyakran mentes őszinteségét fémjelzi számunkra.” Az az intenzitás, ahogyan Jankovics a terjedelem szabta szűk keretek között is foglalkozik a memoárral mint műfajjal és Bethlen önéletírásával, megelőlegezi azt a feltételezést, hogy nem ez az utolsó szava a műfaj fejlődéstörténetének kérdésében. A hétszáz levél minden egyes magánügyeket vagy politikai kérdéseket érintő utalásának kibogozása, az *Önéletírás*sal való összevetése már önmagában is hatalmas munka, Jankovics azonban nem elégszik meg ennyivel. Ahol módja van rá, megidéri a válaszeveleket, bizonyítékot, kiegészítést emel át a kortárs visszaemlékezők naplóiból, másoknak szóló levelekből. A kortársak tanútatása mellett megemlíti a szakirodalom egymásnak — és néha a tényeknek is — ellentmondó megállapítását, mindezzel teljes képet rajzolva a Bethlen-levelek köré. A kortárs visszaemlékezéseket — megerősítve Bethlennek az objektivitásra törekvő szándékát — kiegészíthetjük még egy Jankovics által nem használt XVIII. század közepi forrással. A Bethlen Miklós által mind *Önéletírásában*, mind levelezésében többször emlegetett Székely László postamester, majd kolozsi főispán, táblaelnök unokája az 1760-as években olvasta Bethlen másolatban közkézen forgó memoárját. Noha nagyapjáról Bethlen nem volt jó véleménnyel, az ifjú Székely mégis elismeri a kancellárnak a történeti hitelesség megőrzésére irányuló szándékát. Megjegyzése annál inkább érdekes, hiszen Bethlen memoárját és írói magatartását a történetíró Cserei Mihállyal összehasonlítva értékeli, akit pedig „mások húsát rágni kívánó ember”-nek nevez. Székely szerint „Amaz Tudós nagy Ember, Bethlen Miklós, akinek Eszére nem volt méltó az akkori Világ, nem álhatta többekkel edgyütt Életének le írásába az Én Nagj Atjámát is illetni, de mint okos Ember még sem motskolódott, hanem mint Ember ő is indulatokkal birt”. (Székely László önéletírása, OSZK Kézirattár Quart. Hung. 4313. 36—37.) Székely megállapítása is igazolja, amit Jankovics József bevezetőjében olvashatunk Bethlen kortárs-portréiről: „. . . az a mód, ahogy Bethlen látta és láttatta őket, nem torzított: figurái jellemét alapvető, fő vonásaiban tudta megragadni”. Az igazmondás deklarált szándékát Jankovics több helyről is tanúztatja, nem árt azonban megjegyezni, hogy a memoárok, önéletírások szerzőinek szinte kötelezően alkalmazott fordulata volt az igazmondás hangsúlyozása. Az imént idézett Székely László többször is megjegyzi: „bizony

igazat írok, és ugj írom a mint volt”. Rettegi György *Emlékezete méltó dolgokat* megörökítő munkájában szintén fontosnak tartja az igazmondás kiemelését: „... hazugságot nem írtam egy virgulát is”, „... valamit írtam, olyan igaz mind, mint a napfény”. Az igazmondás kinyilatkoztatása mellett a történetírói szándék tagadása ugyancsak jellegzetes motívuma a magánéletet előtérbe helyező memoáriróknak. Jankovics is több helyről idézi Bethlent, amikor ilyen és hasonló megállapításokat tesz: „Itt ha historicus volnék, sokat írhatnék, de nem én dolgom az most.” Máshol: „De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, mégyek az én személyemhez tartozókra, csak rövideden.” Az unokahűg, Bethlen Kata, akinek személyét jóval kevésbé érintette meg a történelem, mint politikus nagybátyját, hasonló módon szögezi le: „Magam személyes dolgaira ménvén, minthogy annak leírása illet engemet.” Elutasítja magától a historicus feladatát a visszaemlékezéseit papírra vető Székely László is: „Itt lehetne elég tágas mező Erdélynek és a Magjar nemzetnek boldogtalanságának le írására, de nem az Én dolgom az itt, nem is tzelom, mert Én Életemet akartam le írni . . .”

Az *Önéletírás* és a levelezés adatról adatra történő összevetésekor a legizgalmasabb rész a levelezés új információinak feldolgozása. Az *Önéletírás* 1710-zel lezárul és az ezt megelőző hat év is csak másfél oldalt kap lapjain, a mostani kiadás azonban Bethlen életének utolsó húsz évéből közel százötven levelet vonultat fel, hitelesen örökítve meg a bécsi fogság éveit. Jankovics József azonban még teljesebbé teszi az így is gazdag anyagot, amikor Wesselényi István naplóját és a Bethlen család bécsi ügyvivőjének, Tarczali Zsigmondnak a levelezését is felhasználja Bethlen börtönéveinek minél alaposabb feltárása érdekében.

Ami az Önéletírásból kimaradt . . . című fejezet csak az utolsó évek levélbeli hozadékát foglalja össze, a levelezés jegyzeteiben a korábbi időszakból is többször találunk utalást arra, hogy ismételtlen fontos új információval lettünk gazdagabbak. Az ifjú Bethlen peregrinációjáról keveset tudunk, a Bécsben 1661. július 21-én kelt levél az egyetlen forrása annak is, hogy Bethlennek is volt utazási albuma, amelybe ismerősei, a meglátogatott hírességek írtak megszívlelendő sorokat. Az album holléte sajnos ismeretlen, ezért a levél a létezés egyetlen bizonyítéka. Bethlen korai diplomáciai tevékenysége, az erdélyi—magyar, magyar—francia, magyar—török tárgyalások korabeli megítélése is élénken tárul föl a levelezés lapjain (6., 17. levél). A levél mint az információcsere szinte egyedüli forrása Bethlennel széles körű levelezési program kifejtésére is lehetőséget ad (51. sz. levél és jegyzetei, valamint a függelékben közölt levél a száműzött protestáns prédikátorokhoz).

A Bethlen Miklós leveleinek formái, műfaji és stilisztikai jellemzői-

ről szóló fejezet a bevezető tanulmány egyik legátgondoltabb, legalaposabb részlete. A kor levélírói normáinak összefoglalása után Jankovics kimutatja Bethlen leveleiben az egymást erősítő nyelvi rétegeket, az erdélyi társalgási nyelvet és a biblikus eredetű protestáns hagyományt felölelő szó- és képkészletet, meggyőzően bizonyítva az új egyedi érték, az új minőség, a Bethlen Miklós-i próza létrejöttét. A feszes szerkesztésű fejezet több témát hagy kiaknázatlanul, pl. a magán- és a politikai jellegű levelek összevetését, Bethlennek feleségeihez írott leveleinek vizsgálatát, mindehhez azonban számtalan értékes adalékot kapunk a levelek jegyzeteiben. Bethlen kiemelkedő értékű szerelmes levelei, amelyeket menyasszonyához, Kun Ilonához írt, sajnos csak XIX. századi másolatban ismeretesek. Jankovics is Nagyajtai Kovács István 1839-es Nemzeti Társalkodóbeli közléséből veszi át ezeket. A korabeli férfi–nő kapcsolatról sokat eláruló levelek eredetijének (és talán újabbaknak is) az előkerülése – esetleg a közreadó hagyatékából – nagy nyeresége lenne az újabb Bethlen-kutatásnak.

A levelezéskötet függelékében olvashatjuk Bethlennek a száműzött protestáns prédikátorokhoz írott 1675-ös levelének magyar fordítását (Rácz Károly munkája) és a *Sudores et Cruces Nicolai Comitis Bethlen* szövegét, amelynek első magyar nyelvű változatát Kulcsár Péter készítette el. Mindkét szöveg közreadásának célja „a teljesebb Bethlen-dokumentáció” hozzáférhetővé tétele volt, ezek kritikai jegyzetei a későbbi kutatás feladatát képezik.

A kiadást lezáró mutatók közül ki kell emelni az ökonomikus magyarázatokkal ellátott személynévmutatót, amely mögött nem kevés családtörténeti és forráskutatás rejlik. Ugyancsak hasznos a Nényei Gáborné által készített magyarázó szójegyzék is.

Bethlen Miklós leveleinek összegyűjtése egy évtizedig tartott, ám a kiadás elhúzódsának is meglehet a története. Hiszen csak így fordulhat elő, hogy a Jankovics által még kéziratból idézett Wesselényi István-napló mindkét kötete már nyomtatásban is napvilágot látott (Bukarest, 1983, 1985), a Bethlen-kiadás viszont még nem tud róla. Ugyancsak furcsa játéka az évszámoknak, hogy a szintén évekig készült és 1986-ban megjelent *Erdély története* egy helyen kéziratként idézi Jankovics gyűjtését (1160.), máshol mint 1986-ban megjelent kötet lapszámát adja meg (806.).

Hosszú évek munkája után Jankovics József Bethlen Miklós leveleinek mintaszerű kiadásával olyan alapvető forráskötetet adott közre, amely megkerülhetetlen olvasmánya lesz a korszak valamennyi irodalom- és történetkutatójának és a Bethlen Miklós-monográfia jövőbeni szerzőjének is. (Akadémiai Kiadó, 1987.)

NÉMETH S. KATALIN

FÁBRI ANNA: AZ IRODALOM MAGÁNÉLETE

Sajnálatos tapasztalatunk, hogy egyre fogy az irodalom olvasóinak tábora. Okainak messze vezető vizsgálata helyett tudatosítsuk inkább az irodalomtudomány felelősségét s a kihívást: kell, kellene lenni olyan törekvésnek, irányzatnak, próbálkozásnak, „műfajnak”, amely az olvasásra nevelést, a kedvcsinálást, a kíváncsiság-ébresztés feladatát vállalja magára. Távoli korok irodalmának megkedveltetésére még inkább szükségesek az ilyenféle munkák, hiszen a letűnt idők eseményei, gondolat-, érzésvilága, ízlése, magatartás-kultúrája már sokoldalú magyarázatra is szorul. S mi lehet érdekesebb, vonzóbb, mint az életformákat, a hétköznapiakat, a magán- és a társas életet reguláló nézetek, szokások rajza, amely emberközelségben, derűjével és esendőségeivel idézi fel az elmúlt századok életét, kulturális világát?

Fábris Anna ezt a feladatot vállalta — jó lenne azt írni, hogy a nagyközönséghez is utat találó eredménnyel. Nincs adatom — csak reményem — a könyv kelendőségéről; azt azonban az objektivitás mércéjével is leírhatom, hogy e műben együtt van mindaz, amivel e célt elérheti. Mit jelentett írónak, értelmiséginek lenni a 18–19. században? Hogyan, miből tudtak megélni? Mit jelentett, mit foglalt magába a műveltség? Milyen volt, hogyan változott a korabeli Pest-Buda? Hol, hogyan laktak? Hogy utaztak? Hogy öltözködtek? Milyen volt a társas élet? Miről beszélgettek? Milyen eszmék hatották át a családi életet? a barátságokat? — a múlt életének ilyen és még sok minden más jelensége elevenedik fel a mű lapjain. A szerző irodalmi művekre, emlékiratokra, naplókra, levelekre, újságcikkekre támaszkodik; olvasmányos, frappáns, szellemes stílusban ír, a 18–19. századot megelevenítő szakszerű hitelességgel. Fábris Anna munkájának tehát komoly szakmai alaposottsága, szakmai mondanivalója is van — kötelességünk számba venni, értékelni.

A könyv előzményei közül leginkább Waldapfel József *50 év Pest és Buda irodalmi életéből* (1936) c. műve jut eszünkbe. Fábris Anna kitágítja a korszakot: míg Waldapfel József az 1830-as évekig, ő a szabadságharc idejéig terjeszti ki vizsgálatait. Úgy látjuk, jogosan: a társas és szervezkedési formák, a személyi feltételek, foglalkozások és magánéleti keretek valóban a 40-es években alakultak a legnagyobb változatosságban, sokféleségük ekkor jelezte leginkább és legközvetlenebbül e nyugtalan kor tendenciáit. A szerző nemcsak a korszakot, hanem az irodalmi élet köreit is átlépi: megeleveníti a szorosabban vett magánéletet, társas életet, önálló, egymástól olykor jelentősen különböző programjaikkal, arculatukkal (más volt például a Fiaatal Magyarország teaestélyeinek intellektuális, politizáló légköre, és más Fáy adomázó, szórakozást, kikapcsolódást is jelentő vendég-

szertő házaik társas élete). Fábr Anna e szélesebb körben már nemcsak az irodalom, a politika fórumait vizsgálja, hanem a viselkedéskultúrát is, a társalgási témáktól kezdve a felszolgált ételekig. Fontos és jelentős, ahogyan e körök külföldi mintáit (a bécsi, berlini szalonokat) megrajzolja, felidézve az ott és itt főszerepet vívő különböző nőtípusokat, nőideálokat: művelt, szellemes csevegőket és háttérbe húzódó diszkrét háziasszonyokat; közéleti szerepre vágyó, harcos kékharisnyákat és naivitásukkal divatozó családanya-jelölteket. Jó érzékkel emeli ki egy-egy kor szervezkedő és társas életének prominens szereplőit: Kármán Józsefet, Vitkovics Mihályt, Kisfaludy Károlyt, Kuthy Lajost — róluk aztán részletes, olykor a könyv célját, kereteit kissé túlfeszítő rajzot ad (l. például az Árkádia-per és a nyelvújítási vita részletes ismertetését; a Vitkovicsról szóló sok anekdotát és művei bemutatását; Kisfaludy Károly festményeinek leírását és Lyka Károly értékelését). Az ilyenféle szerkezeti bizonytalanságok azonban az anyag természetéből, a hozzájuk kapcsolódó problémákból származnak.

A 18–19. század ugyanis olyan kor, amelyben a kultúra egyszerre volt közügy és magánügy. A szó legszorosabb értelmében tartozott mindennapjaikhoz a kulturális érdeklődés: ha nem alkotóként, akkor szervezőként, mecénásként, levelezőként, vitázóként, olvasóként, színházbajáróként, társasági emberként vettek részt eseményeiben. Gyakran feladataikhoz, hirdetett eszméikhez stilizálták egyéniségüket, a magánéleti, a társasági viselkedésben is vállalva például a meggyőződéshez ragaszkodó, hajthatatlan makacsságot, miként Kazinczy és Bajza; a „francia” titokzatosságot, választékosságot életében is megformáló Kuthy. A szerző a közélet és a magánélet összefonódottságában, megnyilvánulásaiban, a folyamatban a születő, formálódó társadalmi nyilvánosság jelenségeit keresi és regisztrálja, a kulturális, a társas és a magánélet köreiből gazdag, színes dokumentációt ad. S elsősorban dokumentációt — hiszen a hazai nyilvánosság és fejlődésének elvi alapjai kidolgozatlanok; a szakirodalom e téren még a leíró fázisban van: keresi, felsorolja, megrajzolja jelenségeit, vállalva a bizonytalanság vagy a túldokumentáltság veszélyét. Nyilvánvaló, hogy nem e könyv feladata az elméleti alapvetés; de az is nyilvánvaló, hogy innen származhatnak a szerkezeti aránytalanságok, s innen való néhány, a könyv anyagához kapcsolódó elvi probléma is.

Kérdés, hogy vajon — különösen a 18. század végén, a 19. század elején — helyes-e nyilvánosság*pótlásról* beszélni? Vajon elég pontos-e a szó? Azok a törekvések ugyanis, amelyeket a könyv is felsorol, arra mutatnak, hogy egy kezdetibb fokon inkább a nyilvánosság*teremtés* szándékait, formáit kell látnunk. „Az irodalom: társulás” mondja az egyik fejezetcím, de amit itt le tud írni, az tiszavirág-életű vagy működésében soha meg nem valósult társaságok — azaz inkább tervekről,

szükséges fórumok felsikerü megteremtéséről van szó, nem „pótlékról”. Azt olvassuk odébb, hogy „a levelek egyszerre pótolják a szalonéletet és az újságokat” (59.), s hogy főként a költészetben manifesztálódnak az élet színterei (62.). Ami azt jelenti, hogy nincs szalonélet, újság, magánéleti reprezentáció, tehát nem valami hiányosat pótol a levél vagy a költészet, hanem a nemlétező helyett teremt valami mást — amely persze a fejlődés során átmenetinek bizonyul. S miként a szerző bemutatja, később át is adja helyét a nyilvánosság valódi fórumainak, újságoknak, társaságoknak és egyéb formáknak. Fábri Anna meggyőzően rajzolja meg a Kazinczy-levelezésben a közéleti eszmék mellett a személyes értékek nyilvánosságának nevelő iskoláját. A levél azonban alkalmi indíttatású, egyeseknek vagy egy szűkebb körnek szól, a magánéleti aktualitással erősen áthatott híradásokat közvetített, s igen gyakran szándékokat, terveket, közösségi és egyéni posztulátumokat — azaz nagyon is esetleges vagy éppen nemlétező jelenségekről írtak. Azt kell tehát gondolnunk, hogy a levelezés ekkor tartalmát és közlésmódját tekintve főként a nyilvánosságteremtés fóruma, iskolája volt. Jól érzékelhető a nyilvánosság alakulásának különböző állomása a kritikai életben. Kisfaludy Sándor még a szigorú bírálatok ellenében óhajtaná egy testület mérséklő, irányító szerepét — ellenőrzött nyilvánosságról van tehát szó (azaz óhaj), a nyilvánosság teremtésének kezdeti stádiumában. A reformkori kritikai csatározások idején viszont Bajzáék már a testületi kritika mintegy „államjogi” státusát látják, ítéleteiket, éles vitáikat e hatalmon belüliség öntudata hatja át. A szerzővel ellentétben nem mondanám, hogy e kör „a szabadságot csak az alkotás számára tartja elkerülhetetlennek, a kritikai véleményt — úgy érzi — testületi szinten kell kidolgozni”. Úgy látom, hogy Bajzáék éles hangú polémiaiban éppen a kritikai függetlenség, az ellenőrzés nélküli nyilvánosság a középponti eszmény, s egy olyan kritikusi magatartás, amely e nyilvánosság elé viszi ítéleteit, függetlenül attól, hogy „testületek”, hogy ki és ki ellen s milyen szándékkal írta. S végül is Bajza, minden testületi öntudatával, saját magatartását, vitastílusát, érveit is a nyilvánosság ítélete elé bocsátotta, s — mint a könyv pontosan jelzi — sok ellenérzést, ellenvéleményt váltott ki.

Az utókor túlméretezett öntudatával hajlamosak vagyunk arra, hogy a fejlődést, a polgári kibontakozást szép, egyenes vonalú haladásnak lássuk. A valóság persze bonyolultabb a nyilvánosság kialakulásának útján is, s Fábri Anna jól érzékelteti e komplexitást. Arról olvashatunk a könyvben, hogy nemegyszer vetélkedés folyik arisztokrata és polgári szervezeti formák között; tanúi lehetünk elvek és magatartáskultúrák le- és fölfelé tartó nivellálódásának. Nagyon meggyőző, ahogy például a szabadkőművességet jellemzi ez összetettséggel jegyében, s több ponton is érzékelteti a nyilvánosság kialaku-

lásában a nem polgári tendenciák jelenlétét. Hiányzik viszont (azaz csak melleleg említették) a Prónayak rendezvényeinek felidézése melől Festetics Helikoni ünnepélyeinek bemutatása, ahol a meghívottak köre, a reprezentáció, a faültetés jelenségeiben jól elemezhető az arisztokratikus és a polgári nyilvánosság-formák csaknem valamenynyi divatos jelensége. Fábri Anna főként a reformkori szervezkedéseknél regisztrálja az arisztokrata „ellensúlyt”, Széchenyiét, Batthyányét, s azt is, hogy Kuthy, Petrichevich Horváth társasági rendezvényein miként észlelhetőek keresett, arisztokratikus jelenségek. Úgy tűnik, hogy a reformkori nyilvánosságban — a politikai cselethez hasonlóan — egyre erősebben ütköznek a nemesi-polgári, a konzervatív-liberális tendenciák. A szerző ezeket néha kimutatja, mint például Csatónál, néha csak leír egy-egy jelenséget értelmezés vagy az okok megvilágítása nélkül. Megtudjuk, hogy az Athenaeum szerkesztőit megriasztja a radikális politika előretörése; hogy a Fial Magyarországnemzedéke számára dilemma, választási probléma a közéleti vagy az írói pálya; hogy a Regélő Pesti Divatlap polgári iránya nem volt sikeres; hogy Fáy állandó társasága is erősen nemesi-patriarchális színezetű volt. Nagyon meggyőző magyarázat viszont, ahogy a nemzeti eszme előretörésében a különböző tendenciák összetartó eszményét értelmezi. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a könyv a magánélet, a társasági élet jelenségeinek szintjén gazdagon dokumentálja és jelzi a hazai nyilvánosság alakulásának problémáit, műfajának kereteiben jól exponálódnak kérdései. Nem feladata az elvi kérdések tisztázása — ennek bizonytalanságai azonban még szükségképpen látszanak szerkesztésében, egy-egy jelenség értékelésében vagy éppen az értékelés hiányában.

Lehetnek még vitáink a szerzővel egy-egy személy, egy-egy magatartás vagy alkotások túlságosan sommás megítélésében. Orczyban például nemcsak az ősi, patriarchális erkölcsök feltőjét látjuk, hanem azt a gondolkodót is, aki a francia kultúra ismeretében elmélkedett a luxus, a tudomány problematikusságáról, határaitól, tudomány és bölcsesség különbségéről. Nem mondhatjuk, hogy Kazinczy számára a testőrírók elavultak. Bárócsit mindvégig példaképének tartotta; Barcsay műveinek felkutatásában — levelezése tanúsága szerint — sokat fáradozott; Bessenyei műveit ugyan nem szerette, de programját, s általában a testőrírók programját a *Tübingai pályairás*ban a saját munkásságának elődjeként tartotta számon. S valószínű, Döbrentei sem volt olyan sötét figura, mint ahogy az idős Kazinczy és Bajzáék nyomán e könyv is beállítja; nyilvánvaló, hogy Kazinczy sem barátokozott volna évtizedekig egy ennyire rossz jellemű emberrel. Az ellenérzések, a szakítás alapja valószínűleg másban keresendő. Döbrentei mindig is vitatkozó, csipkelődő barát volt, aki a maga útját járta művelődésben és munkásságában. Az akadémia szervezése idején pedig

riválisa volt Kazinczynak is, Bajzáéknak is — a nagyon is kritikus Széchenyi nyilván nem alaptalanul választotta őt titkárnak. S az is tény, hogy Döbrentei udvariasan, tisztelettel írt Kazinczyról akkor is, amikor az kicsinyes és gyalázkodó pletykákkal árasztotta el ismerőseiket. Szendrey Júlia írásait érzésünk szerint magatartásának újdonsága, a Petőfi oldalán vállalt szerep fényében értékeli túl a szerző: „érzései színesek és vibrálóak, a kifejezés szertelenségeivel is erősítik magukat, sejtelmések és mélyértelműek, látványosak és lobogóak, mint a láng”. Hatvani szélsőséges Júlia elleni indulata nyilván a másik véglet, de műveinek megítélésében inkább az ő véleményét osztjuk: bizony közhelyesek, epigonjellegűek azok; illetve a könyvben nem lehetséges elemzés nélkül nehéz hinnünk Fábri Anna dicséretében. S persze az ördög ilyen nagy munkánál nem alszik. Az ő műve az, hogy Gvadányi egy helyen Jánosként szerepel (38., I. helyesen, Józsefként a 84.-n), de elkövetett egy mulatságos névcsere is. Csokonai finomkodó Rozália kisasszonyáról írja a szerző, hogy talán a francia és a német darabokból származott ide, s „a Bessenyei finom hölgyének, Lilisznek rokona”. (87–88.) *A filozófus* c. Bessenyei darabban azonban a Lilisz nevű „finom hölgy” — férfi. S hogy Bessenyeit ne hozzuk gyanúba, sietve leírjuk, hogy Lilisz az Angyélika névre hallgató kedves lány párja, a filozófus Parmenió pedig a filozófuskodó Szidalisz kisasszonyt nyeri el.

Apróságokról, kiigazítandó, kiegészítendő adalékokról még szólhatnánk, de részben kevés ilyen van e terjedelmes munkában; részben és főként, méltatlan lenne értékéhez. A szakma is tisztelheti e nagy anyagot átfogó jó rendszerezést; egy valóban fontos probléma, a nyilvánosság és alakulása érdekes exponálását, gazdag dokumentumait. S becsüljük meg műfaját, a nagyobb közönség felé is utat kereső, érdekesen és vonzóan megelevenített korszak magánéletének és társasági életének rajzát. Szeretnénk remélni, hogy a kor műveinek megismerésére is kedvet ébreszt majd olvasóiban. (Magvető Könyvkiadó, 1987.)

MEZEI MÁRTA

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: MEGBÍRÁLTAK ÉS BÍRÁLÓK

A CENZÚRAHIVATAL AKTÁIBÓL (1780–1867)

Edzett filológusok kezébe való ez a könyv. Akik az irodalomtörténet hagyományos útját járják. Akiktől a forráskutatás, a szövegfeltárás, a mikrofilológia nem idegen, sőt a belőlük gyűjtött tudással alappozzák meg summázó jellegű írásaikat.

A magyar irodalomtörténet felvilágosodás kori, reformkori és abszolútizmus kori fejezeteiről szóló szintézisek mellé oda kell tenni a könyvespolcra Mályuszné Császár Edit cenzúratörténetét. A *Megbíráltak és bírálók* a cenzúrahivatal aktáiból összeválogatott, lefordított és jegyzetanyaggal ellátott dokumentumkötet. A címe nem túlságosan szerencsés, érezhetően magyar akart lenni, de nehézkesre sikerült. Aki írásművet nyújtott be kinyomtatás céljából — tette ezt akár a régmúltban —, annak nyugodtan megelőlegezhetjük az író címet (a megbírálnál mindenesetre jobb), a cenzor szó pedig eléggé elterjedt a magyar nyelvben ahhoz, hogy vállalhatjuk címben is.

Az irodalomtörténetek a megjelent vagy legalábbis idővel megjelent művek alapján születnek, pedig egy kort azt is jellemez, hogy mi az, amit nem mert vállalni. Ami nem jelent meg, az nem is hathatott, hangozhat az ellenvetés. Ez azonban nem egészen így van. A kötet tanúsítja, hogy számos könyv vagy folyóiratcikk esetében utólagos cenzúráról beszélhetünk. Tehát az inkriminált mű megjelent, illetve bemutatták, azaz vagy kalózkidácsról van szó, vagy ellankadt a helyi (vidéki) cenzor figyelme, ritkábban a budai vagy a pesti cenzoré. A Könyvvizsgáló Hivatal, a Helytartótanács vagy éppen már a Kancellária embere a közönség elé került mű olvastán kapott a fejéhez és tiltotta be, szedette össze a szóban forgó alkotást. Volt egy rövid idő, amikor olvashatták, láthatták, mert a példányok begyűjtése a könyvkereskedésekből nem ment egyik napról a másikra. Az efféle hatáson kívül (amit a kéziratok terjesztés is erősíthetett!) a betiltott művek jelentősége (nyilvánvalóan csak azokra gondolok itt, amelyek elfogadható művészi vagy éppen tudományos színvonalat értek el és csak politikai megfontolásokból nem kerülhettek az olvasók kezébe), az, hogy ott és akkor megszülettek. A korszakos jelentőségű írók nagy művei egy türelmesebb korban megjelentek, de a középmezőnyé nem mindig, pedig a zsenik pályaképe is csak akkor bontakozhat ki valószínűségi dimenziójában, ha a hátteret is megrajzoljuk. És itt nemcsak vagy nem is elsősorban az esztétikai csúcsokra, illetve dombokra gondolok, hanem eszmetörténeti, politikai gondolkodásbeli csírákra, amelyek nélkül nem teljes egy kor kultúrtörténete. Ezekről való tudásunkat mélyíti el Mályuszné Császár Edit kötete. Néhány példa a fenti megfontolásokra. Vajda Péter erkölcsi beszédei megszületésük után majdnem száz évet vártak megjelenésükre, a bennük rejlő demokratikus politikai elvek miatt a szerző ellen a Kancellária 1844-ben vizsgálatot rendelt el, állásából felfüggesztették. De társadalmi nézetei így is hatottak, Petőfi közvetlen elődjének tekinthetjük több vonatkozásban is. Benczur János akadémiai pályázatra benyújtott és díjnyertes munkáját: *A szabadság és a társadalmi rend elméletei* címűt, a Könyvvizsgáló Hivatal nem engedte publikálni. És sorolhatnánk tovább a közgazdasági, jogi, politikai témájú könyveket, amelyek nem

kaptak zöld utat, de már a róluk szóló rövid cenzori ismertetésből is kiviláglik, hogy az uralkodó világnézettől eltérő felfogást tükröznek. Szerencsés esetben megőrződött egy-egy cenzori példány ezekből a művekből, és így aktivizálódhatnak még mint kordokumentumok, de sokszor épp az értékesebbje tűnt el.

A nagy íróknál (minthogy az ominózus mű később megjelent) más adja e dokumentumok varázsát. A történelmi korokon átnyúló jelen. Batsányi János *A franciaországi változásokra* című költeményét már általános iskolás korunkban megismerjük, a benne rejlő gondolatokat fűjni kell az érettségén. Ennyire ismert vershez már az irodalomtörténetész elemző is ritkán és óvatosan nyúl. Ezekből a kötetben olvasható levélváltásokból azonban kibontakoznak a költő véresen jelen idejű küzdelmei műve megjelenéséért, lapja megmaradásáért, egzisztenciális létéért. Nem lehet (bár ezek nem irodalmi mű komplex elemzésére szolgáló kategóriák!) elnéző mosoly és meghatódás nélkül olvasni alábbi sorait: „Legnagyobb szomorúságomra az szolgál, hogy az 56. lapon közölt költeményemmel (legyen szabad így mondanom:) egészen ártatlanul olyan színben tűntem fel, mintha lázítani akarnék. Senki ettől jobban nem irtózik, mint én. Senki nálam jobban és őszintebben a legitimitásnak és a humánus elveknek nem híve és tisztelője. A szóban forgó rövid költemény egyébként a despotákról szól, ilyenek ma már nincsenek; nem látom be, hogy miért tagadjam: teljes szívemből gyűlölöm a zsarnokságot. Nem hiszem, hogy egész Magyarország van valaki, aki ebben nem ért velem egyet, aki ezért kárhozzat. Méltatlan volna ilyesmit értelmes, szabad emberekről feltételezni, népünkről is helytelen volna elhinni. Azok a jelzők, amelyek versemben szerepelnek, nem Lipótokra, Ferencekre vagy más forrón szeretett királyainkra vonatkoznak, ilyesmit gondolni a költőre nézve sértő, az uralkodó irányában szentségtörés volna.” És a példák e gondolatkörben is hosszasan sorolhatóak. Bessenyei György két drámája kapcsán (amelyek a visszapostázás során sajnos elvesztek) figyelemre méltó a cenzorok udvariassága (erre Mályuszné is utal) a renitens gondolatokat felvető, de mégiscsak nagybirtokos nemes szerző iránt. Igazi csemegék lehetnének egy leendő művelődéstörténetben: Berzevicy Gergely *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című művét (ez az adat ugyan már ismert korábról) egy Máriássy József nevű szepesi földbirtokos a szerző megkérdezése nélkül adta nyomdába, Táncsics 1833-ban megjelent német nyelvkönyvét példamondatai miatt a bécsi Udvari Cenzúrahivatal betiltotta (néhány példamondat: „Azon ország vagy nemzet, amelynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan!, Ahol a tulajdon csak kevesek kezében van, nincs ott boldogság., Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a jobbágyok szolgasága.”), vagy Döbrentei Gábor plágiumügye — a jőnévű író a Magyar Tudós Társaság egyik kiadványában

Horvát István egyetemi előadásaiából a saját neve alatt közölt anyagokat.

A reformkori időszaknak (is) két hallatlanul fontos problémaköre, amely a polgárosuló-demokratizálódó gondolkodást jellemzi: a nemzetiségi kérdés és a zsidók egyenjogúsítása. E témakörökhöz is találunk adatokat a kötetben. A szlovák nemzeti mozgalom egyik vezéralakjának, Ľudovít Štúrnak *A XIX. század és a magyarkodás* című német nyelvű munkája 1844-ben nem jelenhetett meg, mert a magyarországi szlovákok elnyomott helyzetéről szólt, le kellett venni a műsorról Balogh István *Cserny György* című drámáját is, amely a szerb felkelés vezérét választotta hőséül. 1843–1844-ben az országgyűlésen napirenden volt a zsidók egyenjogúsításának kérdése, több könyv született ekkor ebben a témakörben. A megyei magyar nemesség egyes képviselői tiltakoztak az egyenjogúsítás ellen. Reseta János cenzor nem adott támogatást a szélsőséges indulatból született munkák megjelenéséhez. Voltak az egyenjogúsítás mellett érvelő munkák is, amelyek részben megjelenhettek.

A könyv a régi filológiai iskola legjobb hagyományai szerint készült: tanulmány értékű történeti—művelődéstörténeti bevezető, alapos jegyzetek a szerzőkről, cenzorokról, folyóiratokról. Ez a korrekt jegyzetapparátus lehetővé teszi a kötet folyamatos olvasását, nem kell könyvtárnyi irodalmat megmozgatni ahhoz, hogy haszonnal forogathassuk. (Gondolat Könyvkiadó, 1985.)

RATZKY RITA

BESSENYEI GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

KRITIKAI KIADÁS. FILOZÓFIA, PUBLICISZTIKA, TÖRTÉNETÍRÁS. PRÓZAI MUNKÁK. 1802–1804. SAJTÓ ALÁ RENDEZTE KÓKAY GYÖRGY

A sorszámozatlan kritikai kiadás „Filozófia, publicisztika, történetírás” műfajával jelölt egységének az 1981-i *Holmi* után időrendben „II.” kötetét tartjuk kezünkben. (Mennyivel könnyebb lenne a hivatkozás, ha a sorozat kötetei meg volnának számozva. Ezt minden gyakorlati, technikai s egyéb nehézség ellenére is meg lehetne s meg kellene valósítani minden kritikai kiadás esetében.)

Az első kötetet, a nem kis szépséghibával megjelent *Holmit* (éppen az „Ős-Holmi” maradt ki belőle, amelynek kézírata a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában rejtőzött, amint a XVIII. századi Kutatócsoport felolvasó ülésén ismertettem, 1986 májusában)

viszonylag hamar követte nyomon az újabb, műfajilag is hozzákapcsolódó kötet, s ez így is volna rendjén (hogy pl. a Csokonai kritikai kiadás 1980-ban leadott II. verskötetének ne 1988-ig kelljen várnia a megjelenésre).

Azon most hiábavaló tünődni s bánkódni, hogy miért maradt ki modern irodalmunk alapító nagysága, az akadémiai gondolat harcosa az Akadémia 1949/50-ben megindult szövegkiadói munkálatainak tervéből (noha kézíratainak, kiadásainak története talán legmosztohább s legméltaatlanabb valamennyi klasszikusunkhoz mérten); örülünk kell, hogy a kiadás igényesen, Bessenyeihez méltó igénnyel megindult.

A kritikai kiadásoknak ugyan van egységes, akadémiai szabályzata, de voltaképp minden esetben maga a mű jellege szabja meg a feldolgozás mikéntjét.

Bessenyei esetében, akinél az eredeti (egyidejűleg vagy később javított) fogalmazványokon túl szövegváltozatokkal nemigen kell számolnunk, célszerű megoldás, hogy a kéziratok törléseit, változtatásait mindjárt a lap alján adjuk meg, ahogy az is — homogén, időrendileg, tartalmilag is szorosan összetartozó munkákról lévén szó —, hogy a bevezetésben összegzően szóljunk mind a hat munka műfajáról, keletkezéséről, kéziratáról, időrendjéről, hogy utána részletezőbben, külön-külön is az „egyes művekről”.

Kókay György, a korszak kiváló ismerője, több Bessenyei-mű fölfedezője, a kritikai kiadás egyik sorozatszerkesztője, biztos kézzel kalauzol a művek között, tisztázva keletkezéstörténeti kérdéseket (azt pl. hogy a *Beszéd az Országnak tárgyáról* voltaképp bevezetőül készült a *Rómának viselt dolgaihoz*, s ezt a római történelemre utaló részek is megerősíthetik), az időrend körül támadt (bár nem lényeges: alig egy-egy évnvi) tévedéseket, félreértést (a sok esetben komoly gondot okozó kronológiát maga Bessenyei oldotta meg, a művekre írva az elkészülés föltehető dátumát). A művelődéspolitikai (*Beszéd az Országnak tárgyáról*), a társadalomtörténeti és államelméleti (*A' társaságnak eredete és országglása, Magyar Országnak Törvényes állása*) s a bölcséleti művek (*A bihari remete vagy a világ így megyen, Az értelemnek keresése s A Bihari Remetének második darabja*) sorában voltaképp nincs eddig kiadatlan vagy ismeretlen mű. Fontosak azonban — s nem is mindig pusztán stilsztikai szempontból — a szövegváltozatok, amelyek többnyire a tervezett kiadás előtti finomítások (Kókay György meggyőző megállapítása, hogy az idős Bessenyei — a közhiedelemmel ellentétben — egyáltalán nem vonult csigaházba Pusztakovácsiban: valamennyi öregkori művét a közlés félreérthetetlen szándékával írta).

A kéziratokat illetően a második mű (*A' társaságnak eredete . . .*) kivételével az eredeti fogalmazványt használhatta a sajtó alá rendező

(az utóbbi esetében is egy Bessenyei bejegyzéseivel hitelesített másolatot). Kókay György a bibliográfiai munkában is megszokott gondossággal és pontossággal közli az OSzK-ban őrzött kéziratok szövegeit, s ami itt szóvá tehető, az talán nem is egymagán múltott: a kiadási alapelveken. El kellett volna ugyanis döntenie, hogy betűhív kiadásra törekszik-e a sorozat, „*expressis verbis*” „betű szerint” akarja-e közölni a szövegeket vagy a lényeg szerint, esetenként emendálva. Hogy példát említsünk: a magánhangzók egy részének (*i, ő, ű*) esetében az időtartamot pontatlanul jelzi Bessenyei, legtöbbször felületesen, elkapkodva, úgy, hogy az nem fedi az ő kiejtését sem. Véleményünk szerint ezeket — egy bevezető utalással — egységesíteni kellett volna. Mert hiszen a magyarban nem is létezik szóvégi rövid *ö* / *lehető* [73.], *szembe tűnő, idő* [uo.] *fő* [328.], *ő, kényszerítő, élő* stb., végig szinte az egész kötetben), s a 75. oldalon az *öldököltetésnek* a kéziratban *öldököltetés* felel meg, de ezt már a kritikai kiadás sem így közölte, pedig a „betűhűség” ezt kívánta volna. Vonatkozik ez persze az *i* hangokra is (*kívánását, birni* [73.], *vizben, tiz, itéllyen* [74.], s még a más típusba tartozó *a, e, o, u* esetében is fölmerülhet az emendálás lehetősége, szüksége: *meg allitására* [73.], *ertelmedet, kazal szenája, hordo* [74.] stb., bár az előbbieknél ez némileg kényesebb kérdés). Az *i, ő, ű* esetében mindenképpen Bessenyei ejtésének, nyomtatott műveinek — általános írásgyakorlatának — megfelelően kellett volna közölni a sokszor bántó *fövel, vevövel* stb. alakot (ugyanitt, a 385. o.-on már *élő* van a korábbi *élő-k* helyett), vagyis az „egységesítés” elve alapján is el lehetett volna végezni az említett alakok „emendálását”. Mert így a szöveg azt sugallja, mintha Bessenyei nem ismerte volna eléggé a helyesírást.

Még inkább fokozza ezt a szóvégi hosszú mássalhangzók esete: néhány oldal átnézése után kiderül, hogy Bessenyei szövegeken s magánhangzóközi helyzetben pusztá egyszerűsítésből nem kettőzi meg, de azért kettős hangértékben használja a *-t, -l, -r, -z* stb. betűket, s a szövegkiadásban akkor járunk el helyesen, ha ezt tudomásul vesszük, a bevezetőben (ahol jó lett volna egy fejezetet szentelni Bessenyei helyesírásának is) utalunk erre az írássajátságára s arra, hogy végig ennek megfelelően közöljük a szövegeket. Mert hiszen igaz, hogy *jutot* (73), *rögzöt* (74) található az eredetiben, de az is, hogy a múlt időt magánhangzó után különben hosszú (kettős) *-tt*-vel jelölte: *mondotta*, s hogy a *kel* [‘müssen’] alakkal szemben másutt *kellet* fordul elő (478) s ugyanott *vetették*. De *A' társaságnak eredete* Bessenyei által ellenőrzött sárospataki másolata is arról győz meg, hogy az *ot, let, ara, ved, ted, ütköz, több* stb., stb. *ott, lett, arra, vedd, tedd, ütközz, több* formában lett volna közlendő. Különben ilyen idézésekre kényszerülünk: „*Ot* esznek isznak, vendégeskednek hol meg esef hajdan némely hejen . . . hogy némely Nemes Uri széknek minden dél után magát

keresni keller” (46.). Pedig ez sem Bessenyei ejtésének, sem általános helyesírásának nem felel meg.

A kéziratokat illetően a bevezetőkből szó esik arról, hogy — egy kivételével — autográf fogalmazványok, törlésekkel s javításokkal, s arról is, hogy ezek a javítások esetleg későbbiek (20., 29., 42.); pl. az utóbbi esetben — *Magyar Országának Törvényes Állása* — ezt olvassuk: „a kézirat egyben Bessenyei fogalmazványpéldánya is lehetett, amelyet írás közben és esetleg a mű elkészülése után alaposan átjavított”. Ez a legtöbb autográf esetében így is van, s a tinta színéből, árnyalatából viszonylag jól megállapítható, mi a későbbi javítás. Sajnos, a szövegkritikai jegyzetek ezt csak elvéve jelölik, pedig sokszor lényeges, hogy fogalmazás közbeni, egyidejű javításról, vagy későbbi finomításról (olykor politikai óvatosságból történt változtatásról) van-e szó. Néhány példát hadd említsünk: a kiadásban a 73. második bekezdésének utolsó mondata (nem tudni miért: talán alig menthető takarékoságból, elmaradt a sorok számozása, minden kritikai kiadás fő követelménye): „Ki fáradjon annak meg bizonyítására hogy ez a kólduló állapot ditsösséges sors annak részére, ki⁸ minden ellene való küszködésének truttzára is véle birni kéntelen!” Mindehhez ez az egy szövegkritikai jegyzet csatlakozik: „⁸ki<nek van szerentsétlensége, > minden.” S ebből úgy tűnhetne, hogy egyidejű javításról van szó. A kéziratból azonban világos, hogy a mondat második fele így hangzott: „kinek van szerentsétlensége minden ellene való küszködésének truttzára is véle birni?” Ebből húzta ki — törölte — az író utóbb a < > be tett részt, de ekkor írta utána a *kéntelen!*-t is (a korábbi mondatzárás kérdőjelét is átírva, amit a sajtó alá rendező, sajnos, nem is vett észre).

S számos egyéb példát idézhetünk, amikor a tinta színe egyértelműen árulkodik a későbbi javításokról, s a nem egyidejű javítás sok tekintetben más megvilágításba helyezi a későbbi szöveget; a 192. első bekezdésének utolsó mondata a kiadásban: „Életednek ezen kívánságát a természet szüli, azért is benned, haláلودig⁴ ot változhatatlanul⁵ meg marad, örökre.” A jegyzetből úgy tűnhet ismét, hogy egyidejű javítások történtek: „<e> ezen [javítás a törlés alatt]⁴ <az emberi természetben> benned, haláلودig, ot [Javítás a törlés alatt]⁵ változhatatlanul <változhatatlanul> meg <is> marad.” A valóságban az <az emberi természetben> későbbi törlés, s ezzel egyidejű, vagyis szintén későbbi betoldás az *azért* utáni *is* éppúgy, mint a *benned, haláلودig*, s ezzel egyidejű, tehát későbbi javítás az *ezen is* (az áthúzott *e* fölött s nem alatt) az *ot*-ot viszont ezzel egyidejűleg törölte az író. Vagyis a mondat az eredeti megfogalmazásban így hangzott: „Életednek a kívánságát a természet szüli, azért az emberi természetben változhatatlanul meg is marad örökre.” Ez nem derül ki a jegyzetekből. De a kézirat következő oldalain található javítások nagy

része is jól felismerhetően későbbi. A 202. o.-on pl. az *ennek teszi süvegét fejébe* kifejező szóképet (talán kevésbé ismert volta miatt) az átdolgozókor egyszerűsítette le így az író: *ezt emeli, s a mindenféle* valóban „Beszúrás”, de nem a fogalmazással egyidejű, hanem a későbbi átnézéssel, a sajtó alá készítéssel egyidős! S a példákat szaporíthatnánk, de talán ebből is kitetszik, hogy a tinta színéből jól megállapíthatóan nem egyidejű változtatásokat valahogy — esetleg kurzív szedéssel — föltétlenül jelezni kellett volna a jegyzetekben.

Persze egy több mint ötszáz oldalas kiadványban szinte óhatatlan a sajtóhiba, de szövegkritikai kiadásról lévén szó, itt a korrektorok is jobban ügyelhetek volna a pontosságra; csak két példa: „*mag* [!] *avult érdemeiket felszedvén*” (97), „*ha szomszédját tsak szon* [= azon] *okbul is*” (385.). A 74. o. „*köny nélkül*” [= könyv nélkül] kifejezését akkor is emendálni kellene, ha így van az eredetiben. (Sajnos, még a bevezetésben is akad sajtóhiba: a 33. o. az „1925–27-i országgyűlés”-t említi az 1825–27-i helyett.)

Amitől legjobban tartottam s idegenkedtem, az a szómagyarázatok jegyzetszótárszerű megoldása volt a Bessenyei-kiadásban, lévén, hogy a szavaknak jelentésük — gyakran több jelentésük — van, s mondatbeli helyzetük szabja meg helyi értéküket. Noha a jegyzetelésnek ez a módja a vártnál valamivel kevesebb nehézséget mutat, s elfogadhatónak látszik, de a filozófiai műszavakat illetően — éppen azért, mivel a kornak is más volt a nyelvhasználata e kérdésben s Bessenyei maga is sajtóságos értelemben használja olykor ezeket — szükség lett volna egy fejezetre pl. „Bessenyei filozófiai műszavai” címmel, ahol ki kellett volna fejteni, körül kellett volna határolni jelentésüket. Ilyen pl. az *érzés* s az *érzékenység*. A 329. oldalon: „A lélek, mint állittványak lehet testi *érzés* nélkül . . .” „Az *érzés* tsak kíván szüntelen, és lélek által okoskodik . . .” Az *érzés* jelentése itt mai szóhasználat szerint: 'érzékelés'. Ugyanitt: „*Érzékenységem* lelkemre fut . . .” S az *érzékenység* nem 'sensibilitas', hanem 'sensitivitas'. Ezeket — s a hozzájuk hasonló fogalmakat még akkor is jó lett volna tisztázni, ha tudjuk, hogy a kritikai kiadás nem egészen a nagyközönségnek készül.

A Jegyzetszótár szómagyarázatai különben pontosak, alaposak, bár magam nem bántam volna ha az idegen szavak után rövidítés utal eredetükre (lat., ném., fr. stb.), s ha pl. a *sunda*, a *szigat*, a *szappol* után ott áll, hogy (táj).

A személyneveket külön Névmutatóba vette föl a kiadás; ez elfogadható volna, ha pótolná a jegyzetekbeli kifejtést. Az azonban már nehezebben fogadható el, hogy mondai és mitológiai nevek — *Akhileusz*, *Artemisz*, *Robinson Crusoe* stb. — itt szerepelnek (bár dőlt szedéssel, noha ennek jelentőségére nincs utalás; „Mihály, Szent, arkangyal” viszont dőlt szedés nélkül került a névmutatóba); a keve-

redés gyakori: *Donn-Khichott* a Jegyzetszótárban található: „Don Quijote, Cervantes regényhőse”, a névmutatóban szereplő *Robinson Crusoe*-ról viszont nem tudjuk meg, hogy Defoe regényhőse; *Hector* (Hektor) a jegyzetekben s a névmutatóban egyaránt előfordul, a *Gracchusok* viszont csak az előbbiben, ahogyan *Montezuma* „a régi Mexikó utolsó fejedelme” François Ravailiac, „IV. Henrik francia király gyilkosa” is csak itt, s a névmutatóban nem.

Nagyobb hiba, ha egyik helyen sem szerepelnek, mint pl. *Bakó* (82.), aki sem így, sem *Francis Bacon*-ként nem található. Ismeretes, hogy Bessenyei az idegen neveket „fonetikusán”, magyaros átíratban használta; a jegyzet a magyaros alakokat utalóként fölvette (pl. *Bolimbrok* l. *Bolinbroke*, Henry Saint-John), van azonban, amikor az elmarad, s *Arcezius*-nál (aki minden magyarázat nélkül így szerepel a Névmutatóban) tűnődhet az olvasó, hogy kit is takar a név (alkalmasint *Archeszius*-t, az i. sz. 244-ben meghalt görög bölcselet), úgyszintén *Pirhó*-nál (562.), aki a szó- és névmagyarázatból egyaránt hiányzik, s a név ezen alakja alapján aligha keresi az olvasó az általános lexikonokban *Pyrrhon* ógörög bölcseletnek, az elizai iskola megalapítójának szócikkében. De magyarázatlan számos egyéb név és fogalom is: *Iarudán*, *Sili*, *Zuiposz* (195), *Kórmó-Védám* (477), pedig éppen ezek azok, amelyeket ilyen alakban hiába keres a lexikonokban a kötet forgatója. S bizony a csak névmutatóban előforduló személyek egyike-másika (pl. *Barkókébás*, *Gara*, *Laskai* stb.) elbírt volna néhány szónyi magyarazatot, ha már *Sámson*-ról megtudjuk, hogy „bibliai személy” (*Saul*-ról viszont még ennyit sem). S igaz, hogy *Stuver*-ről s *Sirándolini*-ről elmondja Bessenyei szövege, hogy „tűz Mesterek”, de ki fogja tudni, hogy itt tűzijátékkészítő mesterekről, Bessenyei kortársairól van szó? S ha *Szemirámis* és *Tomiris* (értelmezés nélkül) ott van a névmutatóban, miért nincs ott *Artemisia* és *Amalazon* (= *Amalaszintha*) (115.), s ha *Stuart Erzsébet*-nek jutott hely ugyanitt, miért nem jutott *Margaréta*-nak (vagyis *Margit* dán, norvég, svéd királynőnek [1353–1412]), az „Északi Szemirámis”-nak (116). S hiányzik a két orosz cárnő I. és II. *Katalin* is a mutatóból, pedig a *Katharinák* (116.) nyilvánvalóan őket takarják. Vagyis mégsem olyan tökéletes a szó- és névmagyarázatoknak ez a módja: vagy át kellene sorolni a nevek egy részét a szómagyarázatokba, vagy a névmagyarázatokban kellene bővebb magyarázatokat adni s mindenképpen nagyobb teljességre kellene törekedni, mert a szöveg helyes és teljes értelmezés nélkül néma vagy hamis hegedű. (Még arra sem ártott volna utalni *Helvetius* nevével, hogy nálunk gyakran *Holbach*-ot értették rajta, a *Système de la Nature* szerzőjével cserélték össze, így alkalmasint erre a műre gondol Bessenyei is az adott helyen (404).

Mindezek nem óhajtják csökkenteni a különben igen gondos és

alapos munka értékét, inkább — a következő kötetekre is tekintettel — szeretnék fölhívni néhány kikerülhető buktatóra a figyelmet.

A Bessenyei öregkorából származó hat elmélkedő mű szépen domborítja ki — akárcsak Kókay György magvas, s helyenként lírai bevezetője — a magát meg nem adó író profilját, s miközben helyesbíti a köztudatban élő téves képet is a közletről s a közlés, a publikálás szándékáról lemondó „Bihari remeté”-ről.

A félezer oldalnyi szöveg a szép és tartalmas bevezetővel közelebb hozza hozzánk a pusztakovácsi magányában önnön maga lelkével, de sohase csak önmagáért vívódó nagy író egyre rokonszenvesebb alakját, akinek utolsó mondatai: „Hadd légyek írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság. A világi szerentsének keresése, rang és tekintet, meg aggott életemben már koporsóm körül tántorogva, el nem fojtyák nyelvemen azon örök igazságot, mellyet az Egeknek Istene ujjaival szívembe bé nyomott.”

Szentencsaszéri, nyelvileg és művészin megformált gondolatait a népszerű kiadások (1987-ben jelent meg a Magyar Remekírók 900 oldalas Bessenyei-kötete a kritikai kiadás másik sorozatszerkesztője, Bíró Ferenc gondozásában) s a Tankönyvkiadónál készül Bessenyei-breviárium (*A világ így megyen*) elviszik végre oda, ahová szánta őket. S méltó, hogy az akadémiai gondolat nagy előharcosának oly hányatott s oly hosszú ideig kéziratban lappangott műveit az Akadémia s annak kiadója tegye közzé végre teljes, tudományos kiadásban, igazolva a nagy kortársat s író társat, Kazinczyt (akinek kritikai kiadása szintén nem várthat sokat magára, hiszen kötetekre rúgó gazdag hagyatékát őrzi az MTA Könyvtárának Kézirattára): „Nemzeted nem lesz háládatlan érdemeid eránt. Megvallja ő, hogy írója közt nem nevezhet senkit, a' ki több genievel, több erővel s igazabb ízléssel költ volna elő Nyelvinek virágoztatására.” Ezt erősíti meg a kritikai kiadás új kötete is. (Akadémiai Kiadó, 1986.)

SZILÁGYI FERENC

BESSENYEI GYÖRGY VÁLOGATOTT MŰVEI

(MAGYAR REMEKÍRÓK.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE BÍRÓ FERENC)

Bessenyei György műveinek eddigi legteljesebb gyűjteményét adta közre Bíró Ferenc a Magyar Remekírók sorozatban. Mindenképpen időszzerű volt már egy új Bessenyei-válogatás megjelentetése. Hosszú

ideig, még századunkban, sőt a felszabadulás után is a lappangó és még nem publikált művek felkutatása és közzététele volt a soron lévő feladat; mostanra nyomtatásban hozzáférhető lényegében a teljes életmű, de ritka, inkább csak szakemberek által ismert kiadványokban, így feltétlenül szükséges volt már egy a nagyközönségnek szóló, az életművet reprezentálni hivatott gyűjteményes kötet. Történetik is ilyen irányú próbálkozások, de a jelen válogatás egyetlen számottevő előzményének a Szauder József gondozta 1953-ban megjelent kötet tekinthető, ezt követte — némileg bővítetten — az 1981-ben kiadott egyetemi szöveggyűjtemény is. A Magyar Klasszikusok sorozatban közreadott kötet megjelenése óta azonban eltelt több mint harminc év, megindultak a kritikai kiadás munkálatai, két kötet már napvilágot is látott, így megértek a feltételek a Bessenyei-kutatás oldaláról is egy új, minden eddiginél teljesebb, a nagyközönségnek szóló válogatás megjelentetésére.

Minden hasonló szövegkiadás kulcsmozzanata a válogatás szempontjainak meghatározása és következetes érvényesítése. A jelen esetben több, néha egymással is „felelő” szempontot kellett mérlegelnie a sajtó alá rendezőnek, mint arra maga is utal az utószóban. S tegyük hozzá mindjárt, még előljáróban: e nem könnyű feladatot döntő mértékben sikeresen oldotta meg. Feltétlenül az író legjobb, legszínvonalasabb műveit kellett elsősorban figyelembe vennie, de úgy, hogy Bessenyei gondolatvilágának, írói világképének minden lényeges oldala, vonása helyet kapjon. Tükröznie kellett a válogatásnak továbbá a műfaji sokféleséget is, annak szem előtt tartásával, hogy lehetőleg csak teljes művek, műcsoportok kerüljenek a kötetbe. Működött azonban egy további, a sajtó alá rendező által külön nem hangsúlyozott szempont, vagy nevezzük inkább korlátnak: a terjedelem. Ezt a válogatás értékelésénél mindig szem előtt kell tartanunk, hiszen Bessenyei életművében (különösen a pálya második szakaszán) igen sok a nagyterjedelmű írás. Világosan érvényesített szempont továbbá, hogy csak eredeti művek kerüljenek a kötetbe s csak magyar nyelvűek. Bár mindkét szempont alapvetően helyesnek tűnik, az első érvényesítése szintén fájó lemondással jár: a Bessenyei munkásságában meghatározó jelentőségű Pope-fordítás, az *Essay on Man* két kidolgozása (1772., 1803.) el kellett maradjon a jelen gyűjteményből. Nem kerültek ide levelek sem, ami önmagában szintén megalapozott döntés, bár a Kazinczyhoz írott nevezetes 1802-es levelet szívesen láttuk volna mégis (legalább függelékként, vagy a jegyzetek között), hiszen ez Bessenyei második alkotói korszakának műhelyébe enged igen mély bepillantást.

A művek kötetbeli csoportosítása — az említett szempontok közül — a műfaji megoszlást követi. Természetesen vannak az egyes csoportokba sorolt írások között műfaji és tartalmi átfedések, egészé-

ben azonban ténylegesen jól elkülönülő egységeket alkotnak. Talán csak az utolsó két ciklus, az államismeret és a történetírás határai mosódnak el kissé, hiszen mindkét itt közölt darab (*Magyarországnak törvényes állása, A magyar nemzetnek szokásairul...*) elsősorban elméleti-politikai érdekű, a nemzet (vagyis a nemesi osztály) önvizsgálatára irányul, csakúgy mint a válogatásból kimaradt írások (*A társaságnak eredete és országlása, Törvények útja*). A történelem faggatása mindkét műben jelentős szerepet kap, de mindig döntően saját korának és helyzetének megértése szempontjából. (Talán ezért nem kezeli külön ezen írásokat a kritikai kiadás sem.) Az életmű eme vonulatának bemutatása azonban, történjen bár egy vagy két különböző műfaji csoportban, mindenképpen nagy erénye a kötetnek, mert e tematika nem kapott méltó helyet az eddigi válogatásokban, noha Bessenyei gondolatvilágának egyik meghatározó területét képviseli. Államképzése, az alkotmányos monarchia, mely a király és a nemesség szerződésén nyugszik, sok-sok írásában felbukkan az *Ágis tragédiájától A Bihari Remetéig*, de központi helyet értekező prózájának e vonulatában foglal el. Rendszeres történeti stúdiuma, kora intézményrendszerének elemző áttekintése egy igen világosan kivethető politikai álláspont levezetését, indoklását célozza: a „felvilágosult rendi nemesség” (Kosáry Domokos) jellegzetes arcú-lata, programja tűnik elő ezen írásokból.

Az értekező próza további műfaji csoportjait a filozófiai írások és a röpiratok adják. Két alapvető mű szerepel a filozófia címszó alatt, *A Holmi* és *A Bihari Remete*; e választás megegyezik az 1953-as kiadásával, csak míg ott részletek olvashatók, itt a teljes művek. (Nem jutott viszont már hely itt sem *A Bihari Remete* folytatásaként készült *Az értelemnek keresése* című elmélkedésnek.) A röpiratok között azonban szerepel az előző válogatás elkészülte óta felfedezett gyűjtemény, a *Tolerantia* néhány darabja is, az általánosan ismert *Magyarság* és *Jámbor szándék* mellett. A színművek esetében teljes az egyezés, a jelen válogatás is az *Ágis tragédiáját* és *A filozófust* közli teljes terjedelemben. Ezek a választások minden tekintetben indokoltak: a drámák és a röpiratok az életmű legismertebb darabjai, teljes közreadásuk az oktatás szempontjainak is megfelel. Minden eddiginél teljesebb a költemények gyűjteménye: az elszórtan, önállóan kiadott művek toldalakaiban megjelent kisebb versek először olvashatók így együtt. A rokokó-gáláns, leíró és elmélkedő költemények e reprezentatív sorából talán csak a tanító költemény műfaja hiányzik kissé: a több mint tízezer soros *A természet világa* persze nem jöhetett számításba, de a *Debrecennek siralma* esetleg még elviselhető terjedelmű lehetett volna. E mintegy másfél ezer soros tanköltemény az 1802-es debreceni tűzvész emlékét örökíti meg, ez volt az a nagy tűz, amely Csokonai házát is elpusztította. Persze a tűzvész csak ki-

indulópontul szolgált Bessenyei elmélkedéséhez, valahogy úgy, mint Voltaire számára az 1755-ös lisszaboni földrengés, amelynek apropójából született a nevezetes *Poème sur le Désastre de Lisbonne*, amelyre egyébként utal is Bessenyei a költeményben. Közös a meditáció köre Bessenyei és Voltaire műveiben: az emberpusztító természeti erők (és a földi rossz) léte hogyan fér össze a Teremtő jóságával. E problémakör (a „problème du mal”) az 1772 körüli művekben kapott először komoly hangsúlyt. A fiatal Bessenyei Pope világméretű hirtelen és egészében adaptálta, de csak átmenetileg: gondolkozása továbblendült, s a materializmus egy változatához, a spinozizmushoz érkezett el. E felfogás sem adott azonban számára kielégítő választ minden kérdésben, így végül feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokban rekedt filozófiai meditációja első pályaszakasza végén (vö. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp., 1976). Most, immár a pálya végén, úgy tűnik, ismét Bessenyei gondolkodásának középpontjába került a „rossz problémája”. Teret kap ez a *Debrecennek siralma* mellett *A természet világában* is, és ne feledjük: ekkor végezte Pope-fordításának újradolgozását is. Erre az időszakra éppen hogy a pope-i világméretű rehabilitációja a jellemző: filozófiai vívódásait, gondolatvilágának ellentmondásait oldja fel a Pope deizmusához való visszatéréssel. A „problème du mal” a gondviselés-képzet elvetésével feloldható, így azonban ismét előttünk áll a magára hagyott emberi világ képe, az emberé, amely a beléje adott szabad akarat folytán jóság és gonoszság között hányódik élete során. Korábban e belátás e világméretű elvetéséhez vezetett, most, nagy gondolkodói út után, csak rezignált belenyugvást vált ki Bessenyeiből: „Minden törvényének, emberségének, okosságának, bölcsességének, szép manérijának truccára az embernél fenébb állat a természetben egy sincs. Legalább a farkas a maga fájában nem ragadoz, de az ember magát pusztítja és öldökl. Mert az a természete, és világa így megyen.” (*A Bihari Remete*, 552.) Elgondolkoztató, hogy Csokonai ugyanebben az időben szintén a pope-i világméretűhez hasonló megoldást fogad el filozófiai vívódásai végén, a *Halotti versekben*.

Hosszabban szóltunk a *Debrecennek siralmáról*, illetve a belőle markánsan kirajzolódó világméretűről, mert úgy érezzük, hogy a második alkotói korszak egyik lényeges kérdése ez, s képvisellete a válogatásban — terjedelmi korlátok miatt — csak korlátozottan érvényesülhetett. S tegyük hozzá, az egész második pályaszakasz háttérbe szorult kissé: mindössze két, igaz terjedelmes mű (*A Bihari Remete*, *Magyarországnak törvényes állása*) képviseli e korszakot. Pedig — Halász Gáborral szólva — „a sokat író Bessenyeiben öregségére érik meg az igazi író”. Fiatalkori irodalomszervező, programadó munkásságánál nem kevésbé jelentős az érett férfikor elmélyült gondolatiságú, magas irodalmi színvonalon írott összegző jellegű értekező

prózája: a „filozófus-író” legalábbis egyenrangú a fiatal „író-filozófussal” (Bíró Ferenc szavai a jegyzetekben).

A válogatásban mutatkozó aránytalanság miatt persze nemigen érheti vád a sajtó alá rendezőt: egyszerűen terjedelmi korlátok állták útját a második alkotói korszak méltó bemutatásának. Említettük már *A természet világa* és *Az értelemnek keresése* kényszerű elhagyását, nem kerülhetett a válogatásba a *Magyarországnak törvényes állásához* írott *Toldalék* és a hasonló tematikájú és műfajú *A társaságnak eredete és országglása* című értekező próza sem. Természetesen kimaradtak a Pope-fordítások és Millot történeti művének kommentárokkal ellátott fordítása is (*Rómának viselt dolgai*). A *Debrecennek siralma* mellett így csak még egy írás jöhetett volna szóba: a *Beszéd az országnak tárgyáru* című röpirat, amely eredetileg a Millot-fordítás előszavának készült. Természetesen nemcsak és nem elsősorban rövideége miatt gondoltunk rá: a röpirat műfajának ez az egyetlen képviselője a második korszakban, s mint ilyen, rávilágít Bessenyei szellemiségének ez irányú folytonosságára is. Főbb elgondolásai (pl. az Akadémia terve), érvelése, példái sokban egyeznek itt és korábbi röpirataiban, legyen elég most csak szállóigévé vált mondataira utalni: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (*Magyarság*) — „Valameddig a Nemzet minden dolgaiban anya nyelvén nem él, elmejével tudományával felemelkedésbe nem jöhet. Nevez egy Nemzetet, mely idegen nyelven let volna tanultá.” (*Beszéd az országnak tárgyáru*) Mindazonáltal, s ez nem kevésbé fontos, bizonyos hangsúlyeltolódások is érezhetők a *Beszéd*-ben: a nemzet felemelkedésének a nyelvhez, műveltséghez való szoros kötése, a nemzetelhalál vízió felvillantása e vonatkozásban mintha azt jelezné, hogy a nyelv eszközként való felfogásába immár belejátszik a jel-funkció is. A mű fontosságát mindezek mellett kiemeli még az a tény is, hogy korabeli írásai közül egyedül ez utal *közvetlenül* írói szerepvállalásának szándékára és jellegére. Nem e világtól végtelenen elzárkózó, a műveit a maga kedvére fabrikáló alkotó képe áll elénk, hanem az irodalmi életbe visszatérni szándékozó érett „filozófus-író” alakja, amint az Kazinczyhoz írott leveléből is kitűnik. Korabeli írásaiban szétszórtnan fellelhető megjegyzései megegyeznek a *Beszéd* egyik fő konzekvenciájával: „Utóllýára végre, tsak azt látod hogy a falusi Nemes Ember Bakókbul Lökkokbul Volfiusokbul, sat nem tanúl. Ollyan módon kel néki tudni valóját elibe adni, hogy abban egyszersmind kedvét örömet is érezhesse. Történetrül történetre kel vinni eléb, odáb hogy vágyódása táplál-tassék. Halavány magyarsággal, nyakba ki tekert szavakkal, sarkábul ki fordult értelemmel nem kel írni, mert sutra vet.” Legelvontabb témájú művét sem magának írta: hallatlan olvasottságát, tájékozottságát kamatoztatni kívánva a nemzeti műveltség emelésének

szándéka munkált benne ekkor is. Jól ismert, hogy ekkori műveinek megjelentetését a cenzúra megakadályozta, s ezáltal épp Bessenyei legfőbb törekvését gáncsolta el: írásainak esetleges hatását tette lehetetlenné, azt, amiért azok születtek. Elhallgatása is innen érthető meg. Bíró Ferenc *A Bihari Remetéről* mondja a jegyzetben, hogy az „nem fogható fel filozófusi útja összegzéseként, töprengései egy állomását jelzi csupán” (829.). Bessenyei tehát nem lezárta írói pályáját, hanem — keserűségében — abbahagyta.

A fenti megjegyzések ténylegesen nem módosítják a kötet egészéről alkotható egyértelműen elismerő véleményt, pusztán néhány még felmerülő elvi, gyakorlati lehetőséget latolgattak. Válogatásról lévén szó ez így természetes: a sokféle szempont együttes érvényesítése sokféle megoldást eredményezhet. Bessenyei műveinek eme válogatása jelen formájában kiválóan reprezentálja az életművet, minden eddiginél nagyobb szeletet mutatva be belőle — a (terjedelmi) lehetőségek szabta korlátok között persze. További erénye a kötetnek a szabatos, minden lényegi információt közlő jegyzetanyag. A jegyzetek művekre bontva adják meg a legfontosabb keletkezés- és kiadástörténeti adatokat, alkalmanként a témaválasztás háttérösszefüggéseit is megvilágítva. E részben található meg az egyes művekben előforduló idegen szavak, idézetek és utalások magyarázatai is. A ma már nehezen érthető szavak és nevek magyarázata külön, betűrendbe sorolt lista szerint történik. A kötetet a válogatás és sajtó alá rendezés szempontjait rögzítő utószó és az életrajzi adatok, a művek időrendjének felsorolása zárja.

Régi adósságát törlesztette könyvkiadásunk a népszerű Bessenyei-kiadás megjelentetésével. Örömmel fokozza, hogy a kötet az eddigi legteljesebb, legreprezentatívabb életmű-válogatást nyújtja, szöveg-gondozásában feltétlen hittel, jegyzetanyagában jól használhatóan, megbízható információgazdagsággal.

DEBRECZENI ATTILA

KECSKEMÉTHY AURÉL:
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI
ÉS HALÁLA
(1849–1860)

(MAGYAR RITKASÁGOK — A SZÖVEGET GONDOZTA
A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA GERGELY ANDRÁS)

Ha Kecskeméthy Aurél ma élne, bizonyára saját kiadásában jelentetné meg és aluljárókban árusítaná — nagy anyagi haszon reményében — Széchenyiről szóló, bestsellergyánus könyvét.

Érték és értéktelenség látszólag békésen megfér e kis könyvecskeben. Élvezetes, jól megírt olvasmány, ez vitathatatlan. Személyes, cselekményes, fordulatos. Forrásértékűek (a maguk korában különösen azok voltak) mind maguk a visszaemlékezések, mind a benne szereplő dokumentumok. A szövegben ugyanis Kecskeméthy közöl hat levelet Széchenyitől: hármat, amit hozzá írt a döblingi remete, egy Zichy Edmundhoz szólót, az Akadémiához írott híres tiltakozását 1858-ból, és az új nagycenki templom ügyében írottat. Olvashatjuk — az 1860-as évek olvasóközönsége újraolvashatta majdnem két évtized múltán — Almási Balogh Pál orvosi beszámolóját a jegyzetek között, emellett részleteket kapunk kihallgatási jegyzőkönyvekből, hallhatunk politikai pletykákat, megszólalnak ismert, híres és hírhedt belügyminiszterek, rendőrkapitányok, látjuk Széchenyi közvetlen környezetét a döblingi elmeegógyintézetben, szobáját, orvosait, ápolóit, barátait, titkárait. S mindvégig ott bujkál a könyvben a két nagy kérdés, ami Széchenyi utolsó évtizedét utólag évszázados történelmi mítoszaink közé emelte: megőrülése és öngyilkossága. Ugyanakkor Kecskeméthy Aurél nem vállalja ezek értelmezését, hanem a nyílt politikai állásfoglalást kerülve, és az ő személyes kapcsolatához, emlékeihez jobban igazodva — mint Előszavában írja — „a honfájdalom által lesújtott kedélybeteg öreg ember önszámkivetésének s önválasztotta döblingi fogságának éveit s gyászos és erőszakos halálának körülményeit” akarja leírni. A magánembert, a titkárával órákig sakkozót, a nehezen elalvót, az ágyéksérvvel bajlódót, az órákig fecsegőt, a naplóját író Széchenyit.

Az élvezetes szöveg olvasásakor azonban minduntalan disszonáns érzésünk van. A Széchenyi emléket idéző sorok mögött ott lappang a szerző ambíciója: „csekély nevem is a nagy Széchenyi névvel *együtt* fog emlegettetni.” A nála tartott házkutatásról ugyanannyit ír — s ez nem csupán terjedelmi kérdés —, mint a Széchenyi lakosztályát felforgatóról, meghurcoltatásának és néhány órás fogságának ugyan-

akkora figyelmet szentel, mint Széchenyi halálának. Még visszatetszőbb, ha az olvasó Kecskeméthy Aurél politikai arculatát figyeli visszaemlékezéseiben. A király nagyságát zengi — majd mentegetőzik saját túlzott radikalizmusa miatt. Többször elmarasztalja a már régen hatalmát veszített Bachot vagy Thierryt — de Hübner rendőrminisztert és Czapka rendőrigazgató tiszta eszét dicséri. Az Októberi Diploma kiadását történelmi sorsfordulóként, a fejedelmi kegy és jóindulat diadalmaként ünnepli.

Kecskeméthy Aurél többször hangsúlyozza saját szellemi-emberi-politikusi tisztességét, de (Széchenyi érdekeire hivatkozva) az 1860. március 3-i házkutatás után nem keresi föl többet az idős — és már politikailag ismét veszélyesnek tartott, tehát kompromittáló — grófot. A cenzori (pontosabban, de egyúttal finomabban is fogalmazva: könyvvizsgálói) minőségében kapott könyveket odaadja Széchenyinek elolvasni — majd betiltja őket. Büszkén hivatkozik 1859-es röpiratára (Ausztria életkérdése. Lehet még közvetíteni Ausztria és Magyarország között?), amit mint újságíró megírt, kinyomtatott és terjesztett, majd mint rendőr betiltott és lefoglaltatott.

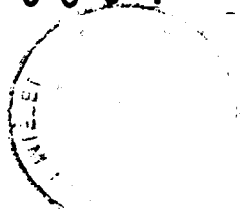
Ugyanerről Széchenyi: „Kecskeméthy nálam. Fél. Fecsegő!” (1860. február 9.) — „Este Kecskeméthy. Ha megcsináltad, tagadd le!” (1860. február 13.) Széchenyi számára érdekes, vonzó beszélgetőtárs, használható hírvivő és pótolhatatlan hírforrás Kecskeméthy, de nem szereti igazán. Nem is nagyon bízik benne: „Kecskeméthy társul még hozzánk!! Emez kilép az állami szolgálatból. — Ei, ei!” (1859. november 3.) Az akkori idők főművéről, a Nagy Magyar Szatíráról például Kecskeméthy semmit sem tud.

Kecskeméthy Aurél könyvének kiadása feltétlenül indokolt volt. Sajnálhatjuk ugyan, hogy nem együtt jelent meg Falk Miksa visszaemlékezéseivel (Széchenyi: „Castor és Pollux”), aki Széchenyinek ugyanerről a korszakáról tudósít, de vitathatatlanul hozzájárul egyre gazdagodó Széchenyi-képünk további árnyalásához. Gergely András jegyzetei és magyarázatai szüksézuak és pontosak, előszava világos és eligazító.

Ne szégyelljük, ha tetszik Kecskeméthy Aurél visszaemlékezése. De ha Széchenyit meg akarjuk érteni, egy pillanatig se hagyatkozzunk rá! Egy tehetséges, de ízig-vérig cinikus és prostituált karrierista, egy igazi konjunkturalovag könyvét olvastuk. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.)

FENYŐ D. GYÖRGY

00048103

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 17935

Felelős szerkesztő: Tarnóc Márton

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Aranka György 1798-as levelei Galánthai gróf Fekete Jánoshoz	329
---	-----

SZEMLE

SCHÖPFLIN GYULA: Sötér István: Világos után	344
DÁVIDHÁZI PÉTER: Megtérés irodalomtörténetünk atyjához (Wéber Antal: Toldy Ferenc)	361
CSAPODI CSABA: Jakó Zsigmond–Radu Manolescu: A latin írás története	371
SÁROSI ZSÓFIA: Régi magyar kódexek	375
GRÜLL TIBOR: Janus Pannonius összes munkái	380
PAJORIN KLÁRA: Mátyás király levelei, 1460–1490	387
BITSKEY ISTVÁN: Pázmány Péter prédikációi	390
GÖMÖRI GYÖRGY: Angol életrajz Zrínyi Miklósról	393
NÉMETH S. KATALIN: Bethlen Miklós levelei (1657–1716)	400
MEZEI MÁRTA: Fábri Anna: Az irodalom magánélete	405
RATZKY RITA: Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bírálok	409
SZILÁGYI FERENC: Bessenyei György összes művei	412
DEBRECZENI ATTILA: Bessenyei György válogatott művei	418
FENYŐ D. GYÖRGY: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála	424

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

